

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

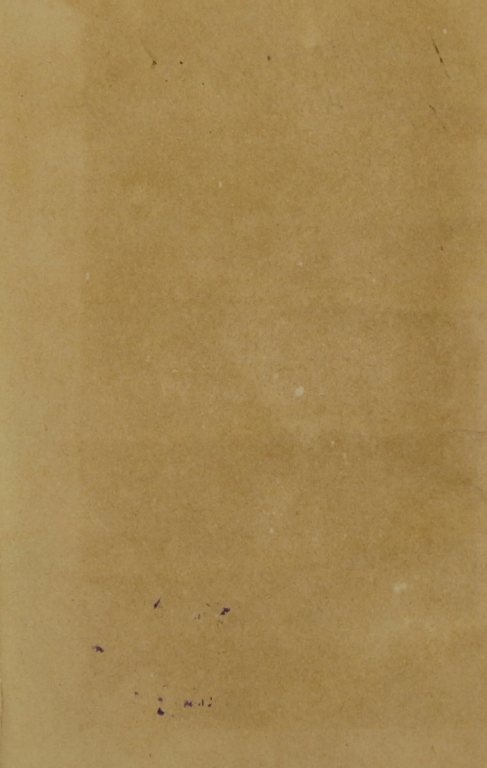
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

α lin

✓ 2180

PA
2157

ԴԵՍԵԳԻՐԹ
ԵՐԳԵՅԻՆ
ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐԵԱՑ

ՍՏԵՓԱՆ ՊԵՐՃ ՊՕՂՈՍ-ՓԱՓԱԶԵԱՆՑ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ Յ.

ՄԻԻ ՀԵՆՏԻՍԵԱՆ

— 1862 —

1013

Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ

Տ. Տ. ՄԱՏԹԷՈՍԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

ԱՍՏՈՒԱԾՂՆՏԻՐ ԵՒ ՄՐԲԱՋԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀՔ 2184

2180-60

ԸՌ

ՄԵԾԱԳԱՏԻԻ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԸՆԱ ԳԼՍԵԱՆ ԲԻՆԿԵԱՆՑԻ

ՄԵԾԱՏԱՐԳ ՏԵՐ

Ազգային Պատմութեան Գասազրբիս տը պատգրութեանը համար ձեր ազգասիրական յորդորը ասպոցոց հուսայ Ազգային յառաջադիմութեան սիրող և ձեռնտու ըլլալնուդ, և առհաւատչեայ սիրոյն՝ որ ունիք Ձեր հայրենակից նուաստիս վրայ, խրախոյս ըլլալով ինձ ուրիշ օգտակար ծառայութիւններ մատուցանելու իմ սիրելի Ազգիս:

Բնդունեցէք ուրեմն, Մեծապատիւ Տէր, իմ շնորհակալութիւնս, զոր անկեղծ սրտէ Ձեզ մատուցանելով,

Մնամ

24 Մայիս 1862

Սիրելի Ազգիս և Ձեզ
անձնանուէր

Ս . Գ . Գ . ՓԵՒԱԶԵԱՆՑ

Ի ՅԻՇԱՏԵԿ

ԲԱՐԵԱՑԱՊԱՐՏ ՀՕՐ ԻՄՈՅ

ՊՕՂՈՍԻ ԲԻՆԿԵԱՆՑԻՈՅ

ԵԻ

ԲԱՐԵՊԱՇՏՈՒՀԻ ՄՕՐ ԻՄՈՅ

ԹՈՒՐԿԱՆՏԵՅ ՏԻԿՆՈՉ

Հայ եղողն իր Ազգային Պատմութիւնը գիտնալու, որով անցեալը գիտելով՝ ներկայն կշռելու և յարգարելու ու անոր ուղղութիւն մը տալով՝ ապագային հիմերն անոր մէջ ձգ-գեղու խորհուրդն յղանալու անհրաժեշտ պարտք ունի: Այս պարտքն այնքան կը ծանրանայ, որչափ ժամանակին լուսաւորութիւնը, և մեր շուրջը գտնուող ազգաց վրայ Ազգութեան գաղափարին աճիլը, և մեծամեծներ գործելը կը նշմարենք:

Կ. Պօլսոյ և դաւառներուն ազգային դպրոցաց մէջ Ազգային Պատմութեան կարեորութիւնը ճանչցուած է, և արդէն հոգ և խնամք կը տեսնուի զոյն աւանդելու և Հայ մանկուոյն սիրտը ճշմարիտ Հայ ընելու: Եթէ Թուրքաստանի Հայք քննէ ու խնանայ որ Ռուսաստանի Հայն իր ազգային դպրոցներուն մէջ Ռուսոց պատմութիւնը առաջ աւանդելու պարտաւորուած է քան ազգայինը, և աեղ աեղ ալ ոչ երբէք կ'աւանդէ, մեծ շնորհք մը և Օսմանեան տէրութեան տղատամիտ քաղաքակա-նութեան և լուսաւորութեան ու Եւրոպիոյ յառաջող խնութեան ներընդունակ ըլլալուն արդիւնքը պէտք է սեպէ այդպիսի բըռ-նութենէ ազատ ըլլալիս, և գիտողն ալ շուտով պիտի գտնէ թէ Ռուսն ինչ նպատակաւ այդ ի սկզբան աննշմարելի՛ բայց յետագային ծանրակշիռ և իրեն համար կարեոր սկզբունքը մուծած է Հայոց դպրոցներուն մէջ ի Ռուսաստան, սասոր համար գիտնալ պէտք ենք Ազգային Պատմութեան ամենակարեորութիւնը, և անհրաժեշտ պարտք սեպուելու է Հայ եղողին բիշ-շատ ծանօթութիւն ունենալ իր անցեալին: Թէպէտ մենք կը փա-փաքէինք որ Ազգային Պատմութեան ընդարձակ և կատարեալ ու ճիշտ նոր խմբագրութիւն մը մինչեւ չեղեւայ քաջ պատ-մագէտ ազգայինէ, որ միանգամայն Եւրոպոցի ճանապարհորդներու և պատմագէտներու վերջին խաղարկութիւններովն ալ ճոխացուցած ըլլայ, այսպիսի Դասագրքի մը յօրինման չե-փութալ. բայց դպրոցներուն համար մեծ կարեորութիւն ու-նենալը նկատելով, խնամով ձեռնամուխ եղանք այս ծանր գոր-ծոյն, և սոյնը իբրև համառօտ Դասագրքի մը պատրաստել փութացինք:

Այն յիշատակաց արժանի ազգային վերջին դէպքերն ալ, որոնք թէպէտև ցարդ գրի առնուած չէին, բայց անմոյց վրայ

բաւ տեղեկութիւն ունեցող Ժամանակակից կենդանի անձերէ
կարեւոր ծանօթութիւններ առած, յիշատակեցինք Ղաւսազրբիս
մէջ: Սննաւանդ հարկ կը սեպեմ հոս յիշատակելու մեր շնոր-
հակալութիւնը Պէրպէքեան Աւետիս պատուելիին, որ 1780
Թուականէն Սիմէոն Կաթողիկոսի օրէն սկսեալ բաւական ըն-
դարձակութեամբ Ազգային Պատմութեան շարունակութիւն
մ'ընելու ձեռնարկած ըլլալով, իւրութանիւր դէպք իր ճիշդ
Ժամանակի թուականովը արձանագրած, և մինչև Տ. Մատ.
Թէոս Կաթողիկոսի ընտրութիւնը և օծումը շարունակած՝ առ
ձեռն պատրաստ խմբագրութիւն մ'ունենալով, իր ակաւա-
տես եղած աղգային քանի մը գլխաւոր դէպքերու ճիշդ թը-
ւականը և պատմութիւնը մեզի տալու բարեհաճեցաւ: Իսկ
մինք պատմութեան շարունակութիւնը բերած հասուցած ենք
մինչև 1860 մայիս 24 ը, այն օրը՝ յորում Ազգը իր երջանիկ
ապագային հիմը ձգեց, այն օրը՝ յորում Հայ եզրն իր Հա-
յութեան իրաւունքը ու պարտքը ձանձնալ ու վայելիլ սկսաւ.
Վասն զի այն օրը հաստատուեցաւ Ազգային Սահմանագրու-
թիւնը, որուն հիմը՝ ընդհանուր Ժողովրդեան գաղտնի բուե-
արիութեամբն ընտրուած ազգային Երեսփոխանական Ժողովոյ
կազմութիւնն է: Եւ եթէ մեր Ազգային Պատմութեան սկիզ-
բէն մինչև այն օրը աչքէ անցընելու ըլլանք, ազգային Աւր-
չութիւնը բացարձակապէս կախեալ կը գտնենք թագաւորէ,
նախարարէ, և կամ վերջին Ժամանակներս պատրիարքէ ու ա-
միրայէ, և ուրիշ իշխաններէ. անոր համար 1860 մայիս 24
Թուականը մեր Ազգային Պատմութեան մէջ նմանը չտեսնը-
ւած օր մ'եղաւ, ըստ որում նոյն օրը առաջին անգամ տես-
նըւեցաւ Հայոց մէջ՝ որ ազգային վարչութիւնը մասնաւորնե-
րու ձեռքէն առնուելով՝ ընդհանուր Հայ Ժողովրդեան տրուե-
ցաւ, և ամէնքը ազատ՝ հաւասար ու եղբայր եղան ազգային
իրաւունքը ձանձնալու և վայելելու մասին, և որովհետև ազ-
գային Աւրչութեան մէջ եղած այս հիմնական ու խիստ մեծ
նշանաւոր կերպարանտփոխութեան օրէն սկսաւ դուրս սփռիլ
և ծառայիլ յառաջադիմութեան գաղափարը, զԱզգ և զՀայ-
բնին ձանձնալու, սիրելու և անոնց ծառայելու սրբազան ու
անհրաժեշտ պարտքը, մինք ալ պատմութիւնը մինչև հոն շա-
րունակելով ընդհատեցինք, ապագային վրայ ամենամեծ յոյսեր
տածելով սրտերնուս մէջ, Հոս զանց չեմք ըներ նաև յիշատա-
կելու, որ այն Ղաւսազրբիս շուտով ապագրութեամբ համար
աչև ալ տեղերէ մասնաւոր քանի մը ազգային վարժարաններէ

եղած ստիպմունքը ու Թախանձանքը պարտաւորեցին զմեզ ար-
տորանօք գրելու և տպարան յանձնելու, որով չկրցանք սղ ա-
ւելի տեղեկութիւններ հաւաքելով զայն ճոխացնելու, և վերջի
մասերն ալ օրինաւոր բաժանմունքներու և կարգերու տակ
դնելու: Բայց կը խոստանամք թէ այս զգուշութիւնները և
ուրիշ կարեւոր փոփոխութիւններն ընել, և թէ որեւիցէ աղ-
գայինէ որ աղգային կարեւոր դէպք մը կամ ուրիշ զիտողու-
թիւն մը բերնով կամ գրով աւանդուի մեզ, շնորհակալու-
թեամբ զայն ընդունելով ի գիր անցընել, և հրատարակել
երկրորդ տպագրութեան ժամանակ, և թէ Աստուծով անոր
արժանանալու բարեբաղդութիւնն ունենանք: Ուստի մեր թե-
րութիւններուն ներողամտութիւն խնդրելով, կը փափաքեինք
որ փոխանակ պատմադրի արժանաւորութիւն ու տաղանքը
փնտռելու մեր վրայ, առաւել մեր նպատակը ու սիրտը շի-
տելով բարեհաճէին մեր սիրելի աղգայինները քաջալերելու զմեզ:

17 Յունիս 1862

Ամենափրկչի Վարժարան
Ղալաթիոյ:

Ս. Պ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ

ԵՇԽԵՐ ՀԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՀԵՅԵՍՏԵՆԻ

1. Սահման. Հայաստանին սահմանն է, Արևելքէն՝ Կասպից ծովն ու Պարսկաստանը. Հարաւէն՝ Ասորիստան, Սիջադետք Ասորւոց և Կիլիկիա. Արևմուտքէն՝ փոքր Ասիայի ծովեզորը. Հիւսիսէն՝ Պոնտոս, Լսաղտիք, Կողքիս, Ալիքք և Աղուանք :

2. Իբրև. Հայաստանի գլխաւոր լեռներն են, Արարատ կամ Մասիս լեռը, Կորդուաց լեռինք և Անտիտօրոս (Արճիլյաս) փոքր Հայոց մէջ : Ասոնց մէջ զատ կան շատ փոքր լեռներ, ինչպէս Արագած, Սուկաւէտ, Նպատ, Արտոս, Օաղկաց լեռան, Արագայ լեռան և Սիպուհ լեռան :

3. Գետք. Սեճ գետերն են, Եփրատ կամ Արածանի, Տիգրիս կամ Իկղաթ, Արասիս, Կուր, Ղորոխ : Իսկ պզտիկներն են, Ալիւս՝ փոքր Հայոց մէջ. Ախուրեան և Տղմուտ գետ :

4. Իբճք. Արկու մեծ լիճ ունի, Օռլ Արգնունեաց ու Օռլ Գեղամայ : Հարաւային սահմանին վրայ կ'իյնայ նաև Օռլ Ասպուտան կամ Օռլ Արմեայ :

5. Օր. Ընդհանրապէս ցուրտ, մանաւանդ հիւսիսային մասն Հայաստանին գրեթէ ութ ամիս

ձմեռ կ'ընէ, իսկ հարաւային կողմերն աւելի կտկուղէ, բայց շատ քաջառողջ է օդը, որ բնակչաց ընդհանրապէս երկարակեցութիւնն ալ կ'ապացուցանէ :

6. Բոսաբէրո-ի-ն. Հողը շատ բերրի է. թէպէտ և տաք գաւառներուն յատկացած բերքերը ընդհանրապէս չկրնար պաղարերել. բայց շատ պատուական ցորեն, գարի և ուրիշ արմտիք, և տեսակ տեսակ բանջարեղէնք յառաջ կուգան. նոյնպէս բամբակ, վուշ և որդան կարէր ըստւած կարմիր ներկը շատ աղէկ կ'աճին : Նոյնպէս պատուական են մրգեղէն ծառերը և որթերը. ծիրան՝ որ Հայաստանէն տարուեցաւ Ալբրոպա : Ըմռան մէջ խիստ անուշահոտ տեսակ տեսակ ծաղկունք դաշտերը ու սարտեղները կը զարգարեն : Թէպէտև Հայաստան անտառաց մասին շատ յաջող է, ըստ որում այնքան յաղթ և բարձր ծառերով չ'ն անտառները, բայց և բելուլի են բարաի (դալագ աղածը), ուռնի (սէօյիւտ), փշատի (խտէ աղածը), կաղամախ (մէշէ), և կաղամախ երերուն, սօսի (պէյազ քալաք). թըթենին ալ շատ աղէկ կ'աճի, որով շատ տեղեր շերամ կըսնուցանեն :

7. Կեօտանի. Կրեւելի են երկվարք և նժոյգ ձիեր, և ուրիշ տեսակ գրաստներ, նոյնպէս վայրենի դաղաններ : Իսկ ոչխարներն և ուրիշ ընտանի անասունները բազմաթիւ և խիստ պարարտ են. նոյնպէս բազմատեսակ են հաւերը. իսկ երկվայրիք անտառներուն և լեռներուն մէջ լեցուն են, ուր անդուլ կը պարապին որսորդք զանոնք որսալու : Գետերուն և լիճերուն մէջ ալ պատուական ձկունք կ'աճին :

8. Բաթանոմ. Հայաստան գլխաւոր երկու

մաս կը բաժնուի, այսինքն Փոքր Հայք և Մեծ Հայք :
 Փոքր Հայք չորս նահանգի կը բաժնուի .

Առաջին Հայք .

Երրորդ Հայք .

Երկրորդ Հայք .

Կապադոկիա :

Փոքր Հայոց գլխաւոր քաղաքներն են, Ամասիա ,
 Եւզոկիա կամ Թոզատ , Սերաստիա կամ Սուազ ,
 Սաժակ կամ Կիսարիա , Սելիտինէ , Երասկեր ,
 Եկն և Նիկոպոլիս :

Մեծ Հայք տասնևհինգ նահանգի կը բաժնուի .
 որոնց անուններն են .

Ա . Բարձր Հայք .

Թ . Փայտախարան .

Բ . Չորրորդ Հայք .

Ժ . Ուտի .

Գ . Եղձնիք .

ՃԱ . Երցախ .

Դ . Տուրուբերան .

ՃԲ . Սիւնիք .

Ե . Սոկք .

ՃԳ . Գուգարք .

Զ . Կորձէք .

ՃԴ . Տայք .

Է . Պարսկահայք .

ՃԵ . Եյրարատ :

Ը . Վասպուրական .

9 . Ա . Բ Ա Ր Ձ Ր 4 Ա Յ Բ

Ութը գաւառի կը բաժնուի .

Հին գաւառք .

Նոր վիճակ .

Դարանաղի .

Կամախ . Տուժիկ .

Մընձուր .

Գուրու չայ .

Եկեղեաց .

Երզնկա .

Սանանաղի .

Շուշար . Թէքման ,

Դերջան .

Դերջան .

Սպեր .

Իսփիր .

Շատգոմք .

Թորթուճ .

Կարին .

Երզրուճ :

10. Վարանաղի գաւառին քաղաքներն են Լնի, Թորդան և այլն : Հոս է Սաննայ այրք ըսուած տեղը, ուր Ս. Ղրիգոր Լուսաւորիչ վախճանեցաւ :

11. Եկեղեցաց գաւառին գլխաւոր տեղն է Երիզա կամ Երզնկա :

12. Սպեր գաւառը Բագրատունեաց ցեղին երկիրն էր : Ղլխաւոր տեղերն են . Բաբերդ և Սպեր :

13. Կարին գաւառը բարձր Հայոց ամենէն մեծ գաւառն է . գլխաւոր քաղաքն է Կարնոյ քաղաք կամ Թեոդուպոլիս :

14. Բ. ՉՈՐՐՈՐԻ ՀԱՅԲ

Թլթը գաւառ ունի .

Հին Գաւառ .

Խորձեան .

Ղէգիք .

Օոփք .

Հաշտեանք .

Բալահոյիտ .

Պաղնատուն .

Հանձիթ .

Խոզնայ գաւառ .

Նր Վճախ .

Կեղի . Լնինձ .

Լիլ . Հնի .

Չմշկածաղբ .

Ճագաղջուր . Խուլի .

Բալու .

Երղանա .

Խարբերդ .

Թիբիքի :

15. Օոփք՝ առ նահանգին ամենէն մեծ գաւառն է . որուն գլխաւոր քաղաքն է Սարտիրոսաց քաղաք կամ Նփրկերտ :

16. Գ. ԱՂՉՆԻԲ

Երեք գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Երզն .

Նր .

Խարզան .

Ազնուաց ձոր .

Սուսան .

Սալնոյ ձոր .

Բաղէշ :

17. Այս նահանգին գլխաւոր քաղաքն է Տիգրանակերտ, զոր Տիգրան Ա. Հայկազուն թագաւորը շինած է :

18. Դ. ՏՈՒՐՈՒԲԵՐԱՆ

Տաներկու գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Տուարածատափ .

Կէօքսու . Գարակաղը .

Սարգաղի .

Թէքման . Վարդոյ .

Աղիովետ .

Բաղնոց . Սարը սու .

Վարածնունիք .

Խամուր . Լիզ .

Ապահունիք .

Սելագիկերտ .

Խոռխոռունիք .

Պուլանիք .

Հարք .

Խամուր . Խնուս .

Բզնունիք .

Խլաթ . Արծկէ .

Տարօն .

Սուշ . Չուխուր .

Սասունք .

Սասուն .

Արշամունիք .

Խոպի . Վարդոյ .

Երեւարք .

Կիւզէլ — տերէ :

19. Տարօնը Տուրուբերանին մեծ գաւառն է . որուն գլխաւոր քաղաքն է Աշտիշատ . գիւղերուն մէջ երևելի է Հացեկք գիւղը :

20. Հարք գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Սալնակերտ : Աս գաւառին մէջն է Հայկաշէն գիւղը . որ Հայաստանի մէջ մեր Հայկ նահապետին շինած առաջին գիւղն է :

21. Ապահունիք գաւառին մէջն է Գալարիս

կամ Աճուղ դիւղը, ուր որ Պարտիկները Տիրան Բ.
Թաղաւորին աշուրները հանեցին :

22. Ե. ՄՈԿԲ

Երեք զլսաւոր դաւառի կը բաժնուի .

Հին .

Նր .

Առուներից ձոր .

Առուներից ձոր .

Անանձնակ մոկք .

Սոկս .

Չ հրմաձոր .

Շատախ :

23. Զ. ԿՈՐՃԵՔ

Չորս զլսաւոր դաւառ ունի .

Հին .

Նր .

Կորդրիք կամ Տմորիք .

Պօհդան .

Որսիրանք .

Որսիրանք .

Փոքր Աղակ .

Ղուլամերի .

Ղահուկ .

Ղահուկ :

24. Ե. ՊԱՐՍԿԱՆԱՅԲ

Չորս զլսաւոր դաւառ ունի .

Հին .

Նր .

Տամբր .

Տամբր .

Օարեհաւան .

Սալամաստ .

Ներ .

Խոյ .

Օարաւանդ .

Օարաւանդ :

25. Ը. ՂԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆ

Հայաստանի ամենէն մեծ նահանգն է, և տասն
և հինգ զլսաւոր դաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

- Ուշտունիք .
- Տոսր .
- Առբերանի .
- Քաջընկերունիք .
- Արտաղ .
- Նախիջևան .
- Աղէ .
- Գողթն .
- Անձեացիք .
- Ծուաշոնա .
- Սարանդ .
- Անձախիձոր .
- Սարդաստան .
- Արուանդունիք .
- Աղասկ .

- Ոստան . Գաւառ .
- Վան .
- Ինրկրի .
- Արձէշ .
- Սակու .
- Նախիջևան .
- Սակու .
- Ագուլիս .
- Խոշապ .
- Գարաբոյունիք .
- Սարանա .
- Քաղ .
- Սեկմանապատ .
- Հայոց ձոր .
- Ալպաղ .

26. Ուշտունիք գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Ոստան , հոս է նաև Նարեկայ վանքը : Այս գաւառին քովքը կ'իյնայ Բանունեաց ծովը , որուն մէջ չորս կղզի կան Առտէր , Աղթամար , Ատուց և Լինն :

27. Տոսր գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Վան կամ Շամիրամակերտը :

28. Գողթն գաւառը շատ գինի ունի : Հոս է Սուղայ աւանը , որ հիմա Հին Սուղայ կ'ըսուի :

29. Նախիջևան գաւառին գլխաւոր քաղաքը նոյնպէս Նախիջևան կը կոչուի :

30. Թ . Փ Ա Յ Տ Ա Կ Ա Ր Ա Ն

Արկու գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Սարգանակերտ .

Պարու .

Վարանդաշտ .

Վարանդաշտ .

31. Ժ. ԱԻՏԻ

Երկու գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Ուտի առանձնակ .

Նէւոնշիր . Պէրտէ .

Վարդման .

Քրթմանիկ .

32. Ուտի առանձնակ գաւառին մէջն են Պարու
աւառ և Երկաղ քաղաքները :

33. ԺԱ. ԱՐՑԱԻ

Երեք գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Միւս շարանդ .

Շ ուշի .

Սոթք .

Սոթք .

Փառնէս կամ Փառխոս .

Շ ամբոբ :

34. ԺԲ. ՍԻԻՆԻՔ

Տասը գաւառ ունի .

Հին .

Նոր .

Չորք կամ Կապան .

Վափան .

Բաղք .

Պարկուշատ . Տաթև .

Վեղարքունի .

Կէզք—Չայ .

Վայոց ձոր .

Տարալաղղ .

Շարանդ .

Օ անկիազոր .

Օղուկք .

Ճահուկ .

Լընջակ .

Կովսական .

Լըբեկք .

Պարկուշատ . Սեղբի .

Պահուկ .

Լընճա .

Օրտուպատ .

Սեղբի :

35. Գեղարքունի գաւառին մէջն է Գեղամայ ծովակը , որ Սեան անունով կղզի մը ունի : Լյս գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Գեղամի , զոր Գեղամ նահապետը շինեց : Բայց ետքը Գեղամայ Գառնիկ կամ Գառնուկ թռուանք անունով Գառնի ալ անուանեցաւ :

36. Բաղք գաւառը Բաղարբերդ անունով երեւելի բերդ մ'ունի :

37. ԺԳ. ԳՈՒԳԱՐՔ

Վեց գլխաւոր գաւառ ունի .

Հին .

Պաւախք .

Չորոփոր .

Տաշիր .

Լըդահան .

Կողքոփոր .

Կղարջք .

Նոր .

Կրդվիս .

Չորոյգետ .

Լօռի . Բամբակի .

Լըդահան .

Խաղախ . Պօռչալու .

Կարճէյի . Լըտանուց :

38. ԺԴ. ՏԱՅՔ

Լյս նահանգին¹ երեւելի տեղերն են Հաւաճիչ քաղաքը , Սկնառինջ գիւղը և այլն :

39. ԺԵ. ԱՅՐԱՐԱՏ

Լյս նահանգը մեր թագաւորներուն սեպհական

¹ Այս նահանգին գաւառները աշխարհագրական տարաակին վրայ նշանակուած չքլալուն զանց կ'ընենք հոս գնելու :

երկիրն ու բնակութեան տեղն էր , և Հայաստանին միւս նահանգներէն շրջապատուած : Այս նահանգին մէջ Օ՞ռլ Վայլոֆայ անուանով փոքրիկ լիճ մը կայ :

Բերքերուն մէջ երեւելի է Ուրտան կարճր ըսուած ներկը , որ կարմիր որդ մ'է : Ասկից զատ զանազան անասուններ , թռչուններ , պտուղներ ու հանքեր ունի : Այս նահանգին մէջ Սուրբ Աջմիածնայ վանքը կը նստի մեր Սրբազան Կոթողիկոս Հայրապետին ամենայն Հայոց :

40 . Այրարատ նահանգը տասնեւից զլիւսւոր գաւառ ունի ,

Հին .

Բասեան .

Օաղկոտն .

Երասխաձոր կամ

Արշարուճիք .

Բագրեանգ .

Մասեացոտն .

Կոզհովիտ .

Դուին .

Ոստան .

Կոտայք .

Նիգ .

Արագածոտն .

Վարեղևանք .

Շիրակ .

Օարիշատ .

Վանանգ .

Անփայտ կամ Վերին

Բասեան :

Նոր .

Հասան գալէ .

Տիատին , Աահիէ .

Չալարտան . Կաղզուան .

Ալաշկերտ .

Պայէզիտ . Սուրմառի .

Պայէզիտ . (Վարոյնք) .

Կարբի . Վառնիպաղար .

Ոստան .

Երեան .

Կեօք չայ . (Երեան) .

Սարտարապատ .

Վերին բասեն .

Կիւմրիւ .

Վարս .

41. Բասնան գաւառին մէջն է Վաղարշաւան գիւղը :

42. Արշարունիք գաւառին քաղաքներն են Արուանդաշատ , Բագարան , Արուանդակերտ :

43. Բագրեանգ գաւառին քաղաքներն են Օւարեհաւան , Վաղարշակերտ , գիւղերուն մէջ երեւելի են Բագաւան և Բլուր , ուր որ Սուրբ Սահակ վախճանեցաւ :

44. Սասնացոտն գաւառին գիւղերուն մէջ անուանի է Ալիօռի գիւղը :

45. Դուին գաւառին մէջն է համանդէն Դուին քաղաքը :

46. Շիրակ գաւառը շատ բարեբեր է , գլխաւոր քաղաքն է Անի , որ Բագրատունի թագաւորներուն մայրաքաղաքն էր :

47. Վանանգ գաւառին գլխաւոր քաղաքն է Վարս , ուր տասներորդ դարուն սկզբիկ թագաւորութիւն մը սկսաւ և ըսուեցաւ Թագաւոր-Բիւն Վարս :

48. Այս Այրարատ նահանգին մէջն են Վաղարշապատ քաղաքը , որ Արշակունի թագաւորներուն մայրաքաղաքն էր , ևս Արտաշատ և Արմաւիր քաղաքները :

բիտ Աստուածը ճանչնալով՝ Բէլին պէս բռնաւորի մը հնազանդիլ չուզեց . և երբ Բէլ շատ զօրքով պատերազմի Եկեր էր Հայկին վարայ , Հայի ճշմարիտ Աստուծոյ զօրութեանը վտահայցած զարկաւ սպաննեց բռնաւոր Բէլը , Վանայ ծովուն եզերքները՝ Հայոց ձոր բսուած գաւառին մէջ , Քրիստոսէ 2300 տարիի չափ յառաջ :

6. Հայկ իր այս քաջութեան գործովը ազատեց Բէլին ձեռքէն իր ազգատոհմը , և ճշմարիտ Աստուածպաշտութիւնը աւելի արմատացաւ անոնց սրտին մէջ . ուրեմն Հայկին նման առաջին գլուխ և նախահայր ունենալն իսկրնանք մեզի պարծանք սեպել :

7. Հայկին տեղն անցաւ իր որդին Արմենակի :

8. Արմենակին տեղն անցաւ իր որդին Արամայիս , որ Արմաւիր քաղաքը շինեց Արասի գետին քով :

9. Արամայիսին տեղն անցաւ իր որդին Ամասիա :

10. Ամասիային տեղն անցաւ իր որդին Վեղամ :

11. Վեղամին տեղն անցաւ իր որդին Հարմա : Այս Հարմային ժամանակը թշնամիները քիչ մը զօրացեր էին , և Հայաստանի վրայ սկսեր էին յարձակիլ . որովհետև ժամանակ անցնելով Հայկին և անոր որդւոց երկիւղը մոռցեր էին , պէտք էր Հայկին պէս ուրիշ քաջ հայ իշխան մ'ալ , որ այս թշնամիները

վանտեր . և ահա այս անձն եղաւ Արամ :

— Սեր Ազգն ինչու Հայ կրօսէի . — Ո՞վ էր Հայի . —
 Ի՞նչ երեւելի գործ ունեցաւ Հայի . — ո՞վ էր Բէլ . — Հայի ինչ
 շու զարկաւ սպաննեց Բէլը . — Հայկին Բէլն սպաննէն ի՞նչ
 արդիւնք ունեցաւ . — Հայկին ակզն ո՞վ անցաւ . — Արմենակին
 որո՞նք յաջորդէցին մինչև Արամ . — Հարմայի ժամանակները
 Հայսու տան ի՞նչ վիճակի մէջ էր :

Դ Ա Ս Բ .

Ա Ր Ա Մ

12. Հարմայի արդին էր Արամ . և քաջ
 աշխարհալու և հայրենասէր իշխան մ'եղաւ ,
 և Հայաստանը ազատեց բռնաւորներուն ձեռ-
 քէն :

13. Արամայ թշնամիներն էին Ախքար ,
 Վարչամ և Պայապիս : Ախքարը բռնեց , և
 աշտարակի մը ծայրէն բամբէլ առաւ Արմաւիր
 քաղաքին մէջ . Վարչամն ալ բռնեց սպաննեց ,
 Իսկ Պայապիս կապաղովկիոց իշխանը փախուց
 մինչև Միջերկրական ծովուն կղզիներէն մէկուն
 մէջ , և անոր երկիրներուն աիրեց և ապապրեց
 որ ամէնքն ալ Հայերէն խօսին :

14. Արամ մարդարտաղարդ սրակ ընդու-
 նեց Ալինոսէն , որ Ասորեստանցւոց թաղաւորն
 էր , և Արամին բարեկամութիւնը կ'ուզէր բու-
 տանալ :

15. Արամ իւր քաջութիւններով և աշ-
 խարհալուութիւններով այնքան երևելի եղաւ ,
 որ օտար ազգերն սկսան Արմէն կոչել հայերը ,
 իր անունէն առնելով :

— Ո՛վ էր Արամ . — Արամին թշնամիներն որոնք էին . —
 Արամ ու Նինոս ի՞նչպէս վարուեցան իրարու հետ . — Օտար
 ազգերն ի՞նչու Արմէն կը կոչեն Հայերը :

Դ Ա Ս Գ .

ԱՐԱՅ, ԿԱՐԴՈՍ, ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ

16. Արամին մահուանէն ետքը՝ տեղն ան-
 ցաւ իւր որդին Արայ, որ շատ գեղեցիկ,
 միանգամայն քաջ և առաքինի Հայ մ'էր :

17. Արայ իւր գեղեցկութեանը համար
 թշնամի ունեցաւ Շամիրամը, որ Ասորես-
 տանցւոց վատ և ախտամոլ թագուհին էր :

18. Անուշուութեամբ չյաջողելով, բռնու-
 թիւնը ձեռք առեր էր Շամիրամ, որ իրեն
 չար կամքին հնազանդեցընէ Արայն. բայց Ա-
 րայ քաջութեամբ և առաքինի վեհանձնու-
 թեամբ պատերազմելով Շամիրամին դէմ՝ մե-
 ռաւ, և իւր բարի ու առաքինի անուան կեղտ
 չքերաւ :

19. Շամիրամ Հայաստանի տիրեց, և ա-
 նոր օդին և դիրքին գեղեցկութիւնը տեսնե-
 լով, առնուան բնակութեան համար գեղե-
 ցիկ քաղաք մը շինեց Շամիրամակերտ անունով,
 որ հիմա Վան կ'ըսուի :

20. Արային մահուանէն ետքը, Շամիրա-
 մին ձեռքը Հայոց վրայ իշխան եղաւ Արայի որ-
 դին Կարդոս :

21. Կարդոս ու Շամիրամ երկուքն ալ մե-
 ռան պատերազմի մը մէջ, որ կ'ընէին Ախուա-

սին դէմ, որ Շամիրամին որդին էր ու անկէ ապստամբած :

22. Կարգոսին որդին Մնուշաւան, թէպէտև Աինուուասին քով գերի էր, բայց իր իմաստութեամբը և քաղցրաբարոյութեամբը ազատեցաւ գերութենէն, և Հայաստանի տէր եղաւ :

23. Մնուշաւան խաղաղութեամբ բաւաւկան ժամանակ Մղգը կառավարելէն, և շատ բարեկարգութիւններ աւրնելէն ետքը մեռաւ առանց զաւակ ունենալու :

— Արամին ո՞վ յաջորդեց . — Արայ ինչպէս մարդ էր . — Ո՞վ էր Շամիրամ . — Արայ ինչու պատերազմեցաւ Շամիրամին հետ . — Ո՞վ շինեց Վան քաղաքը . — Արայի տեղն ո՞վ անցաւ . — Շամիրամ ու Կարգոս ինչպէս մեռան . — Կարգոսին տեղն ո՞վ անցաւ . — Մնուշաւան ինչպէս կառավարեց Աղբը :

Դ Ա Ս Դ .

ՊԱՐԷՏ Է ԻՐ ԵՆԴՐՆԵՐԸ ՌԻՆՆ ՍԿԱՅՈՐԴԻ

24. Մնուշաւանին տեղն անցաւ Պարէտ, որ Հայկայ միւս որդւոց ցեղերէն իջած քաջ ու կորովի անձ մ'էր :

25. Պարէտէն յետոյ իրարու ետև յաջորդեցին Արբակ, Օւաւան, Փառնակ Ա. Սուր, Հաւանակ, Վաչտակ, Հայկակ Ա. Ամբակ Ա. Աննակ, Շաւարշ Ա. Արայր, Վստամ, Կար, Գոռակ, Հրանտ, Ինձակ, Գղակ, Հօրոյ, Օարմայր, Շաւարշ Բ. Պերճ Ա. Արբուն, Պերճ Բ. Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Ամբակ Բ. Կայպակ, Փառնաւաղ Ա. Փառնակ Բ. Սկայ

որդի, որուն օրովը Ասորեստանի Սենեքեր-
րիմ Թագաւորին որդիքը Ադրամեէք և Սանա-
ւար իրենց հայրը Սենեքերիմը սպաննելով փա-
խան Հայաստան, որոնցմէ ձեացան Արծրունի,
Գնունի և Սանասունք նախարարութիւնները:

26. Փառնակ Ա. ին ժամանակ Քանանա-
ցիք Յետուէն յաղթուելով, ոմանք Հայաս-
տան եկան, որոնցմէ ձեացաւ Գնթունեաց
նախարարութիւնը:

27. Չարմայր քաջ և հզօր իշխան մ'էր,
որ Տրոյացւոց օգնութեան գնաց, և շատ նը-
շանաւոր քաջութիւններ ընելէն ետքը զար-
նուեցաւ մեռաւ. Քրիստոսէ 1200 տարիի շափ-
յառաջ:

28. Պերճ Ա. հզօր և կորովի մարդ մ'էր,
որ բոլոր Հայոց աշխարհին տիրեց, և շատ
ազգեր նուաճեց, և շատ զօրք գումարելով
նոր զինուորական կարգեր դրաւ:

— Ո՞վ էր Պարետ. — Պարետէն մինչև Սկայորգի իրարու
ևակ որոնք յաջորդեցին. — Սկայորգիին օրովն ինչ պատու-
հաճ է. — Ի՞նչպէս ձեացաւ Գնթունեաց նախարարութիւնը.
— Ո՞վ էր Չարմայր և ինչպէս մեռաւ. — Ո՞վ էր Պերճ Ա.
և ինչ նշանաւոր գործ ըրած ունի:

Դ Ա Ս Ե .

ՊԱՐՈՅՐ Է ԻՐ ԵՄՔՐԻՒՄԻՆ ԲԻՆԷ ՏԻԳՐԱՆ Ա .

29. Պարոյր Սկայորգիին որդին էր, որ
Հայոց առաջին Թագաւորն եղաւ:

30. Պարոյր իր ըրած քաջութեանը փոխա-
րէն այս պատիւն առաւ Վարբակէսէն, որ

Սարգանարազ Ասորեստանի թագաւորէն ապրտամբելով, օգնութիւն խնդրեր էր Պարոյրէն . և երբ միաբան յաղթութիւնն ըրին , ահատեն Վարդանէս իշխեց Ասորեստանի , և Պարոյրն ալ թագաւոր դրաւ Հայաստանի :

31. Պարոյրին յաջորդեցին ետեւէ ետեւ , Հրաչեայ , Փառնաւազ Բ. Պաճայճ , Կռանակ , Փաւոս , Հայկակ Բ. Լըուանդ Ա :

32. Հայկակ Բ. և Լարուգոզանասոր միացած Լըուսաղէմն առին . և Հայկակ Շամբատ անունով Հրէայ իշխան մը բերաւ Հայաստան , ասոր սերունդը Վագրատունի ըսուեցաւ , այս ցեղին մէջ եղող Վագարաա անուն երեւելի իշխանին անունովը :

— Ո՞վ էրաւ Հայկազանց առաջին թագաւորը . — Պարոյր ինչպէս և ո՞ւր թագաւոր եղաւ . — Պարոյրին որո՞նք յաջորդեցին . — Հայկակ Բ. ի՞նչ քաջութեան գործ լրտած օւնի . — Բագրատունեաց ցեղն ո՞ւր սկից յառաջ եկած է :

Դ Ա Ս Զ .

ՏԻԳՐԱՆ Ա . Է ԻՐ ԵՆԴՐԷԷԸ ՔԷՆՎԱՀԻ

33. Հայկազուն թագաւորներուն խիստ քաջը , զօրաւորը , ճարտարամիտը և նշանաւորն է Տիգրան Ա . Լըուանդայ սրդին և անոր յաջորդը :

34. Տիգրանին մեծ քաջութիւնը յայտնի եղաւ , երբ Աիւրոս Պարսից թագաւորին հետ միացած , Աժգահակ Սարաց թագաւորին դէմ կը պատերազմէր , մէկ զարնելով գետինը փրուեց զԱժգահակը , և յաղթութիւնն ստացաւ .

35. Տիգրանն շատ բարեկարգութիւններ ընելէն ետքը մեռաւ . և յաջորդեց Վահագն , որ Տիգրանին որդին էր , և շատ քաջ ըլլալուն համար , շատ առասպելներ զրուցեցին իր վերայ , և վրացիք ալ զինքը կը պաշտէին : Վահագնի ցեղը Վահունիք ըսուեցաւ :

36. Վահագնի յաջորդեցին Մուսան , Վերսէհ , Օարտէհ , Արգում , Բայգամ , Վան և Վահէ :

37. Վահէին դէմ պատերազմի եկեր էր Աղէքսանդր Սակեդոնացոց թագաւորը , որովհետեւ Վահէ օգնութիւն խրկեր էր Վարտէ Պարսից թագաւորին՝ Աղէքսանդրին դէմ : Պատերազմին մէջ շատ քաջութիւններ ընելէն ետքը՝ Վահէ ինկաւ մեռաւ , և վերջացաւ Հայկազանց թագաւորութիւնը 1800 տարի դիմանալէն ետքը , Քրիստոսէ 328 տարի յառաջ :

38. Վահէին մահուանէն ետքը Հայաստան Սակեդոնացոց իշխանութեան տակ մըտաւ , և երբեմն Սակեդոնացի և երբեմն Հայկուսակաղներով կը կառավարուէր 180 տարի շափ միջոցի մէջ , մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան սկիզբը :

— Հայկազուն թագաւորներուն մէջ խիտ երևելին ո՞վ էրաւ . — Տիգրանին մեծ քաջութիւնն էրր յայտնի էրաւ . — Ո՞վ էր Վահագն , և վրան ինչ գիտելք կայ . — Վահագնի որո՞նք յաջորդեցին . — Ի՞նչոյեւ վերջացաւ Հայկազանց թագաւորութիւնը , և քանի՞ տարի տևեց , — Վահէէն վերջը Հայաստան որո՞նց իշխանութեան տակ մտաւ , և մինչև էրր :

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԼՅ ԹՄԳԼԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԴԱՍ Է.

ՂԱՂԱՐՇԱԿ

39. Առաջին Արշակունի թագաւորը Վազարշակ եղաւ, որ Արշակ Սեծ Պարթեաց թագաւորին եղբայրն էր, և ասոր կողմանէ ընտրուած. որովհետեւ ինչպէս Ասիոց շատ մասերուն, անանկ ալ Հայաստանի տիրեց Արշակ:

40. Վազարշակ իմաստուն, խաճեմ և արգարասէր անձ մ'ըլլալով, իր առաջին գործն եղաւ փնտռել թէ Հայոց ազգն ու Հայաստան գտնուող նախարարներն ուսկից յառաջ եկած են:

41. Այս բանիս համար Մար Աբաս Ալա տինա անուանով մեկը Աինուէ խրկուեցաւ, ուր գնաց և մեծ դիւանին մէջ հին գրքերէն Հայկազանց ազգին տատմութիւնը գտաւ և բերաւ Վազարշակին:

42. Վազարշակին երկրորդ գործն եղաւ Մորփիւղիկէս կապագովկիայի իշխանին դէմ տատերազմը, որուն մէջ սպաննուեցաւ Մորփիւղիկէս Հայոց քաջ և յաղթաբազուկ իշխաններէն:

43. Վազարշակ շատ բարեկարգութիւններ և նորանոր օրէնքներ հաստատելէն վերջը:

22 տարի թագաւորելով մեռաւ . Վրիտտուէ
128 տարի յառաջ :

— Առաջին Արշակունի թագաւորն ինկեղաւ . - Վաղարշակ
ինչպէս մտրդ էր , և իր առաջին գործն ինչ եղաւ . — Ինչ
պէս գտնուեցաւ Հայկազանց Աղղին պատմութիւնը . — Վա
ղարշակին երկրորդ գործն ինչ եղաւ . — Վաղարշակ քանի
տարի թագաւորեց :

Դ Ա Ս Ը .

ԱՐՇԱԿ Ա . Ե ԱՐՏԱՇԵՍ Ա .

44 . Վաղարշակին յաջորդեց Մըշակ Ա .
իր որդին , որ հօրը նման քաջութեամբ երևե
լի եղաւ . Պնտասցիները նուաճեց , և ինչան
յաղթութեան կսթող մը տնկեց ծովուն եղեր
քը , և նիզակով զարկաւ ծակեց քարը :

45 . Մըշակ շատ նեղութիւն տուաւ Մտգ
րատունիներուն , որ իրենց հրէական կրօնը
թողուն , և 13 տարի թագաւորելով մեռաւ ,
յաջորդեց իր որդին Մրտաշէս Ա .

46 . Մրտաշէս իր մանկութեանը մեջ կը
ցուցնէր իր քաջութեան ձիրքը և մեծ տաղան
դը , և հօրը աթոռն անցնելուն պէս առաջին նը
շանաւոր գործն եղաւ Պարթևաց թագաւորն ի
րեն երկրորդ ընելը . վասնզի մինչև ան ստե՛ն Հա
յոց թագաւորները Պարթևաց երկրորդն էին :

47 . Մրտաշէս խիստ նշանաւոր և աշխար
հակալ թագաւոր մ'եղաւ . վասն զի սչ միայն
Պարսկաստանի տիրեց , և իր անունակը ստակ
կոխել սկսաւ . այլ և բոլոր Փոքր Ասիոյ , և
նաւերով Հոնաստան ալ տնցաւ , և անոր մեծ
մասին տիրեց :

48. Արտաշէս իր Արտաշամա աղջիկը Միհրդատին տուաւ, որ Վրաց բռնիչն էր, և Կովկասու լեռներուն և Սև ծովուն կողմերն անոր յանձնեց: Արտաշէսի զօրքերն այնքան բազմաթիւ էին, որ եթէ ամէնքը մէկտեղ նետ նետէին՝ արեգակը կը խափանէր, և եթէ մէյմէկ քար նետէին՝ բլուր մը կը ձևանար. ինքն ալ իր զօրքերէն սպաննուեցաւ՝ խռովութեան մը մէջ. Քրիստոսէ 90 տարի յառաջ:

— Ո՛վ էր Արշակ Ա. և ինչ քաջութեան գործ ունի. — Արշակայ ո՛վ յաջորդեց. — Արտաշիսի առաջին նշանաւոր գործն ի՞նչ եղաւ. — Արտաշէս ի՞նչ արժանաւորութեամբ աշխարհակազ կոչուեցաւ. — Արտաշէս զո՞վ իրեն փեսայացուց, — Արտաշիսի զօրաց բազմութիւնն ի՞նչպէս կը նկարագրուի. — Արտաշէս ի՞նչպէս մեռաւ:

Դ. Ա. Ս. Թ.

ՏԻԳՐԱՆ Բ.

49. Տիգրան իր հօրը Արտաշէսին մահէն երկու տարի յառաջ թագաւորած էր, բայց երբ ինքնագլուխ սկսաւ թագաւորել, իսկոյն զօրք ժողկելով նուաճեց ասպտամբիլ ու զող հարկատու ազգերը:

50. Հայաց ամենէն երեւելի, անսպարակելի, խոհական թագաւորներէն մէկն եղաւ Տիգրան, որ Հռովմայեցւոց դէմ շատ անգամ սլաւերազմելով մեծամեծ յաղթութիւններ շատ անգամ ձեռք ձգեց, և նշանաւոր եղաւ նոյն իսկ Հռովմայեցւոց քով:

51. Տիգրան Հռովմայեցւոց հետ երկարատե սրատերազմներուն մէջ՝ իր Միհրդատ

քեռայրը հրամանատար կարգած էր, որ նշա-
նաւոր յաղթութիւններ ձեռք բերած ունի :

52. Տիգրան ետևէ էր միշտ Յոյներն ալ
իր սակը նուաճած պահելու, որոնց շատ ծա-
նրը կուգար Հայոց իշխանութեան տակը մնալը,
և երբեմն երբեմն ապստամբիլ կ'ուզէին :

53. Տիգրան հոգ կը սանէր կուռքերու
մեհեաններ շինելու, և արժանաւոր յարգանքը
անոնց տալու : Աելեկիացւոց թագաւոր եղաւ
և բոլոր Ասորւոց թագաւորութեան տիրեց :
Պաղեստինի վրայ ալ գնաց, բայց Հրէից Ա-
ղէքսանդրիա դշխոյն՝ շատ ընծաներալ Տիգրա-
նին սիրան առաւ, ու խաղաղութեամբ ետ
դարձուց :

54. Արհրդատ երբ տեսաւ իր Փառնա
կէս որդւոյն Հռովմայեցւոց կողմն անցնիլը,
յուսահատեցաւ, և բերդի մը մէջ պաշարուած
ըլլալով ինքզինքը սպաննեց, որ Հռովմայեց-
ւոց զօրապետ Պոմպէոսին ձեռքը չէնայ :

55. Տիգրան ալ Արհրդատին մահուանէն
ետքը ծերացած ըլլալով, և տեսնելով Հռով-
մայեցւոց յարձակումը, Արշէզ Պարսից թա-
գաւորին սուաւ նորէն նախադահութիւնը,
որ իրեն օգնէ :

56. Տիգրան իր ծերութեան ստեն Հա-
յոց ու Պարսից բանակին ընդհանուր սպա-
րապետ դրաւ Բարզափրան Հայ նախարարը :

57. Բարզափրան բոլոր Ասորւոց երկրին
տիրեց, և Արուսաղէմն ալ առաւ, շատ ան-
գամ Հռովմայեցիներն ալ զարկաւ փախուց :

58. Տիգրանն իր խորին ծերութեան մէջ այս յաղթութիւնները տեսնելէն ետքը մեռաւ 85 տարուան՝ 54 տարի թագաւորելով :

59. Պատմութիւնը կը ցուցնէ որ Տիգրանն բոլոր կեանքը պատերազմներով անցուցեր է . և այս պատերազմներուն մէջ խիստ շատ անգամ յաղթող ըլլալով, փառաւոր յիշատակ թողուցած է, և որուն կը վիայեն օտարազէի պատմիչներն ալ . շատ ազգեր նուաճեց, շատ թագաւորներ գերի առաւ, շատ բարեկարգութիւններ բրաւ, իմաստութեան յարդն ու կը ճանաչէր, և Տիգրանակերտի մէջ մեծ ու փառաւոր թատր մը կանգնած էր :

— Ո՞վ յաջորդեց Արտաշէսին . — Ի՞նչպէս մարգեր Տիգրանն Բ. և ի՞նչ մեծ հասրաւ ունեցաւ . — Տիգրանն իր Հռոմէմայեցւոց դէմ պատերազմներուն մէջ ո՞վ կարգած էր զօրակետ . — Տիգրանն Եռնատանն ալ նուաճեց . — Տիգրանն ի՞նչ հոգ կը տանէր կառաւարտութեան, և ուրիշ ո՞ր անգիրաւ տիրեց . — Միհրդատ ի՞նչպէս մեռաւ . — Տիգրանն ի՞նչու Պարսից տառ նախագահութիւնը . — Հայոց և Պարսից բանակներուն ո՞վ ըստ պարակետ եղաւ . — Բարդուիւսն ի՞նչ քաջութիւններ բրաւ . — Տիգրանն ի՞նչպէս մեռաւ . — Պատմութիւնն ի՞նչպէս կը ներկայացընէ զՏիգրանը :

Դ Ա Ս Ժ .

ԱՐՏԱԻԱԶԴ Ա . Լ ԱՐՇԱՄ

60. Արտաւազդ Ա. Տիգրանայ որդին, հօրը տեղ թագաւոր եղաւ :

61. Արտաւազդ իր հօրը քաջ և աշխոյժ ոգին ու անոր բարի ձիրքերը չկրցաւ փայլեցընել իր վրայ : Ասոր ժամանակն Անտոնիոս Հլէ

նովմայեցւոց զօրապետը տիրեց բոլոր Ասորւոց երկրին :

62. Անանիոս Արտաւազդայ հետ թըշնամացաւ, որովհետեւ Արտաւազդ իր խոստմանը համեմատ չօգնեց Անանիոսին, որ Պարսից հետ կը պատերազմէր :

63. Անանիոս վրէժն առնելու համար խաբէութեամբ բռնեց Արտաւազդը, ու սուկիէ շղթայի զարկած Արտաւազդը աւարաւ, ուր կը պատարաւ թագուհին զինքը գլխաակել արւաւ : որով 4 տարիի չափ առանձին թագաւորած եղաւ :

64. Արտաւազդին բռնուելէն ետքը Տիգրանին եղբորորդին Արշամ թագաւորեց Հայոց վրայ :

65. Արշամ երկրին խաղաղութեանը և իր ապահովութեանը համար Հնովմայեցւոց հետ հաշտուեցաւ, և անոնց հարկատու եղաւ :

66. Արշամ երեւելի գործ մը չունենալով, 30 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ . 3 տարի Քրիստոսէ յառաջ :

— Տիգրան Բ. ին ս'ի յաջորդեց . — Արտաւազդ իր հօրը քաջութեամբ արժանաւոր զաւակ եղաւ . — Անանիոս ս'ի էր, և ինչու թշնամացաւ Արտաւազդին հետ . — Արտաւազդ ինչ պէս մեռաւ . — Արտաւազդին ս'ի յաջորդեց . — Արշամ ինչու հաշտուեցաւ Հնովմայեցւոց հետ . — Արշամ քանի՞ տարի թագաւորեց :

Դ Ա Ս Ժ Ա .

Ա Բ Գ Ա Ր

67. Արշամին յաջորդեց իր որդին Արգար, որ խելացի և հեղաբարոյ անձ մ'էր : Ասոր

Թագաւորութեան երրորդ տարին Հայք բռ-
լորովին Հռոմայեցւոց հարկատու եղան, և
()գոսատս կայսեր սրահերը Հայոց մեհեան
ներուն մէջ կախուեցաւ :

68. Մբգար պարտաւորեցաւ Հերովդէսի
դէմ պատերազմ բանալ. ըստ որում Հերովդէս
ամբարտաւանութեամբ ուղեց իր սրահերն
ալ՝ կայսեր սրահերին քով կախել տալ Հայոց
մեհեաններուն մէջ : Մբգար այս պզտիկու-
թիւնը յանձն չառաւ, և պատերազմով մեր-
ժեց, ու յաղթեց Հերովդէսին :

69. Մբգար մտաքը դրաւ որ հարկ չտայ
Հռոմայեցւոց, և անկախ Թագաւորութիւն
վարէ, ըստ որում սիրտը նեղացած էր՝ լսելով
որ Հռոմայեցւոցմէ անարգուեր են իր խրկած
Հայ դեսպանները, որոնք ()գոսատս կայսեր
մեռնելէն ետքը՝ Տիբերիոս կայսեր գահն ելե-
լը շնորհաւորելու գացեր էին :

70. Մբգարու անկախութեան խորհուր-
դը յառաջ չգնաց. վասնզի Մրտաշիր Պարսից
Թագաւորը նոյն օրերը մեռնելով, անոր որդ-
ւոց մէջ ծագած խռովութիւնը վերցընելու
համար Պարսկաստան գնաց, և վերադարձաւ
սաստիկ հիւանդութենէ մը բռնուած :

71. Հռոմայեցիք Մբգարու Պարսկաստան
երթալէն կասկածեցան. վասնորոյ Մբգար
ինքզինքը արդարացնելու համար դեսպան իրը-
կեց Մտրեատանի վրայ վերակացու դրուած
հռոմայեցի իշխանին, որ Պարսկաստան եր-
թալուն պատճառը իմացընեն : Վեսպրանները

Պաղեստինեու մէջ Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն
մերոյ հրաշքները տեսնելով, վերադարձնուն
պատմեցին Աբգարու :

72. Աբգար առանց վարանելու հաւա-
տաց որ Յիսուս Քրիստոս ճշմարիտ Աստուած
և Արդի Աստուծոյ է, և որովհետև Պարսկաս-
տան ստացած հիւանդութենէն տակաւին բը-
ժըշկուած չէր, աղաչանաց թուղթ գրեց սր
գայ զինքը բժշկէ :

73. Յիսուս Քրիստոս պատասխան գրեց
Աբգարու, անոր հաւատքը գովելով, և խոս-
տացաւ որ իր համբարձմանէն վերջը աչակերու-
ներէն մէկը կը խրկէ զինքը բժշկելու :

74. Քրիստոսի Համբարձմանէն ետքը ե-
կաւ Թադէոս առաքեալ, բժշկեց զԱբգար,
քարոզեց Յիսուսի Քրիստոսի Սուրբ Աւետա-
րանը, միրանց հաւատացեալները, հաստատեց
Սուրբ Լիկղեցին, և Հայաստանի մէջ այն օրէն
սկսաւ Քրիստոսնէութեան ճշմարիտ և սուրբ
հաւատքը: Իսկ Աբգար 38 տարի սրբութեամբ
թագաւորելէն ետքը մեռաւ, Քրիստոսի 34
թուականին :

— Ո՞չ էր Աբգար. — Օգոտոս Հռոմայեցուց կայսր
պատկերն ինչու Հայաստանի մեհեաններուն մէջ կախուեցաւ .
— Աբգար ինչու իր անկախութիւնն ստանալ խորհեցաւ . — Աբ-
գարու անկախութեան խորհուրդն յառաջ գնաց . — Աբգար
ինչպէս շեց Յիսուսի Քրիստոսի անունը . — Հաւատաց Աբ-
գար ի Քրիստոս . — Քրիստոս ինչ պատասխան տուաւ Աբգա-
րու ինքրանաց . — Քրիստոսի համբարձմանէն ետքն որ առա-
քեալն եկաւ ի Հայաստան :

ԱՆԱՆԷ Լ ՍԱՆԱՏՐՈՒԿ

75. Աբգար մեռնելուն պէս մեր Ազգին թագաւորութիւնը երկուքի բաժնուեցաւ : Անանէ Աբգարու որդին՝ Ադեսիայի մէջ թագաւորեց . իսկ Սանատրուկ Աբգարու քեռորդին Հայաստանի մէջ :

76. Անանէ քրիստոնէութիւնը թողուց , և կռապաշտութեան հետևեցաւ , ու շատ քրքրիստոնեայ նահատակեց : Ինքն ալ 4 տարի միայն թագաւորեց , և նորոգել տուած պալատին մէջ՝ սիւն մը վրան խնայով՝ մեռաւ :

77. Ադեսացիք իրենց թագաւոր՝ Սանատրուկն ուղեցին , երգումն առնելով անկէ , որ ազատ թողու զիրենք քրիստոնեայ մնալու : Իայց յետոյ Սանատրուկ իր երգմանը դէմ գործեց , և շատ քրիստոնեայ նահատակեց . ուրոնց մէջ էին իր Սանդուխտ ազգիկը , և թուադէոս առաքեալը :

78. Սանատրուկ երեւելի գործք մը չունեցաւ . միայն Սճբին քաղաքը , որ երկրաշարժէ աւրուած էր , սքանչելի կերպով նորոգեց , ու քաղքին մէջ տեղն իր արձանը կանգնեց ձեռքը դրամ մը տուած , խմացնել ուղեւով՝ որ բոլոր ունեցածը ծախեր է :

79. Սանատրուկ որսի ատեն գիպուածով զարնուեցաւ նետէ մը , ու մեռաւ . 34 տարի թագաւորելէն ետքը . Վրիստոսի 65 թուականին :

Աբգար մեռնելուն պէս թագաւորութիւնն ինչու երկուքի բաժնուեցաւ . — Անանկ բրնտտնեայ մնաց . և ինչ պէտ մեռաւ . — Աբեկացիք զով իրենց թագաւոր ուզեցին . և ինչ պայմանաւ . — Սանատրուկին երեւելի գործն ինչ եղաւ . — Սանատրուկ ինչպէս մեռաւ :

Դ Ը Ս Ժ Գ .

Ե Ր Ո Ւ Ա Ն Դ

80. Սանատրուկին յաջորդեց Արուանդանունով իշխան մը . որ մօր կողմանէ Արշակունի էր , բայց թագաւորական չեղէ չէր :

81. Արուանդ թագաւոր եղաւ իր քուջու թիւններովը և քաղցրաբարոյութեամբ բոլոր նախարարաց սիրտն իրեն գրաւած ըլլալովը , բայց Վազրատունի ապեաէ չկրցաւ պսակուիլ . ինչպէս որ Արշակունի թագաւորաց կարգն ու սովորութիւնն էր :

82. Ասոր համար Արուանդ Սանատրուկին զաւակներէն վախնալով , որոնք թագաւորութեան օրինաւոր ժառանգն էին , մեռցուց զամէնքը . միայն Արտաշէս անունով պղտիկ տըղայ մը փախաւ ազատեցաւ Սմբատ Վազրատունիին ձեռօք :

83. Արուանդ այս իր ըրած անգթութեամբն ալ չկրցաւ հանդարտիլ , վասն զի Արտաշէսին Պարսկաստան փախչիլը զինքն անհանգիստ կ'ընէր , մանաւանդ որ Սմբատ այս բանին հոգ կը տանէր . ուստի շատ գիր գրեց Պարսից Իարեհ թագաւորին , նոյնպէս Սլովբատին , որ Արտաշէս մարի տղայ է , կամ մեռցընեն , կամ իրեն բերեն յանձնեն :

84. () Դուռ մը չարին այս միջոցները . ուստի Լըրուանդ սկսաւ Հայաստանը ամբայնել . Հռովմայեցւոցմէ օգնութիւն գտնելու համար , բոլոր Սիջադեաքն անոնց տուաւ , և Հայաստանէն ալ աւելի հարկ կուտար . Լըրուանդաշատ անունով քաղաք մը շինեց , և ամուր պարսպով սրատեց , և աթոռն ալ հոն փոխադրեց :

85. Ասոնցմէ զատ շատ պատրաստութիւններ տեսաւ , ուրիշ շինութիւններ ալ ըրաւ . և շատ զօրքով պատերազմի պատրաստուեցաւ Ախուրեան գետին քով . վասնզի լաճ էր սր Սմբատ Վարեհին օգնութեամբը Արտաշէսը Հայաստան կը բերէր՝ թագաւոր նըստեցընելու համար :

86. Արտաշէսին գալը լսելով , շատ նախարարներ միացան անոր բանակին . որով Լըրուանդ այ բանակը տկարացաւ , միայն Արայ և Սիջադեաք և ուրիշ վարձուոր զօրքը մնացին : Այս վարձկաններուն արիութիւնը շատ ստորին էր համեմատելով Հայոց արիութեան հետ , որոնք տիրասիրութեամբ սաստիկ կը պատերազմէին : Անոնցմէ ոմանք Լըրուանդի խօսք տուած ըլլալով՝ մեռցնելու զԱրտաշէս , մահերնին աչք առած , պատերազմին մէջ երբ Արտաշէսի վրայ յարձակեցան , Վիսակ կտրիճ հայ իշխանը՝ որ Արտաշէսի ստնտուին որդին էր , ելաւ անոնց դիմաց , զարկաւ մեռցուց զամէնքն ալ , բայց ինքն ալ դէմքին կէտը կորսընցնելով՝ ինկաւ մեռաւ :

87. Այրուանդ յուսահատած Այրուանդաշատ փախաւ . հոն հասան Հայոց զօրքերը . և պատերազմը քիչ մը տևելէն ետքը , բերդին զօրքերն անձնատուր եղան . Այրուանդ ալ Այրտաշէսի զօրքերէն սպաննուեցաւ , 20 տարի թագաւորելէն ետքը , Վրիստոսի 85 թուականին . որուն Այրտաշէս փառաւոր շիրիմ մը կանգնել տուաւ , Արշակունի կնոջ որդի ըլլալուն համար :

— Ո՞վ էր Երուանդ . — Երուանդ ինչպէս թագաւոր եղաւ . — Երուանդ ինչու և ո՞ւրակից երկիւղ ունեցաւ . — Ո՞վ էր Արտաշէս , և ինչպէս ազատեցաւ Երուանդի ձեռքէն . — Երուանդ իր այս ըրած անգթութիւնովք բաւականացաւ , և հանգիստ ըրաւ . — Ի՞նչ միջոց ձեռք առաւ Երուանդ իր բռնաւորութիւնն ապահովցնելու համար . — Երուանդայ բանակն ինչպէս տկարացաւ . — Ո՞վ էր Գիսակ , և ինչ տիրաւորութիւն ցուցուց Արտաշէսի . — Երուանդ ինչպէս մեռաւ :

Դ Ա Ս Ժ Դ .

ԱՐՏԱՇԷՍ Բ .

88. Սմբատ յաղթութիւնը կատարելէն ետքը , թագ դնելով Այրտաշէսի գլուխը , զայն Հայոց թագաւոր պսակեց :

89. Այրտաշէս թագաւորելուն պէս բուրբ իր բարերարները վարձատրեց . Պարսից զօրաց առատ պարգեւ տուաւ և իրենց տեղը խրկեց . Սմբատը ընդհանուր սուրբապետ ըրաւ , Արգամն ալ իրեն երկրորդ . Վիսակին՝ Աերսէս որդին նախարարաց կարգն անցուց , և այն ցեղին անունը Վիմաքսեան դրաւ , ի յիշատակ Վիսակին զԱյրտաշէս ազատելու առնէն զէմքին կէսը կորսնցնելով մեռնելուն :

90. Արտաշէս առոյգ և քաջ և պատե-
րազմի հմուտ էր : Ալանաց թագաւորը Հա-
յաստան յարձակելով, Արտաշէս անոր դէմ
պատերազմի ելաւ, և Ալանաց թագաւորին
սղան բռնեց :

91. Ալանաց թագաւորը ուղեց հաշտու-
թիւն ընել, և խոստացաւ որ Արտաշէս ինչ
բան որ ուղէ՛ տայ, բայց Արտաշէս յանձն
չառաւ : Յետոյ Ալանաց թագաւորին Սաթի-
նիկ աղջկան աղաչելովը զիջաւ Արտաշէս, և
անոր եղբայրը թողուց, ու Սաթինիկն ալ ի-
րեն կին առաւ :

92. Արտաշէս լսելով որ Հռոմի կողմերը
խռովութիւն կայ, Հռոմայեցւոց հարկ տալը
դադրեցուց, և Հռոմայեցւոց զօրացն ալ
քանի մը անգամ յաղթեց, բայց երբ Տրա-
յիանոս կայսեր անթիւ բաղմութեամբ գալը
լսեց, վախնալով, շատ ընծաներ առած դիմա-
ցրն ելաւ, և չվճարած հարկերն ալ վճարելով
հաշտութիւն ըրաւ Տրայիանոսի հետ :

93. Արտաշէս Հայաստանը թէ ուսման
և թէ արուեստի և թէ մշակութեան մէջ
ճաղկեցնելու փոյթ կը տանէր : ()տար եր-
կիրներէ շատ գաղթականութիւններ բերաւ
ու Հայաստանի մէջ բնակեցուց : Հողագոր-
ծութիւնն ալ սննչափ յառաջ տարաւ, որ
իր ատենը Հայաստանի մէջ ամենևին չը-
գործուած երկիր չմնաց : Ասկէ զատ Հայաս-
տանի լճերուն և գետերուն վրայ նաւադնա-
ցութիւն ու ձկնորսութիւն հաստատուեց :

94. Արտաշէս 41 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ Սարանդ գաւառը . Քրիստոսի 126 թուին : Թաղման հանդէսը իրատ փառաւոր էր . դագաղը ոսկիէ , անկողինը բեհեզէ , ոսկւով բանուած զգեստ հագած , գլուխը թագ , ոսկիով գործուած զէնքերն իր գլուխը դրուած . չորս կողմն իր սրգիքը և ալ գահանները կեցած , անոնց բոլը բոլոր թագաւորական պաշտօնեաներն ու նախարարներն իրենց գնդերովը . նոյնպէս բոլոր զօրքն իրենց զէնքերովը պատերազմի երթալու պէս շարուած . առջևէն սղինձէ փող հնչեցնելով , և ետևէն սև հագուած ըսկիաններ , անոնց ետևէն ալ ժողովրդեան բազմութիւնը կ'երթար : Այնպէս սգացին հայերը , մինչև շատ մարդիկ ինքզինքնին սպաննեցին Արտաշէսի գերեզմանին վրայ :

— Ա՛յլ զԱրտաշէս թագաւոր պատկեց . — Արտաշէս իր բարերարներն ի՛նչպէս վարձատրեց . — Արտաշէս Աւանայ դէմ ի՛նչու պատերազմի ելաւ . — Արտաշէս ի՛նչպէս հաշտուեցու Աւանայ հետ . — Արտաշէս ի՛նչպէս Տրայիանոսի սիրան առաւ . — Արտաշէս ի՛նչպէս ծաղկեցուց Հայաստանը . — Արտաշէս ո՛ւր մեռաւ . և ի՛նչ թաղման հանդէս կատարուեցու վրան :

Դ Ա Ս Ժ Ե .

ԱՐՏԱՒԵՂԴ Բ . ՏԻՐԱՆ Ա . ՏԻԳՐԱՆ Գ .
Լ ՎԱՂԱՐՇ

95. Արտաւալդ իր հօրը գահը նստաւ : Ասիկա զքօսասէր և անկարգ կեանք մ' ունեցաւ , և օր մը սրտի ելած ատենը՝ ձիովը խո-

քունկ փոսի մը մէջ ինկրաւ և կորսուեցաւ , երկու տարի թագաւորելէն ետքը :

96. Արտաւազգայ փրայ առասպել կը պատմուի թէ , սյրի մը մէջ շղթայով կապուած կեցած է , և երկու շուն միշտ շղթան կը կրճեն որ փրթի , և Արտաւազգ ելայ աշխարհիս վերջ տայ . բայց դարբիններուն սալի փրայ երկաթ ձեծելու ձայնէն շղթաները նորէն կը զօրանան : Ասոր համար մինչեւ Վրիստանէութեան ատենն ալ կը գտնուէին միամիտ դարբիններ , որ կիրակի օրերն ալ քանի մ' անգամ ուռը սալին գարնելու սովորութիւնը կը սրահէին :

97. Արտաւազգին յաջորդեց իր եղբայրը Տիրան Ա. որ իր եղբորը նման զբօսասէր և անհոգ կեանք մը վարեց , և յիշատակի արժանի գործք մը չունեցաւ . ՉԱ տարի թագաւորելէն ետքը , օր մը ճամբան ձիւնի բըռնուելով մեռաւ :

98. Տիրանին մեռնելէն ետքն իր պղտիկ եղբայրը Տիգրան Գ. թագաւորեց :

99. Տիգրան արիասիրտ ըլլալով միաբանեցաւ Պարսից Պերոզ թագաւորին հետ , և յաղթեց Հռոմայեցւոյ , և անոնց Սեւերիանոս զօրավարը սպաննեց :

100. Տիգրան այնուհետեւ իր բանակին գլուխն անցած դէպ ի փոքր Ասիա յառաջ քալեց , ուր նոյն կողմերն իշխող թագուհիէ մը խաբուելով բռնուեցաւ և բանտը մտաւ : Այն միջոցին 'Ղուկիոս Վերոս' Սարկոս Աւ-

ընդհատ կայսեր դահակիցը Հայոց ու Պարսից վրայ գալով, երբ խնայաւ որ Տիգրան բռնուէր է, զանիկա ազատեց և Հայաստան իրկեց :

101. Տիգրան 42 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ, և իրեն յաջորդեց Վաղարշ որդին :

102. Վաղարշ իր հօրը թագաւորութիւնն առածին պէս, Վարդգէսին շինած աւանն ամուր պարսպով պատեց և անունը Վաղարշապատ դրաւ :

103. Հիւսիսային ազգերն ասոր օրովը Հայաստանի վրայ յարձակիլ սկսան. Վաղարշ քաջութեամբ անոնց դէմ պատերազմելով վնասեց, բայց ինքն ալ զարնուելով մեռաւ, 20 տարի թագաւորելէն ետքը, Քրիստոսի 213 թուականին :

— Ո՞վ յաջորդեց Արտաշէսի. — Արտաւագդ ինչպէս կեանք անցուց, և ինչպէս մեռաւ. — Արտաւագդայ վրայ ի՞նչ առատուէլ կայ, — Արտաւագդայ ո՞վ յաջորդեց. — Տիրան ինչ կեանք վարեց. — Տիրանին ո՞վ յաջորդեց. — Տիգրան քաջութեան գործ մ' ունի՞. — Տիգրան ո՞ր և ինչպէս բանտարկուեցաւ, և ո՞վ ազատեց զինքը բանակէն. — Տիգրանին ո՞վ յաջորդեց. — Վաղարշապատ քաղաքը ո՞վ պարսպեց. — Վաղարշ ի՞նչ քաջութեան գործ ունի :

Դ Ա Ս ժ Զ .

ԽՈՍՐՈՎ ՄԵԾ.

104. Վաղարշին որդին խոսրով իր հօրը տեղ թագաւորելուն պէս, առաջին գործն եղաւ հիւսիսային ազգերէն վրէժն առնել. ինչպէս որ ալ յաղթեց անոնց :

105. Յետոյ Հռոմայեցիները զարկաւ
 փախուց, որոնք Հայաստանը բոլորովին նուա-
 ճելու համար Հայոց վրայ եկեր էին :

106. Յետոյ Պարսից հետ պատերազմ
 ունեցաւ . ըստ որում Արտաշէր անուհով
 Պարսիկ իշխան մը Պարսից շատ նախարարներն
 իրեն հետ միաբանելով, Պարսից Արտաւան
 թագաւորէն ապստամբեր, անոր հետ պա-
 տերազմեր, և պատերազմին մէջ Արտաւան
 մեռեր, ու ինքն Արտաշէր թագաւորեր էր :
 Եւ որովհետեւ Խոսրով Արշակունի ըլլալով,
 Արտաւանին աղգական էր, ուստի Արտաւա-
 նին վրէժն հանելու համար Արտաշէրին հետ
 պատերազմեցաւ, և մինչեւ Հնդկաստան
 փախուց զայն :

107. Արտաշէրին ճարը հատնելով, մեծ
 պարգեւ խոստացաւ, ով սքեղանակաւ մը
 Խոսրովը մեռցրնէ : Զանձն առաւ զայն Ա-
 նակ Պահլաւունի նախարարը, և ձեւանալով
 իրբեւ փախստական Արտաշէրն բանութիւն-
 ներէն, եկաւ Հայաստան : Ճամբան գալա-
 ւատեն ծնաւ իր որդին մեր սուրբ Վրիգոր
 լուսաւորիչը :

108. Անակ իր միտքը գրած չարութիւնը
 քիչ ժամանակէն յաջողեցաւ կատարելու : Օր
 մը որսի առեն զարկաւ սպաննեց Վոսրովը .
 ու երբ թագաւորին մարդիկը զինքը կ'ուզէին
 սորաննել, փախչելու առեն գեան ինկաւ ու
 խղզուեցաւ :

109. Խոսրով չմեռած հրաման ըրաւ որ

Մնակայ ցեղը թրէ անցընեն : Միայն Ս. Վրիշ գոր ազատեցաւ , որն որ Ախարիա փախուցին : Խոսրով այսպէս դառնադէտ մահուամբ մեռաւ 48 տարի թագաւորելէն ետքը . Վրքիստոսի 261 թուականին :

— Ո՞վ էր Խոսրով , և իր առաջին դարձն ի՞նչ եղաւ . — Հստակեցնենքուն հետ ի՞նչու պատերազմեցաւ . — Պարսից հետ պատերազմն ի՞նչու էր . — Արտաշէր ի՞նչ ճար մտածեց Խոսրովին ձեռքէն ազատելու . — Խոսրովը մեռցնելն ո՞վ յանձըն առաւ . — Անակ կրցա՞ն խորհուրդն յառաջ տանիլ . — Խոսրով չմեռած ի՞նչ հրաման բրաւ . — Ո՞վ ազատեցաւ այս կոտորածէն . — Բանի՞ տարի թագաւորեց Խոսրով :

Դ Ա Ս Ժ Է .

ԽՈՍՐՈՎԻՆ ԺԱՆԿԱՆԷՆ ՏԻՆԷՆ՝ ՏՐԴԱՏԻՆ

ԲԱԳԱՆԻՆ :

110. Խոսրովին մեռնելէն ետքը , եկաւ Արտաշէր Հայաստան , և բոլոր Հայոց ախբեց . Խոսրովու ցեղը ջնջել տուաւ , որոնցմէ Տրդատ՝ Խոսրովու որդին և անոր Խոսրովի դուխտ քոյրն ազատեցան Արտաւազդ Մանդակունիին և Օտա Ամատունիին ձեռօր :

111. Արտաւազդ Մանդակունիին Հռոմ փախուց զՏրդատը , սեր շատ բաջու թիւններ բնելով՝ մեծ անուէն ստացաւ Տրդատ : Անգամ մը մէկ ձեռքովն երկու վայրենի յուլերու եղջիւրներէն բռնելով՝ քաշեց փրցուց և զանանք սպաննեց : Օր մ'ալ ձիրնթացի մէջ , հակառակորդին ճարտարութեամբը Տրդատ կռքէն վար ինկաւ . ասոր վրայ սատակի բարկանալով՝ վազեց հակառակորդին կռքին և

տեւէն այնպէս ուժով բռնեց, որ ալ ձիերը
չկրցան յառաջ երթալ. սա բանս ամէն տես
նողներուն մեծ զարմանք պատճառեց :

112. Երթալով կը հռչակուէր Տրդատին
անուէր, մինչեւ իր փախստական վիճակին
մէջ իր քաջութիւններով Հայոց թագաւոր
ըլլալու արժանացաւ : Սան զի Վթաց թա-
գաւորն անհամար զօրքով Հռոմայեցւոց վրայ
դիմած, և պատգամ խրկած էր Վիտղէտիա-
նոս Հռոմայ կայսեր, որ երկուքնին միայն մե-
նամարտին : Սա բանիս վրայ երբ Վիտղէ-
տիանոս շուարած էր, և ահա Տրդատը ներ-
կայացուցին անոր, որուն խնոյն կայսերական
զգեստներ հագցնել ատաւ. և Տրդատ իբրեւ
կայսր Հռոմայ՝ ներկայացաւ Վթաց թագա-
ւորին, անոր հետ մենամարտեցաւ, և բըռ-
նեց զայն, բերաւ Վիտղէտիանոսին առջեւ :

113. Վիտղէտիանոս շատ ուրախացած,
ուղեց Տրդատը վարձատրել. և երբ իմացաւ
որ անիկա Հայոց թագաւորին որդին է, ա-
նոր թագաւորական զգեստ հագցուց, թագ-
դրաւ գլուխը, և շատ զօրքով Հայաստան
խրկեց, որ երթայ իր հօրը թագաւորութիւ-
նըն առնու :

— Խտարովս մեռնելն Լայրն ալ արեց Հայաստանի. —
Վրտաւազդն և քախտոց Տրդատը. — Հռոմայ մէջ ինչ քա-
ջութիւններ ըրու Տրդատ. — Ուրիշ ինչ քաջութեամբ կըր-
ցաւ Տրդատ ըլլալ թագաւոր Հայոց :

ՏՐԴԱՏ

Լ

ԼՈՒՍԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ Ի ՁԵՌՆ
ՍՈՒՐԲԻ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԶԻ

114. Տրդատ Անտարիա հասնելուն պէս , շատ մը հայ նախարարներ դիմացն ելան , և վնիբը թաղաւոր ընդունեցին :

115. Տրդատ Հայոց և Հռոմայեցւոց զօրքերով յառաջ անցաւ . և Շապուհ որ Արտաշէրի յաջորդն էր , քանի մ' անգամ դէմն ելաւ , բայց յաղթուեցաւ , և վերջաւ պէս բոլորովին վնտուեցաւ Հայաստանէն , և Տրդատ տիրեց բոլոր Հայաստանի :

116. Տրդատ Եկեղեցաց գաւառէն անցնելու ատեն , Անահիտ շատուածին շնորհաւ կարու թիւն և զո՛հ մատոց , և հրաման ըրաւ իրեններուն , որ նոյնն ընեն : Արքան որ Հայաստանի մէջ կռապաշտութիւնը տիրած էր , բայց և այնպէս Աբգարու ժամանակէն քրիստոնէութիւնը պահուած էր , և այս սուրբ հաւատքին հետեւողներ կային , որոնց մէջն էր և Ս . Գրիգոր Առաքաւորիչ :

117. Տրդատ հրամանն ըրաւ Ս . Գրիգորի որ իրեն պէս զո՛հ մատուցանէ , և երբ չընդունուեցաւ անոր հրամանը , շատ չարչարել տուաւ . և խմանալով որ Անակոյ սրդին ալ է , հրամանն ըրաւ որ Արտաշատ բերդին մէջի խոր

վիրապը նեանն , որ մահապարտներու համար
օձերով լեցուն անդ մ' էր :

118. Այնուհետեւ հրաման հանեց , որ
ամէն անդ կռոյ յարգանք մատուցանեն , և
քրիստոնէութիւնը ջնջեն . ասանկով շատ քը-
րիստոնեաներ նահատակուեցան , որոնց մէջ
էին նաեւ Հռիփսիմեան Ս . Կուսանքները , ու
րոնք Հռովմն հալածանքէն փախեր եկեր էին :

119. Տրդատ իր այս անգթութիւննե-
րուն պատիժն առաւ . որ մը որսի ասե՛ն խո-
ղի կերպարանք փոխուեցաւ և վայրենացաւ .
իշխաններէն շատն ալ նոյն սրաւիժը կրեցին :

120. Այս պատժէն ազատեց զիրենք Ս .
Գրիգոր Ա լուսաւորիչ . որ 14 տարի վիրապին
մէջ Աստուծոյ հրաշքովք ողջ մնացած էր , և
վիրապէն հանուելով բժշկեց զՏրդատ , և բու-
լոր հարուածեալները . զՔրիստոս ճշմարիտ
Աստուած յայտնապէս քարոզելով , միրտեց
զամէնքը . Հռիփսիմեանց սուրբ կուսանաց
մարմիններուն համար վկայարան շինեց , և ին-
քըն ալ Կեսարիա երթալով Արքեպիսկոպոս
ձեռնադրուեցաւ Ս . Ղեւոնդ Արքեպիսկո-
պոսէն :

121. Քրիստոնէութեան ճշմարիտ հա-
ւատքը բոլոր Հայաստան շուտով տարածուե-
ցաւ , վասն զի Տրդատ և Ս . Գրիգոր Ա լուսա-
ւորիչ միանգամայն այս բանիս կ'աշխատէին .
բոլոր կուռքերը , քուրմերը և անոնց պաշտա-
մունքը ջնջուեցան , և եկեղեցի շինուեցան .
որոնց մէջ էն նշանաւորն ու փառաւորն Ե-

դաւ Ս. Լճմիածնայ Կիկեղեցին, որուն ճարտարագետը նոյն ինքն Տէրն մեր Զիսուս Քրիստոս եղաւ, ըստ տեղեան Սրբոյն Վրբիգորի:

122. Տրդատ Հիւսիսահանայ վրայ սրտաւերազմի ելաւ, որ Հայաստան արշաւել սկըսէր էին, յաղթեց, և Հայաստանէն վռնտեց: Զետոյ Շապուհին դէմ սրտաւերազմի ելաւ, և Շապուհ շատ նեղը մանելով, հաշտութիւն խօսեցաւ: Բարբ այս սրտաւերազմներուն մէջ Տրդատին անվեհեր բնութիւնը և արեւութիւնը կը փայլէին:

123. Վոյն միջոցներուն մէջ Վիկիոյ սուրբ Ժողովը կը կազմուէր ընդդէմ Վրիստ հերեաի կոտորածին: Եւ սուրբ Ժողովոյն ներկայ էր Հայոց կողմանէ Ս. Վրիստակէս՝ Ս. Աւսաււսրէին որդին, որ Հաւատոյ Հանգանակը Հայաստան բերաւ նոյն ժողովէն:

124. Վյուհեաեւ Ս. Աւսաւորիչ Հայաստանի հոգեւոր կառավարութիւնը բողոքովն Ս. Վրիստակէսի յանձնեց, և ինքը գընաց Սանեայ սրբը, ուր ճգնութեամբ և ազօթքով անցուց, մինչեւ որ սրբութեամբ վախճանեցաւ:

125. Տրդատ ալ տեսնելով նախարարոց անկարգութիւնները, որոնց ցաւէն թողուց թագաւորութիւնը, և Ս. Աւսաւորիչ ճրգնորանը քաշուեցաւ: Նախարարները մարդխրիկեցին որ գոյ թագաւորութիւնը ձեռք առնէ, բայց երբ Տրդատ յանձն չառաւ,

գաղտուկ թոյն խմցուցին, ու այն քրիստոնե-
կոյ և քաջ արքային կեանքը կարճեցին, որ 56
տարի թագաւորեց. Քրիստոսի 342 թուա-
կանին:

126. Տրդատին օրովը փախտաւհան եկաւ
ի Հայաստան Վամգուն Ղենացին իր ընտանի-
քովը. Տրդատ ասոր քաջասրտութիւնն ու հա-
ւատարմութիւնը տեսաւ, երբ Վամգուն նը-
ւաճեց Ալիուներաց ցեղը, որ Տրդատէն ապրա-
տամբաճ էր, ուստի Տրդատ ասոր սերուն-
դը նախարարութեան կարգն անցուց անոր
անուամբը Վամիկոնեան կոչելով, որուն ցեղէն
երեւելի և ընտիր ստարապետներ և իշխան-
ներ մեծամեծ ծառայութիւններ ըրին Աղգիս
և Հայրենեաց:

— Տրդատ ինչ ը՛գունելութիւն գտաւ հոյ նախարար-
ներէն. — Տրդատ ինչպէս տիրեց բոլոր Հայաստանի. — Ա-
կեղեաց գաւառին մէջ ինչ բաւ. — Հայաստան բոյորն ալ
կռուպաշտ էին. — Ս. Գրիգոր կատարեց Տրդատայ հրամանը.
և ինչ եղաւ. — Ալ որոնք նահատակուեցան. — Տրդատ
ինչ պատիժ կրեց իր այս անգթութիւններուն համար. — Ո՞վ
այս պատժէն աղատեց զՏրդատ. — Քրիստոնէութիւնը ինչ-
պէս համարձակ տարածուեցաւ բոլոր Հայաստան. — Տրդատ
ուրիշ ինչ քաջութիւններ ըրաւ. — Ո՞վ գնաց Նիկիոյ սուրբ
ժողովը Հայոց կողմէն. — Ո՞ւր փախձանեցաւ Ս. Լուսա-
ւորիշ. — Ի՞նչպէս մեռաւ Տրդատ. — Ո՞վ եղաւ Վամիկոնեան
նախարարութեան նախահայրը:

Դ Ա Ս Ժ Թ .

ԽՈՍՄՈՎ Բ .

127. Տրդատին մեռնելէն ետքը մեծ ու-
ցաւալի խռովութիւն ինկաւ Հայաստանի
մէջ: Ի՛նչուներաց, Վանաւաղեանց և Արդուն

եաց նախարարու թիւններն իրարու հետ պա-
տերազմելով՝ իրարու ցեղերը ջնջեցին : Այ-
ուանք ապստամբեցան , ու Սանատրուկ անու-
նով մէկն իրենց վրայ թագաւոր դրին : Այնպէս
Բահուր Աղձնեաց իշխանն ապստամբեցաւ :

128. Այս ամէն խռովութիւնները անս-
նելով միւս նախարարները , Ս . Աւսաւորչին
որդի Ս . Վրթանէս Աթողիկոսին հետ միա-
ցած՝ Տրդատայ որդին խոսրով Բը թագաւոր
դրին . Հռոմայ Աստանդ կայսրն ալ թագ ու-
ծիրանի խրկեց խոսրովին :

129. խոսրով իր հօրը քաջութիւններէն
զուրկ էր , և մեղկ ու զբօսասէր կեանք մ'ան-
ցուց : Բայց ասոր օրովը երեւելի եղաւ Վա-
հան Ամատունի զօրավարը , որ մեծ պատրաս-
տութեամբ հիւսիսային ազգաց դէմ ելաւ ,
որոնք մինչև Վաղարշապատ եկեր հասեր էին :
Հայերն այն աստիճան կատաղութեամբ պա-
տերազմեցան որ , ինչպէս իրենց սովորութիւ-
նն էր , թշնամեաց նետ նետելու աստէն թող-
չտալով , սաստիկ հալածեցին և վնասեցին
զանոնք :

130. խոսրով 9 տարի թագաւորելէն ետ-
քը մեռաւ , և իրեն յաջորդեց որդին Տիրան Բ .
որ Ս . Վրդանէսին հետ Աստանդնուպօլիս
գնաց , ու հոն Աստանդ կայսրը թագաւորե-
ցուց զինքը :

131. Շապուհ էրբ խոսրովին մահն ու
Տիրանին Աստանդնուպօլիս երթալը լսեց ,
պատահութիւն սեպելով անհամար բազմու-

Թեամբ Հայաստան խրկեց իր Աերսեհ եղբայրը . բայց Արշալիր Կամսարական, որուն որ յանձնուած էր Հայաստան, միացնելով նախարարները՝ յաղթեց անոնց, և վռնուեց ըզ Աերսեհը :

132. Տիրան Հայաստան դառնալուն պէս սկսաւ բողբոլին թուլութեամբ և անկարգութեամբ կառավարել, անոր համար Շապուհին հետ հաշտութիւն խօսեցաւ, և ըսկսաւ անոր ալ տուրք տալ, ինչպէս Յունաց կուտար :

133. Շապուհ սաստիկ բարկացաւ Տիրանին դէմ, վասնզի երբ Յուլիանոս ուրաջող կայսրը Պարսից վրայ կ'երթար, Տիրան վախնալով օգնած էր Յուլիանոսին :

134. Տիրան մեծ անգթութիւն մ'ըրաւ՝ Յուլիանոսին պատճառաւ . վասնզի Յուլիանոս իր օլիղծ պատկերը խրկեց Տիրանայ, որ եկեղեցւոյ մէջ կախել տայ, և երբ Ս. Յուսիկ Կաթողիկոսը դէմ դրաւ և չուղեց Աստուծոյ տաճարը պղծել, ու պատկերը ոտնակոխ կուտրուեց, Տիրան բարկանալով՝ այնչափ ծեծել տուաւ Ս. Հայրապետը՝ որ վախճանեցաւ ծեծին տակ :

135. Բայց շատ չանցաւ իր պատիժն ալ առաւ Տիրան . վասնզի Յուլիանոս Պարսից հետ ըրած պատերազմին մէջ սպաննուեցաւ, և Շապուհ Տիրանէն վրեժն առնելու համար՝ բարեկամութիւն կեղծելով իրեն կանչեց Տիրանը, և անոր աչքերը կուրցնել տուաւ : Այս

պէս 11 տարի թագաւորեց Տիրան. (Քրիստոսի
364 թուականին) :

— Տրդատին մեռելէն ետքն ինչ եղաւ Հայաստան . —
Այս իսպառ թիւնն իւրն առաջին ինչպէս առնուեցաւ . —
Խոսրով ինչպէս կէանք կ'անցընէր . և ո՞վ հիւսիսային ազգաց
յարձակմունքն արգիլեց . — Խոսրովու ո՞վ յաջորդեց . — Շա-
պուհ ինչ առ թով Հայաստան իրկեց իր Ներսէս եղբայրը . —
Տիրան ինչու տուրք տալ սկսաւ Պարսից . — Շապուհ ինչու
բարկացաւ Տիրանին դէմ . — Տիրան ինչ անգթութիւն գոր-
ծեց . — Շապուհ ինչպէս հանեց իր վեճքը Տիրանէն .

Դ Ա Ս Ի .

ԱՐՇԱԿ Բ .

136. Տիրանին յաջորդեց իր որդին Ար-
շակ : Ասիկա Արշակունի թագաւորաց մէջ ա-
մենէն մոլի, անկարգ և վատարարոյն եղաւ .
երբեմն Յունաց և երբեմն Պարսից խաղաղիկ, և
երբեմն այս երկուքին ալ տուելի, և իր նախա-
րարացն ևս տուելի, և իր անգթութեամբն անհար-
միւն ալ երկուելի :

137. Պարսիկ և Յոյն իրենց մէջ ունեցած
տուելութենէն, Յոյնը ստիպեց զԱրշակ որ
Պարսից չճառայէ, և երբ Արշակ մտիկ չըրաւ,
Յունաց կոչսրը նեղանալով՝ Թէսոգոս զօրա-
պետը շատ զօրքով Հայաստանի վրայ իրկեց :

138. Արշակ Յունաց Վաղէնաոխանոս կայ
սերբարկութիւնը իջեցնելու համար, Ս. Առ-
նաւորչի թուանը թողը Սեծն Աերսէսը կոս-
տանդնուպօլիս իրկեց, որ իր սքանչելի և քաղ-
ցրը բնաւորութեամբը հաճեցուց կոչսրը, և
ամէն բան կարգի դրաւ :

139. Ասոր վրայ Պարսից թագաւորը Շա-

պուհ՝ Արշակին նեղացաւ, և պատեհ ստեթի մը կըրտարասէր Արշակէն վրէժն առնելու :

140. Արշակ ամօթ շտեպեց սցապէս մէյմը Յունաց և մէյմ՝ ալ Պարսից սիրտն առնելու համար սյնչափ վտտանալը . այլև սխեց հաց նախարարներուն հետ ալ թշնամանալ, և ընտանի պատերազմ յարուցանել : Արշակաւան ա նուենալ աւան մը շինեց, և որպէս զի շուտով լեցրնէ զայն բնակչօք, հրաման ըրաւ որ հոն փախչողը դատաստանէ ազատի . ասով անըզ դամ ու շարագործ մարդերով լցաւ աւանը : Նախարարներն այս անկարգութեան դէմ դըրին, փանդի շատերուն ծառաներն իրենց տիրոջ ինչքերը յափշտակած կամ գողցած՝ Արշակաւան փախած էին : Արշակ մտիկ չըրաւ ա նանց բողբոբ :

141. Աւասի նախարարները Շապուհին դիմեցին, որ Յունաց հետ ըրած սրտերազմէն կը դառնար . Շապուհ օգնեց անոնց . բայց Արշակ իմանալով՝ փախաւ, և Արաց ա պուխնեցաւ :

142. Արշակ Արացմէ շատ զօրք ժողլած, եկաւ նախարարաց դէմ սրտերազմի . արխն հեղութիւնը ստակալի էր, և բաւական ժամանակ տւեց : Սոյն միջոցին Յունաց Վաղէս կայսրն ալ Արշակայ դէմ զօրք խրկեց, վասնզի լներ էր որ Արշակ Պարսից օգներէ, անոնց Յունաց վրայ գալու առենը :

143. Արշակ բողբոբիին շուարած, նորէն Ս. Ներսէսի ինկաւ, որ շատ դժուարու-

Թեամբ նախարարները հաշտեցուց թագաւորին հետ . և վերջը Արշակին որդին Պապը պատանդ առած կոստանդնուպօլիս Վաղէս կայսեր փնաց : Բայց Վաղէս Արիստեան ըլլալով մէկէն բշել տուաւ Ս. Ներսէսը , և դաշինքն ալ չընդունեց :

144. Խելքը գլուխը չբերաւ Արշակ . և Ս. Ներսէսի Հայաստանէն հեռացած ատենը՝ դարձեալ իր ոխը նախարարներէն առնել կ'ուղէր . շատ մարդ անիրաւութեամբ սպաննեց , և նորէն սկսան խռովութիւնները : Հապուհալ իր ոխն առնելու համար , նորէն շատ զօրք խրկեց Հայաստան : Նախարարներն ալ Արշակէն ձանձրացած՝ և անոր զայրացած , միացան Հապուհին զօրաց հետ . որով Արշակին ճարը հասնելով անձնատուր եղաւ Պարսից :

145. Հապուհ Արշակը շղթայակապ Անյուշ բերդը խրկեց . և սրպէս զի դիւրաւ Հայաստանի արեւ , ուղեց որ հայերն արեւապաշտ ընէ : Այս նպատակին գործակից գտաւ Սերուժան Արծրունի և Վահան Սամիկոնեան սերացող նախարարները . որոնց թագ և պատիւ խոստանալով , շատ զօրքով խրկեց , որ երթան Հայերն արեւապաշտ ընեն : Անոնք ալ եկան ամէն չարիք հասուցին Հայոց :

146. Արշակ ալ լսելով այն ամէն չարիքները , յուսահատելով ինքզինքը սպաննեց . 18 տարիի չափ Ազգին տունը կործանելու համար թագաւորելէն վերջը , Քրիստոսի 382 թուականին :

147. Պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ Ա՛րշակ իր անկարգ և անդգամ ընթացքովը ինչ աստիճան պզտիկաց տէրութիւնը, և ինչ աղէտներ հասուց Ղզգին: Իր մէկ անգթութեան գործն ալ եղաւ, իր եղբորորդին Գրնելը անսպարտ տեղը սպաննել տալը, նախանձոտ մարդոց սուտ ամբաստանութիւններու ահանջ դնելովը: Ա՛յս ալ բաւական չեղաւ, Գնելին Փառանձեմ կինն ալ իրեն երկրորդ կին առաւ, որ Ա՛րշակին առջի կինը Ալիմպիադան թունաւորել տուաւ, ամբարշտ քահանայի մը ձեռօք (1). Հաղորդութեան մէջ թոյն խառնել տալով:

— Ո՞վ էր Արշակ Բ. և ինչպէս մարդ. — Ինչու Յունաց կայսրը՝ Թեոդոս զօրացեօր իրկեց Հայաստանի վրայ. — Ո՞վ իջեցուց Յունաց կայսր բարկութիւնը. — Ինչու Արշակին և նախարարոց մէջ դժուարութիւն ծագեցաւ. — Արշակ ինչու Վրաստան փոխաւ. — Երբ ամեն կողմէ թշնամիներէ պաշտօրուեցաւ Արշակ, ինչ հնարք մտածեց. — Ս. Ներսէս ինչ ընդունելութիւն գտաւ Վաղէսէն. — Ս. Ներսիսէն հէռանալէն ետքը ինչ ընթացք ունեցաւ Արշակ. — Ինչու Պարսից անձնատուր եղաւ Արշակ. — Ինչ բաւ Հայուհի ՉԱրշակը. և ինչ միջոց գործածեց Հայաստանի տիրելու. — Արշակ ինչպէս մեռաւ. — Արշակոյ մէկ անգթութեան գործն ալ ո՞րն եղաւ:

Դ Ա Ս Ի Ա.

Պ Ա Պ

148. Հայաստան իր Թշուառութիւններէն շուտով ազատեցաւ. ղաանգի Ա՛. Ներսէս որ Սէճն թէսդոսին կայսր ընտրուելովը արտորէն ազատած էր, և շատ պատուով կը կենար անոր քով, ու նոյն միջոցին եղած Կ. Պօլսոյ Ա. Ժ. և

ղովոյն ներկայ գանուող սրբազանն հայրապետ
ներէն մէկն ալ էր եղած , աղաչեց թէ ոգոսին ,
որ Պապը թագաւոր դնէ և Հայոց օգնէ :

149. Բնդունեց թէ ոգոս Ս . Ներսիսի
ինգիրը , և Պապը Տերենտիանոս զօրապետին
հետ շատ զօրքով Հայաստան խրկեց . որոնք
եկան , Պարսիկները վաճակեցին մեծ պատերազ
մով մը :

150. Պատերազմը Չիրաւ դաշտին վը
րայ եղաւ , որուն սիսելէն մինչև վերջը բազ
կատարած աղօթքի կեցաւ Ս . Ներսէս Նորատ
լէրին վրայ , որով յաջողակ քամի մը սկսաւ փը
չել Պարսից գէմ , և ամալ մ'ալ արեւը ծածկեց
որ Հայերը չնեղէ :

151. Պատերազմը սաստկու թեամբ յա
ռաջ գնաց , մինչև Պարսից կողմը փախչիլ ըս
կան : Սերուժանի ձին վիրաւորուած ըլլալով
չկրցաւ փախչիլ , և Սմբատ Բագրատունիին
ձեռքն ինկաւ : Սմբատ հրաշէկ շամփուր մը
սրակի ձեռով Սերուժանին գլուխը գրաւ , ը
սելով « Կը սրակեմ զքեզ , Սերուժան , որով
հետև Հայոց թագաւոր ըլլալ կ'ուզէիր . և
ես որ ասպետ և թագադիր եմ , պէտք է որ
իմ հայրենական պաշտօնս ի գործ դնեմ » :

152. Հայաստան խաղաղացաւ , և Պապ
թագաւորեց . որ Յունաց զօրքը առատ պարգե
ւով ետ խրկեց , և թէ ինք և թէ նախարար
ները խօսք տուին Սրբոյն Ներսիսի , որ անկէ
ետքը հաւատարմութեամբ ծառայէն Աստու
ծոյ :

153. Սուրբն Ներսէս, մեր բարերարը, բոլոր այս աղէկութիւններէն զատ, սուրիշ շատ բարեգործութիւններ ալ ըրած ունէր: Ա՛մէն տեղ աղքատանոցներ և հիւանդանոցներ շինել տուած. շատ ալ օտարանոցներ, վանքեր և դպրոցներ հաստատած, ամէնն ալ իր եկամուտովը. որպէս զի հաստատ ու ան խախտ մնան միշտ:

154. Ասանկ բարերար և սուրբ անձ մը՝ իր բարիքը վայելող անձէն թունաւորուեցաւ. վասնզի Պապ չկրցաւ դիմանալ Ս. Ներսիսի, որ անոր ըրած չարութիւնները և անկարգութիւնները կը յանդիմանէր. և անկէ ազատելու համար, գաղտնի թոյն տալ տուաւ. և անոր տեղը Շահակ անունով մէկը կաթողիկոս դրաւ, առանց կեսարիոյ Արքեպիսկոպոսին ձեռնադրել տալու. ինչպէս որ մինչև նոյն ժամանակը սովորութիւն էր:

155. Պապ ալ շատ չթագաւորեց. վասնզի թէ՛ ողոս կայսրէն ապստամբելով, ինքն ալ բռնուեցաւ, և կաստանդնուաբօլիս խրկուեցաւ. ուր կայսրը գլուխը կտրել տուաւ, 7 տարի թագաւորութիւն ընելէն ետքը. Վրիտաոսի 388 թուականին:

— Հայաստան ինչպէս աղատեցաւ իր թշուառութիւններէն. — Ս. Ներսիսի խնդիրն ընդունուեցաւ. — Պատերազմին ժամանակ ինչպէս օգնեց Ս. Ներսէս. — Պատերազմը ինչպէս վերջացաւ. — Պատերազմին վերջն ինչ եղաւ. — Ս. Ներսէս սուրիշ ինչ բարեգործութիւններ ըրած էր. — Ինչպէս վախճանեցաւ Ս. Ներսէս. — Ս. Ներսիսի տեղն ո՞վ դրաւ Պապ. — Պապ ինչպէս մեռաւ, և ո՞ւր:

ՎԱՐԱՋԴԱՏ, ԱՐՇԱԿ Գ. ՎԱՂԱՐՇԱԿ Բ.
Է ԽՈՍԻՈՎ, Գ.

156. Թէոդոս Պապին տեղ Մըշակունի կորիճ մը Վարազդատ անուն՝ Հայոց Թագաւոր դրաւ :

157. Վարազդատ իր քաջութիւններովն երեւելի եղած էր Հունաց մէջ. անգամ մը հինգ Վանգսբարտացիի դէմ ելլելով՝ մէկմէկու ետեւէ հինգն ալ սպաննեց : Բերդի մը վրայ վազելով տասնեւեօթը հոգի ետեւէ ետեւ նետով զարկաւ սպաննեց. դարձեալ Հայաստան եկած ժամանակը Վփրատ գետին քսանուերկու կանգուն լայն մէկ տեղէն անդին ցաթկեց :

158. Վարազդատոյ Թագաւորութիւնը շատ քիչ տեւեց. ըստ որում Վարազդատ չուղելով Հունաց զօրավարներուն իշխանութեան տակ ըլլալ, միտքը դրաւ Պարսից օգնութեամբը ապստամբիլ : Բայց այս բանս Թէոդոս լըտած ըլլալով, Վարազդատ Կոստանդնուպօլիս գնաց որ զինքն արդարացնէ. կայսրը բարկութենէն առանց տեսնելու մէկէն սքսորել կուտայ զինքը հեռու կղզի մը :

159. Վարազդատին տեղ՝ Պապայ երկու որդիքը Մըշակը ու Վաղարշակը Հայոց վրայ Թագաւոր դրաւ Թէոդոս. որպէսզի եթէ մէկն ապստամբի, միւսը հաւատարիմ մնայ :

160. Մըշակ Մուին քաղաքը դրաւ իր ա-

Թողը, իսկ Վաղարշակ Արիզա քաղաքը, որ
և ոչ տարի մը Թագաւորելով մեռաւ :

161. Այն միջոցին Յոյնք և Պարսիկք ու
բաշեցիին որ Հայտատոսին արեւելեան մասը
Պարսից իշխանութեանը տակ ըլլայ, և արեւ-
միտեանը՝ Յունաց. այս սրտածառաւ Արշակ
չուղեց Պարսից ծառայել, և Յունաց մասը
դնաց, ու ամթաւը Արիզա փոխեց :

162. Շապուհ նեղանալով այս բանիս վը-
րայ, Արշակունեաց ցեղէն խասրով անունով
մեկը Թագաւոր դրաւ իր մասին վրայ : Արշակ
քիչ տոնե՛նէն մեռնելով, խասրով Յունաց կայ-
սեր խոստացաւ հարկը վճարել, եթէ անոր
մասին ալ ինք Թագաւորէ. և կայսեր հաճու-
թեամբը բոլոր Հայոց վրայ Թագաւոր եղաւ
խասրով Գ. :

163. Հայ նախարարներուն անմիաբաւ
նութիւնը, և Հայ Թագաւորներուն թուլու-
թիւնը արդէն առիթ առւեր էին, որ Պարսի-
կքը զօրանան և բանանան մեր վրայ : Օսուր
տեղը խասրով փորձ փորձեց Պարսիցմէ ապրաւ
տամբելու, վասնզի արիւղաւ նախարարնե-
րուն մասնութեամբը Շապուհ անհամար զօր-
քով իր Աքաաշիր որդին խրկեց, որուն գէմ
չկրնալով ելլել, խասրով անձնատուք եղաւ, և
այսպէս 5 տարի Թագաւորելէն ետքը, չզթաւ
յակիպ Անյուշ բերգը բանտարկուեցաւ,
Քրիստոսի 399 թուականին :

— Պատին տեղ ո՞վ յաջորդեց. — Վարադգատ ինչ քա-
ջութեան քործեր ունէր. — Վարադգատ ինչու կ' Պօղոս զը

նաց . — Վարագդատին տեղ որոնք գրուեցան . — Արշակ ինչու Յունաց մասը գնաց . — Պարսիկք իրենց մասին վրայ թաղաւոր գրին . — Խոստով որչափ տարի իշխեց :

Դ Ա Ս Ի Գ .

Վ Ռ Ա Մ Շ Ա Պ ՈՒ Հ Է Ա Ր Տ Ա Շ Է Ս Գ .

164. Արտաշէր՝ Խոսրովու տեղն անոր Վ ը ռամչապուհ եղբայրը թագաւոր գրաւ Հայոց :

165. Վ ը ռամչապուհ իմաստունն մէկն ըլլալով, իր տէրութեան տկարութիւնը ճանչնալով, ամենեւին ապստամբութիւն չխորհեցաւ . այլ ուզեց որ միշտ հնազանդ մնայ Պարսից, և իր երկրին բարելաւութեանը ջանայ . ինչպէս որ ալ իր օրովը քիչ մը խաղաղացաւ Հայաստան :

166. Այս խաղաղութեան միջոցին կը փայլէին Հայաստանի մէջ Ս . Սահակ Պարթև Հայրապետը, և Ս . Սեբոստ . որոնք Վ ը ռամչապուհու ուսումնասիրութիւնը տեսնելով, ետեւէ եղան հայերէն գրեր գտնելու, դպրոցներ բանալով Ազգին ուսումնական կենդանութիւն տալու . և յաջողեցան իսկ այս ձեռնարկութիւններնուն մէջ : Ահա այս ժամանակն է որ հայ գրագիտութեան ոսկեգարը կ'ըսուի, և մեր շնորհալի Թարգմանչաց շնորհիւ ծաղկեցան գպրութիւնք, և թարգմանուեցան Աստուածաշունչ Ս . Ստեանը, և ուրիշ շատ գրքեր : Այս թարգմանչաց մէջ երևելի են Ս . Սեբոստէն և Ս . Սահակէն զատ, Սովսէս Խորենացի քերթողահայր, Ազնիկ քաջ հայ

կաբան, Կրիւն տրամաբան, Լիլիշէ քաղցրաբան, Լ՛ղան Լ՛րծրունի՝ որուն աշակերան էր Վազար ճարտասան, Սամբրէ վերձանող :

167. Վաամչապուհ Չ1 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ, իր խաղաղասէր և ուսումնասէր բարբոյլը Հայոց սրտին երախտագիտութիւնը վայելելու արժանաւորութեամբ :

168. Վաամչապհէն ետքը դարձեալ Հայասան տակնուվրայ եղաւ. վասն զի Պարսիկք օր ըստ օրէ զօրացած բոլոր ճիգ կը թափէին Հայերը կրակասրաշտ ընելու : Հայք ալ իրենց անմիաբանութիւնովը, և մանաւանդ ագէտ նախարարներուն երկպառակութիւնով աւելի ակարացեր էին, և մօտ էր Լ՛րշակունի հզօր թագաւորութեան իսպառ բարձումը :

169. Վաամչապհոյ տեղ, ըստ որում աւնոր սրդին Լ՛րտաշէս դեռ պզտիկ էր, թագաւոր նստաւ նորէն Խոսրով Գ. ազատած իր բանտարկութենէն. բայց մէկ տարիէն մեռաւ :

170. Խոսրովին տեղ՝ Յազկերտ Պարսից թագաւորն իր սրդին Շապուհը Հայոց թագաւոր դրաւ, որպէս զի Հայերը գիւրաւ կը բակապաշտ ընէ :

171. Քիչ մը ժամանակ ետքը Վաամ Պարսից թագաւորը՝ Վաամչապհոյ սրդին Լ՛րտաշէսը թագաւոր դրաւ :

172. Հայոց Տէրութեան կորձանումն արդէն մօտեցած ըլլալով, Լ՛րտաշէսի նման

զեղիս ու մալի թագաւոր մը, և նախարարաց
 նման վատասիրտները փութացուցին այդ կոր-
 ծանու մը: Այլ ահա նախարարք ձանձրացած
 թագաւորութիւն ունենալէ, սիլ չուզեցին
 Հայ թագաւոր, և աւելի ազէկ սեպեցին Պար-
 սիկ իշխանով մը կառավարուիլը, և ասանկ
 խնդրեցին Վառամէն:

173. Վառամ պատրաստ էր ասանկ խնդիր
 մը չուտով ընդունելու, նախարարները մը-
 տիկ չքրին ամենեւէն Ս. Սահակին թախան-
 ձանքներուն, որ կ'ազաչէր և կ'արտասուէր
 ետ կեցնելու զանոնք այս չար խորհրդէն, ա-
 ւելի լաւ սեպելով զեղիս, բայց հայ թագա-
 ւորի հպատակելը, քան օտարազգիի ծառայե-
 լը. սակայն բան մը չկրնարով ընել, ինքն ալ
 բանտարկուեցաւ. Արտաշէս ալ արտորեցաւ,
 6 տարի թագաւորելէն ետքը:

174. Ահա այսպէս վերջացաւ Արշակուն-
 եաց հզօր թագաւորութիւնը Քրիստոսի 433
 թուականին, անխոհեմ և կարճամիտ նախա-
 լարաց ձեռք. և այն օրէն մէյմ'ալ չչտկուե-
 ցաւ Հայոց բաղդը. և միշտ ազէտք ու սու-
 ռապանք կրելու գոպցես դաստապարտուեցանք:

— Խտրովն տեղն ո՞վ անցաւ. — Վառամչագուհ ինչպէս
 կառավարեց Հայաստանը. — Ասոր ասե՛նք ո՞ր Ս. Հայրերը կը
 փայլին մեր Ազգին մէջ. — Վառամչագուհ ո՞րքան իշխեց. —
 Վառամչագոհէն ետքը ի՞նչ վիճակ ունեցաւ Հայաստան. — Վը.
 Վառամչագոհն ո՞վ յաջորդեց. — Խտրովն ո՞վ յաջորդեց. —
 Արտաշէս ի՞նչ վարք ունեցաւ. — Նախարարները փոխանակ
 անոր վարքն ուղղելու, կամ մեկ ուրիշ թագաւորցնելու ի՞նչ
 խորհուրդ ըրին:

ՄԱՍՆ ԵՐՐՈՐԴ

ՍԵՐՉՊՈՆՆԵՐԻ, ԿԻՐԸՊՈՂԻՍՏՆԵՐԻ,

Լ ՈՍՏԻԿՆՆԵՐԻ,

ԴԱՍ ԻԴ .

ՎԵՀՄԻՀՐՇԱՊՈՒՀ Լ ՎԱՍԱԿ՝ ՍԻԻՆԻ

Տարղլյաններ :

175. Ըրչահունեաց թագաւորու թեան վերնալէն վերջը , Պարսից թագաւորն իր կողմէն իշխան մը կը խրկէր՝ որ Հայաստանի հարկը ժողովէ , և հոն նստելով զգուշանայ աշխարհին . այս իշխանը Վարղլյան կ'ըսուէր :

176. Ըռաջին Վարղլյանն եղաւ Վեհմիհրըշապուհ , որ բնութեամբ լաւ մարդ մ'ըլլարով՝ 14 տարի աղէկ կառավարեց . և յետոյ ասոր տեղը դրուեցաւ Վասակ Սիւնեաց իշխանը , որ Հայ ըլլալով Հայոց սերսխութիւն և մխիթարութիւն տալու փոխանակ , չարիք չմնաց հասուց Ղզգին :

177. Պարսիկները Հայոց տէրութիւնը ձեռք ձգելէն ետեւ , անոնց կրօնին դէմ ալ յայտնի յարձակմունք ընելու ելան , որպէս զի զանիկա ալ ջնջելով՝ ամբողջ ազգն իրենց մէջ ընկղմեն ու բռնրովին կորսնցնեն : Բայց Հայոց մէկ մասն իր առաջին կորուստովը խրատուած ըլլալով , և մանաւանդ իր կրօնասիրութեան եռանդէն յորգորուելով և մղուե-

լով, իր հոգեւելից առաջնորդներուն հետ մէկ տեղ բոլոր զօրութեամբ այս երկրորդ դարաւ նահալութեան դէմ զինեցաւ :

178. Յազկերտ Բ. Պարսից թագաւորը Հայերը կրակապաշտ ընելու շատ հնարքներ բանեցուց : Արպէս զի Աղգին մեծերը և սպառազմական զօրութիւնը Հայաստանէն հեռացնէ, հրաման րբաւ և շատ զօրք բերել տալով, Հոնաց դէմ եօթը տարի սպառազմի աշխատցուց : Այս միջոցին կրակապաշտութեան ստիպմունք րբաւ բոլի եզող նախարարաց, որոնց մէջէն յայտնի դէմ գրաւ Վարեգին քաջ նախարարը, որ բանտարկուեցաւ : Իսկ Ատովմ գնունի և Վանաճիհր Աշտունի իրենց զօրքովը Յազկերտին բռնութենէն փախչելու առեննին, Յազկերտ ետեւնուն զօրք խրկեց և ջարդել տուաւ զանոնք :

179. Յետոյ Յազկերտ Վենչապուհ ա նունով քննիչ մը խրկեց Հայաստան, որ հայերը շատ նեղեց, և թուղթ մ'ալ գրել տուաւ Հայոց, ստիպելով որ կամ սրատասխանը տան և կամ Պարսից կրօնքը ընդունին . Յովսէփ Աստղիկոս Աղգին միաբան հաւանութեամբը թղթին սրատասխանը գրեց :

180. Այս սրատասխանին վրայ Յազկերտ կատղելով, հրաման գրեց, և բոլոր Աղգին մեծամեծ նախարարները Պարսկաստան կանչեց :

181. Այլ նախարարները ճարերնին հատած ելան Պարսկաստան գացին, Յազկերտ զամէնքն ալ բանտ դնել տուաւ, և կ'ըստիպէր

որ հաւատքնին ուրանան, և իրեն հետ երկըր պագութիւն ընեն արեգական :

182. Նախարարները տեսնելով որ եթէ իրենք Յազկերտի կամքը չկատարեն, պիտի նահատակուին հոն, և անդին բոլոր Հայաստան դիւրաւ ոտքի տակ պիտի երթայ. ուստի աւելի աղէկ սեպեցին երեսանց հաճութիւն տալ Յազկերտին կամայք :

183. Յազկերտ մեծ ուրախութեամբ ընդունեց զանոնք, և մեծամեծ պարգեւներով, և շատ ալ մոգերով և զօրքով Հայաստան իրկեց, որ երթան բոլոր Աղբը կրակապաշտ ընեն :

184. Սոգերն աղէկ ընդունելու թիւն գրտան Հայերէն, վասն զի առաջին փորձի մը մէջ, Ս. Աւետիգ և ուրիշ արժանընտիր քահանաներ ժողովրդեան հետ՝ ինչպէս որ Հայոց սովորութիւնն է՝ հաստ գաւազաններով յարձակեցան մոգերուն վրայ, և աղէկ ջարդ մը տուին, անանկ որ լեղապատառ փախուցին զամէնքն ալ :

185. Իսկ ուրացեալ նախարարները Յովսէփ Աթողիկոսի ոտքն իննալով՝ զղջացին իրենց ահամայ ուրացութեանը վրայ, որ միայն Հայաստանի փրկութեանը համար առ ժամըն այնպիսի զիջում ըրեր էին. միայն Աստակ սրտանց ուրացած էր, և ամէն հնարք ի գործ կը դնէր կրակապաշտութիւնը մտցնելու ի Հայաստան :

պէս կը կառավարուէր Հայաստան. — Աւաջին մարդպանն ս'լեզաւ. — Ո՞վ յաջորդ գրուեցաւ վեհմիհրչապուհին. — Պարսիկները Հայոց տէրութենէն զատ ուրիշ ինչ ձեռք ձգել կը ջանային. — Յաջողեցաւ Պարսից խորհուրդը. — Յաջկերտ ինչ հնարքներ բանեցայ Հայերը կրակապաշտ բնեւ. — Դենշապուհ ինչու եկաւ Հայաստան. — Հայոց գրած պատասխանին վրայ ինչ ըրաւ Յաջկերտ. — Նախարարներն ինչ ըրին. — Նախարարաց ու բացութիւնը ակննելով ինչ ըրաւ Յաջկերտ. — Սոքերն ինչ բնգտնելու թիւն գտան Հայերէն. — Ուրացեալ նախարարներն ամենն ալ զգնոցին :

Դ Ա Ս Ի Ե .

Ս . Վ Ա Ր Դ Ա Ն Ա Ն Յ Պ Ա Տ Ր Ա Ս Տ ՈՒ Թ Ի Ի Ն Ը

186 . Վասակ գաղտուկ և յայտնի կը ջանար կրակապաշտութիւնը մուծանել Հայոց մէջ . և երբ կը բռնուէր , իսկոյն սուտ երգումներով և սուտ զեղջերով կ'աղատուէր բարեսիրտ Հայոց ձեռքէն :

187 . Իււակաւն չէին Պարսից երեսէն մեր Ազգին կրած ցաւերը , պէտք էր որ աւելին կրեն Վասակ հայ նախարարին և մարդպանին ձեռքէն ալ . Վերջապէս Վասակ կեղծ գիմակն երեսէն վար առաւ , և յայտնի համարձակ միացաւ Աիհրներսէհ Պարսիկ հազարապետին հետ , որ անհամար զօրքով կուգար Հայերն բնկծելու , և բողբոլին ջնջել վերջներու Քրիստոսնէական սուրբ կրօնը :

188 . Հայոց կենդանի և միշտ մնալնուն բաղդն անանկ սրարագայի մէջ՝ անոնց սուրբ կրօնքէն կախում ունէր , և կրօնքն ալ այս պատերազմին վախճանէն , ուստի Հայերը մեծ փութով սկսան ամբողջով զալ հասնիլ Աւարայր

գեղին քովերը, իբրև վաթսուն և վեց հազար հոգի, և այս վերջին պատերազմը իրենց արիւնսովը գնելու :

189. Իրենց այն դառն վիճակին մէջ կարծես թէ հոգի առած և զօրացած էին Հայք . և բարձրացնելով իրենց ձայնը յերկինս, կոչեցին Մատուծոյ գթութիւնը յօգնութիւն, նախքան Մատուծոյ իրենց սիրտը, և Քրիստոնէութեան նահատակներ ըլլալ ուխտեցին, և մինչև իրենց արեան վերջին կաթիլը պաշտպանեն Քրիստոնէութեան սուրբ հաւատքը, և Քրիստոնէոյ ու Հայ մեռնին :

190. Մյնքան հազարաւոր հայերն ի մի ժողովոյ, և ի մի նպատակ առաջնորդող քաջ, ու հզօր սպարապետ մը կ'ուղէր . և Մատուծալ պարգևած էր Քրիստոնէութեան այդ անըրկուն ախոյեանը, Վարդան Մամիկոնեանը, որ երկնային զօրութեամբ և Քրիստոսի սիրով զօրացած, հայրենեաց գերութեան վիճակին մէջ հայրենեաց փրկութեան խորհրդով և եռանդով վառուած էր :

— Վտոսի ինչ վատ ընթացք բռնած էր . — Վտոսի կըրցու համարձակ Պարսից հետ միանալ . — Հայերն ինչպես պատրաստուեցան մեծ պատերազմին . — Այնքան հազարաւոր Հայոց առաջնորդն ո՞վ եղաւ :

ԴԱՍ ԻԶ .

Ս. ՎԱՐԴԱՆԱՅ Է Ս. ՂԵՒՈՆԴԻ
ԽՐԱՍՈՅՍՆԵՐԸ

191. Հոգեգալստեան վեցերորդ երեկոյն, որ երկրորդ օրը պատերազմ պիտի ըլլար,

բոլոր Վարդանեանք խոստովանեցան և հազարդուեցան Քրիստոսի սուրբ մարմնոյ և արեան, որպէս զի հոգւով և մարմնով զօրանան :

192. Հոն ամէնքը զուարթ էին, և զի բար կը խրախուսէին. հոն մոռցուած էին հայր, մայր, քոյր, ազգական, բարեկամ անուաները, ամէնքը Եղբայր էին ի Քրիստոս յոյսն մեր, ամէնքն երկնային սուրբ սիրով վառուած, ամէնքն ալ մահուան պատրաստուած, որպէս զի յաւիտենական աշխարհին ուրախութիւններէն չզրկուին :

193. Հոն Ս. Վարդան վերջին և ազդու յորդոր մը տուաւ, որով կը ծանուցանէր թէ. Սերիշ պատերազմներու մէջ ըրած քաջութիւններնուս փոխարէն՝ մարմնաւոր պատիւներ առած եմք. բայց այն քաջութիւնները անարգ և անօգուտ էին, և պարգեւներն ալ ոչինչ : Հիմա որ չէթէ անցաւոր թագաւորի համար, այլ երկնից և երկրի ստեղծող և մեր Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի համար պիտի պատերազմինք, որչափ պէտք է որ արի, անյող դողդ, և աննկուն սրտով դիմենք մեր թշնամւոյն վրայ, ու մեր արեամբը միշտ հաստատ պահեմք Քրիստոսի սուրբ եկեղեցին Հայաստանի մէջ : Սուտի, ըսաւ Ս. Վարդան, չի վախնանք մեր թշնամւոյն բազմութենէն, չի վախնանք անոնց սուրերէն, որ միայն մեր մարմինը մեռցնելու կարող են և ոչ հոգինիս. կամ յաղթեմք՝ որ բարձրանայ ճշմարտութիւնը, և կամ մեռնինք այնպէս՝ որ մեր թշնամւոյն զօրու-

Թիւնները խորտակուին, և ամօթահար Լքանին ։
 Լյոս մեռնինք, բայց Հայ անուան և մեր
 քաջութեան մէջ վատութիւն չընդունինք ։

194. Ս. Վարդան կնքեց խօսքը, և ինք
 ու իրենները երկնային զօրութեամբ լլուած
 էին, և ամենուն դէմքը կը լուսափայլէր ։
 Լյոս արի սրտերուն ուրիշ վէհ զօրութիւն
 Թեւադրող մ'ալ կար . այն էր Ս. Ղևոնդ ։

195. Ս. Ղևոնդ՝ աստուածային սրբազան
 պաշտամանց նուիրուած, և Հայաստանեայց
 եկեղեցւոյ անձնանուէր պաշտօնեայ, աստ
 ուածային փառաց և հայրենեայ պատուոյն
 նախանձամնդիր և արխասիրտ քահանայն, որ
 աշխարհիս մէջ էր՝ բայց զաշխարհ ուրացած,
 և իր երկնաւոր վարդապետին հաւատարիմ
 աշակերտ կը գանուէր ։

196. Սուրբն Ղևոնդ մարմնաւոր չհամաւ
 րեց այն կռիւը, զոր հանդերձեալ էր ընել
 Ս. Վարդան . ուստի ինք և ուրիշ առաքինի կրօ
 նաւորք փութացեր մտեր էին բանակին մէջ՝
 վհատած սրտերը քաջալերելու, վշտացածնե
 րը մխիթարելու, և բոլորն ալ զինուորք Քրիս
 տոսի ընելու ։ Սուրբ Ղևոնդ իր ազդու ա
 տենախօսութեամբը կը խրախուսէր զամէնքը .
 « Սի միայն առաքինեաց զօրացուցչին (Յիսուսի
 Քրիստոսի) ապաւինելու, անոր սիրոյն հաւ
 մար պատերազմելու, և մեռնելու իսկ ։

197. Լյոսպէս ներգործեց Սրբոյն Ղևոն
 դի խօսքերն ընդհանուր բանակին վրայ, որ
 զուարթութեամբ միաբարբառ ազազակեցին ։

« Թող հաւասարի մեր մահը արդարնեբուն մահին , և մեր արեան հեղումը սուրբ մարտիրոսաց արեան , և հաճի Մտուած այս կաւմաւոր պատարագիս , և իւր Այկեղեցին չտայ հեթանոսներուն ձեռքը » :

— Պատերազմին առջև օրը ի՞նչ պատրաստութիւն տեսան Վարդանանք . — Ի՞նչ սգւով կեցած էին . — Վարդան ի՞նչպէս խրատուակց իր զօրքը . — Վարդանին պէս ուրիշ ո՞վ զօրութիւն կը թելագրէր . — Ս . Ղևոնդ ի՞նչ կատարելութիւններ ունէր . — Ի՞նչու Ս . Ղևոնդ և ուրիշ կրօնաւորք բանակը փութացեր մտեր էին . — Ս . Ղևոնդի արեւոյտեսութեան նըպատակն ի՞նչ էր . — Ի՞նչ ներգործութիւն ըրին Սրբայն Ղևոնդի խօսքերը :

Դ Ա Ս Ի Է .

Ս . ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ պատերազմը , Լ ԱՏՐՈՐՄԻՉԴ յարգպան :

198 . Աւաւտուն սկսաւ պատերազմը խիստ կատաղութեամբ , Աւարայրի գաշտին մէջ՝ Տղմուտ գետին եղերքը : Պատերազմին տեսիլն անգամ մարդ կը սարսափեցնէր . և քաջ Վարդանանք այնպիսի բուռն զօրութեամբ յառաջ կը վազէին Պարսից վրայ , որ Պարսից բանակին բոլոր կարգերն ու կարգադրութիւնները խառնակեցան :

199 . Անհնարին է նկարագրել Ս . Վարդանայ գործած քաջութիւնները , և թէ ի՞նչ արագութեամբ վազեց հասաւ Պարսից բանակին մէջ տեղը . ուր ինք ալ ամէն կողմանէ հարուած ընդունելով և վիրաւորուելով՝ ինկաւ մեռաւ , բայց ՂԱյկեղեցին Վրիստոսի և ՂԱյաստան աղատեց , մեծ ջարդ և սարսափ

տալով Պարսից : Այն օրը Ս. Վարդանայ հետ նահաաակուեցան հազար երեսուներեք անձինք , որոնք ընդունեցին Քրիստոսի ձեռքէն երկնային փառաց անթառամ պսակը : Սուտի և օրհնեալ է Վարդանայ և իր ընկերակցաց յիշատակը . ինչպէս որ ամէն տարի Հայաստանեայց ուղղափառ Ս. Աղեղեցին փառաւոր հանդիսիւ կը տօնէ անոնց սուրբ յիշատակը :

200. Ս. Վարդան նահատակուած ըլլալով և օրն ալ իրիկուն եղած , Հսցերը զարկին ձեռքեցին Պարսից բանակը , և անցան գացին իրենց բերդերը քաշուեցան : Իսկ Պարսիկները այն աստիճան սարսափած էին Հայոցմէ , որ անոնց երեսը նայելու և անուննին տալու անգամ չէին համարձակեր :

201. Իսկ անօրէն Վասակ չէր ամէնար տակաւին ուրիշ չարութիւններ ալ գործելու , խաբէութեամբ մարդ կը բռնէր և կամ կ'ըռպաններ և կամ հաւատքը ուրացնել կուտար : Վասակ շատ աշխատեցաւ Հայաստանի բերդերն առնելու . ու ասանկով շատ տեղեր կը կործանէր ու կ'ապականէր և Ս. Յովսէփ Աթողիկոսն և Ս. Վեոնդ քահանայն և ուրիշ քսնի մը քահանայներ ձեռք ձգեց :

202. Յազկերտ լսելով այս պատերազմին անյաջող ելքը , և տեսնելով որ ալ յոյս չկայ Հսցերը կրակապաշտ ընելու . Աորորմիզդ իշխանը մարզպան դրաւ , հրաման տալով անոք որ ամենուն հետ սիրով վարուի , և Հայաստանը խաղաղընէ :

203. Եկաւ Արորմիզդ . հրաման տուաւ որ ամէն մարդ աղատ իր բրիտանէութիւնը պաշտէ . միայն Ս . Յովսէփ Կաթողիկոսը , Ս . Նշտունեաց Սահակ Կաթողիկոսը , Ս . Ղենդ . քահանան և ուրիշ բանի մը քահանայներ չլի թայով կապած Յազկերտին խրկեց : Այնպէս համոզեց նախարարները որ Յազկերտին երթան , երդուքնալով որ իրենց վրաս մը չհասնիր : Վասակալ Պարսից տերութեան բրած ծառայութիւններուն փոխարէնն ընդունելու համար ելաւ Պարսկաստան գնաց :

204. Յազկերտ իրեն գացող եկեղեցականները , Ս . Ղենդ և անոր ընկերները Ալեւոնդեանք չարաչար տանջանքներով նահաւտակել տուաւ : Նախարարներուն ալ ստիպեց որ հաւատքնին ուրանան , բայց անոնք մտիկ չըրին և բանտը մտան , ուր երկար ատեն կենալէն և շատ տանջանքներ կրելէն վերջը , Շքղոնչապուհ անունով իշխանին աղաչանքովը ազատեցան բանտէն ու Պարսկաստան կր կենտրոնին : Իսկ Վասակ յանցաւոր և տերութեան վնասակար գտնուեցաւ , և անարդութեամբ մահապարտից բանտը գրուեցաւ , ուր սրդնուտելով սատկեցաւ ու կտրուեցաւ . Բրիտանոսի 452 թուականին : Ահա արժանի փոխարէնն ընդունեց այն ամէն չարիքներուն՝ որ իր Աղգին և Հայրենեացը հասցուց :

— Ե՞րբ սիսու պատերազմը . ու ի՞նչպէս . — Ի՞նչպէս նահատակուեցաւ Ս . Պարթան . և ուրիշ բանի՞ հոգի նահատակուեցան . — Պատերազմն ի՞նչն ի՞նչ եղաւ . — Պատերազմն ի՞նչ վերջը տակաւին Վասակ ի՞նչ կը դործէր . — Յազկերտ ի՞նչ

չուն խրկեց Ատորոմիդքը, — Ատորոմիդք էրք Հայաստան եկաւ
 ինչ ջրաւ. — Յազկերա իրեն գացող քահանայները, նախա-
 չարները և վատակն ինչ ջրաւ :

Գ Ա Ս Ի Ը .

ԱՏԻՎ ԱՆՍՊ, ԱՆԴԵԿԱՆ Լ ՎԱՀԱՆ

ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ Տարղլուները :

205. Յազկերա մեանելով, անոր պղտիկ
 որդին Պէրոզ թագաւորեց Պարսից վրայ,
 որուն թագաւորութեան վեցերորդ տարին
 Ըտրվնասպ Պարսիկ իշխանը Հայոց մարդ-
 պան դրուեցաւ, և նախորդներն ալ անոր
 հետ մէկտեղ Հայաստան խրկուեցան. որոնք
 եկան և սկսան միաբան աշխատիլ որ Քրիս-
 տոնէութիւնը պայծառանայ, և մեղկացած
 Վրդին նոր հոգի ու նոր եռանդ մը տան :

206. Ըստուած ալ գթաց մեր Վրդին վը-
 րայ, և յարոյց երկրորդ Վարդան մը, Վա-
 հան Սամիկոնեանը, որ Ս. Վարդանայ Հմայ-
 եակ եղբորը մեծ որդին էր :

207. Վահան թէ հոգեւոր և թէ մարմ-
 նաւոր ընտիր ձիրքերով զարգարուած քաջ և
 խոհական անձ մ'էր, որ մեծամեծ ծառայու-
 թիւններ ալ ընելով՝ շատ սիրելի եղաւ ամե-
 նուն, մանուանդ Պարսից Պէրոզ թագա-
 ւորին :

208. Վստան որ Վահան անխոհեմութեան
 գործով մը իր այս կատարելութիւնները կ'ա-
 ղօտացնէր. վստան ղի ու բացեալ հայ իշխաննե-
 րը նախանձելով անոր վրայ, ամբաստանեցին
 Պէրոզի թէ Վահան ասպտամբէլ կ'ուզէ : Վա-

հան Պերոզին ինքզինքը արդարացնելու համար Պարսկաստան գնաց, և հաւատքի ուրաջած դարձաւ Հայաստան, շատ պատիւ և պարգեւ առած:

209. Վահան իր այս անխոհեմութեան վրայ շուտով զոջաց, և խղճմտանքը զինքը կը տանջէր. մինչև որ Վրաց Վախթանկ թագաւորին Պարսիցմէ ապստամբիլը լսելով, յարմար առիթ սեպուց ինքն ալ իրեն հետ միաբանած բարեպաշտ նախարարներով ապստամբելու Պարսիցմէ, և Քրիստոնէութեան սրաշարան ըլլալով կրակապաշտութիւնը հալածել և ջնջել Հայաստանէն:

210. Եղան նախարարներ, սրոնց երբ Վահան խնացուց իր ապստամբիլը, սրոնք փոխանակ օգնելու, ուրիշ գացողներու ալ արգելք եղան, ու եանենէն վազելով խափանեցին: Իսկ որոնք որ յանձն առին ու միաբան կեցան, Վահանը սպարապետ դրին՝ և Սահակ Բագրատունին ալ մարդսրան Ետրվնասպայ տեղը, զոր պատերազմի մէջ սպաննեցին:

211. Պերոզ Վահանին ապստամբութիւնը լսելով, շատ ջանաց որ բռնութեամբ իրեն հնազանդեցնէ. առաջին անգամ Ետրներսէհը իրկեց շատ զօրքով, յետոյ Սիհրանը, յետոյ Օլարմիհը հազարաւուխտը, յետոյ Շապուհ Սիհրանեանը: Ետնց ամէնուն դէմ դրաւ Վահան բաջութեամբ, միշտ յաղթեց. և միայն անգամ մը Սիհրանին դէմ սպտերազմած ժամանակը յաղթուեցաւ, ըստ որում

Վախժանկ որ Հայոցմէ օգնութիւն ուզեր էր՝
խարդախութիւն ընելով Վահանը յանկարծա-
կիւի բերաւ . և այս պատերազմին մէջ Վահակ
Լագրատունին և Վասակ Վահանին եղբայրը
նահատակ եղան :

212. Վահան այս պատերազմներուն մէջ
մէկ անգամին՝ աւելի յայտնի ըրաւ իր անպար-
տելի արխութիւնը : Վասնզի Վահանին քով
գտնուողները թու ընալով հետզհետէ ցրուե-
ցան , անանկ որ հարիւր հոգւով մնացեր էր
զրեթէ , և Հասուհին 2-3000 զօրաց դէմ
պատերազմի ելաւ . քովք մնացողներուն մէկ
մասն ալ փախան , և միայն քանի մը իշխաններ
և 30-40 ի չափ զինուոր մնացին . ասոնցմով
Վահան դարձեալ զարկաւ ցրուեց Պարսից
բանակը , վասնզի միշտ Լստուածոյ վստահացած
էր , և Լստուած ալ ամէն յաջողութիւն կու-
տար անոր :

213. Պերող մեռնելով՝ անոր Վաղարշ
եղբայրը թագաւորեց Պարսից փրայ . ասիկա
բաժ ըլլալով Վահանաց քաջութիւնները և
անոր արգար պահանջմունքը , Նիխոր անու-
նով խաղաղասէր մարդը խրկեց Վահանին . որ
եկաւ Վահանին դախնքն ընդունեց , որոնց
գլխաւորն էր թէ Վրիտանէութիւնը ազատ
սլաշտուի Հայաստանի մէջ և Պարսիկք բնաւ
չխառնուին , և Վահան ալ գնաց Պարսից դու-
ռը ու նորէն երգում առաւ թագաւորէն , և
ընդհանուր սպարապետ դրուելով դարձաւ

Հայաստան . Լնդեկան Պարսիկ իշխանն ալ
Հայաստանի մարզպան եղաւ :

214. Էլետոյ երբ Լնդեկան հարկաւոր
գործի մը համար Պարսկաստան դարձաւ , շատ
գովեց Վահանայ իմաստութիւնը , և անոր
քաջութիւնները . և խորհուրդ տալով Վա
ղարշին որ զՎահանը մարզպան դնէ , Վաղարշ
ալ այնպէս ըրաւ . և Հայաստան մեծ ուրա
խութիւն ղգաց , քրիստոնեայ , քաջ ու իմաս
տուն և իրեն սիրելի Հայ իշխանի մը մարզ
պան դրուելուն վրայ :

215. Հայոց արախութիւնը քիչ տեւեց ,
ըստ որում Վաւառ թագաւորելով Պարսից
վրայ , նորէն կրակապաշտութիւն օւզեց Հա
յաստանի մէջ մուծանել . որով ատիպուեցաւ
Վահան նորէն պատերազմի սխիլ , և վաւերեց
քուրմերը և նոր մարզպանը , որոնք եկեր էին
Հայաստան : Իսկ ետքը Վաւառ Յունայ
դէմ պատերազմ ունենալով , հաշտութիւն
խօսեցաւ Հայոց հետ . և Վահան 25 տարիի
չափ Հայաստանը կառավարելէն վերջը վախ
ձանեցաւ . Բքրիստոսի 510 թուականին :

216. Վահանին օրով կը ծագկէր Յովհանն
Վանդակունի կաթողիկոսը , որ Հոգւով Սրբ
բով լցուած ներհուն անձ մ'էր , և բաց ի
բազմապատիկ շինութիւններէ և ուրիշ երախ
տիքներէն , եկեղեցական սրբազան ժամատա
ցութեան ծագկեցուցիչ ալ եղաւ :

— Յագկերտի յաջորդ Պերոյ Ինչպէս վարուեցաւ Հայոց
հետ . — Ո՞վ եղաւ Հայոց համար երկրորդ վարդան մը . —

Վահան ինչ ձիրք ունէր . — Վահան ինչ անխոհեմութիւն գործեց . — Վահան իր այս անխոհեմութեան հեղան ինչպէս ջընջեց . — Բոլոր նախարարներն ալ միաբանեցան Վահանին հետ . միաբանողներն ինչ ըրին . — Պերոզ Վահանին ապստամբութիւնը լսելով ինչ ըրաւ . — Վահան ինչպէս յառաջ տարաւ այս պատերազմները . — Վահան իր անպարտելի արիւթութիւնն ուր յարտնի ըրաւ . — Ինչպէս խաղաղացաւ Հայաստան . — Վահան ինչպէս մարդպան եղաւ . — Վահանին մարդպան ըլլալէն ետքը միշտ խաղաղ Ֆեաց Հայաստան . — Քանի՞ տարի իշխեց Վահան . — Ո՞վ էր Յովհան Մանգակունին :

Գ Ա Ս Ի Թ .

ՎԱՐԴ , ԲՈՒՐՂԱՆ , ՄԺԵԺ ԳՆՈՒՆԻ , ԴԵՆՇԱՊՈՒՀ , ՎՇՆԱՍ ՎԱՀՐԱՄ , ՎԱՐԱԶԴԱՏ , ՍՈՒՐԷՆ ՃԻՀՐ , Է ՎՂՈՆ ՃԻՀՐ ճարչանները :

217 . Վահանին տեղն անոր պզտիկ եղբայրը Վարդ մարդպան եղաւ , որ չորս տարիէն մարդպանութենէ ինկաւ , և կաւատ անոր տեղը Բուրղան անպիտան Պարսիկը մարդպան դրաւ , որ երեք տարի Հայերը շատ նեղեց :

218 . Բուրղանին ատենը երբ Հոնք Հայաստանի վրայ վաղելով շատ աւերմունք կ'ընէին , Սժէժ Գնունի կտրիճ հայ իշխանն աւնոնց դէմ ելլելով , աղէկ ջարդ մը տալով փախուց : Սժէժին այս քաջութիւնը լսելով կաւատ , զինքը մարդպան դրաւ Բուրղանին տեղը , որ 30 տարի խաղաղութեամբ զՆՊԷՐ կառավարեց :

219 . Սժէժին մահուանէն ետքը Խոտրով Պարսից թագաւորը Իենշապուհ Պարսիկ իշխանը մարդպան դրաւ : Ըսոր ատենը Մովսէս

Բ. Սրբազան Կաթողիկոսը Հայոց տոմարը նորոգեց, և Թուահան մ' ալ հաստատեց, որ Քրիստոսի 551 Թուահանէն կ'ըսեսի: Սովետս Ս. Կաթողիկոս տեսնելով 'Իենշապուհին ա. նորէնութիւնները, աղաչեց Խոսրովին, և 'Իենշապուհին անգ խրկուեցաւ Ս շնաս Սահրամ իշխանը, ասոր յաջորդեց Վարազդատ, ասոր ալ Սուրէն Նիհր՝ Խոսրովին ազգականներէն մէկը:

220. Սուրէն ալ շատ չարիք հասուց մեր Ըգգին, և Սանուէլ Սամիկոնեան Հայ իշխանը սպաննեց: Սանուէլին եղբայրը Վարդան այս բանիս վրայ բարկացած զօրք ժողովեց վազեց 'Իուին քաղքին վրայ, ու քաղաքն առնելով՝ Սուրէնը սպաննեց, ու զօրքն ալ ջարդեց ու ցրուեց:

221. Խոսրով այս բանս լսելով, շատ զօրք խրկեց Վարդանայ վրայ, բայց Վարդան թէպէտ քիչւոր էր, բայց վարպետութեամբ պատերազմելով յաղթեց անոնց ու ցրուեց:

222. Խոսրով աւելի մեծ բանակ մը խրկեց Վարդանայ վրայ. Վարդան ալ իր ընտանիքն առած՝ Կ. Պօլիս (Յուսափնիանու կայսեր Կնայ, և անկէ օգնութիւն ուզեց. կոյսրն ալ օգնեց) շատ զօրք խրկելով Հայաստան, որոնց հետ Վարդան ալ վերադառնալով՝ թէպէտ պատերազմեցան Վարսից հետ, բայց վերջապէս Վարսիկք յաղթող եղան, և Հայաստան Վարսից ձեռքը մնաց:

223. Խոսրով ուզելով Հայոց սիրտը շա

զան Սուշեղ Սամիկոնեանին և Վայլ Վահա-
նին՝ Պարսից հետ ըրած պատերազմները, ու
բոնք յիշատակաց արժանի են: Բայտ որում
Խոսրով Պարսից թագաւորը (Յունաստան ար-
շուած միջոցին, Սուշեղ Տարօնոյ իշխանին
հրաման իրկեց որ ինքն ալ իր զօրքովը (Յու-
նաց երկիրն արշաւէ: Սուշեղ Պարսից դէմ
ասելու թիւն ունենալով, չհնազանդեցու
թագաւորին հրամանին, որով Խոսրով իր վե-
րագարձին 30000 զօրքով իր Աիհրան քեռոր-
դին իրկեց Սուշեղին վրայ: Սուշեղ ալ Վայլ
Վահանն անոր դէմ իրկեց, որ զանազան հը-
նարքներով բոլոր Պարսից զօրութիւնը ջնջեց,
և որդւոց որդի ժամանակ մը պատերազմելէն
վերջը հուսկ ապա ետ կեցան Պարսիկք:

227. Վաւիթ Սահառուներին անզը Սրմ
բատ Բազմայաղթին որդին Վարազտիրոց մարդ
պան դրուեցաւ, որ 8 տարիէն ետքը ընտա-
նիքն առաւ Վ. Պօլիս փախաւ: Հոս կը վեր-
ջանայ մարզպանութիւնը, և (}ունաց կայ-
սեր կողմանէ կիրաւորաբար կամ պարթի անու-
նով դրուած իշխաններուն կառավարութիւնը
կ'ըսկսի:

228. Բաւջին կիւրասպազատն եղաւ Վաւ-
ւիթ Սահառուներին, Բրիստոսի 632 թուա-
կանին: Բայց հազիւ թէ երեք տարի անցաւ,
իշխաններն ու զօրքն ասոր դէմ ելան և վաըն-
տեցին, և իրենք սկսան իրարու հետ հակա-
ռակութիւն ընել, կռուիլ, և Հայաստանը
տակնու վրայ ընել:

229. Հայոց այս անմիտաբանութիւնը և երկպառակութիւնը պատժեց Աստուած, անոնց գլխուն՝ նոր և արիւնքառչար թշնամի մի ալ աւելցնելով: Բաւական չէին մերթ Պարսիցմէ և մերթ Յունացմէ նեղութիւնս, և այս ստրկութիւննուո մէջ ալ իրարու անհաշար թշնամի ըլլալնիս. Հագարացիք ալ յանկարծ Ասորեստանի կողմէն սկսան Հայաստան արշաւել, և դէմ դնող ալ չըլլալով, հասած տեղերնին աւերեցին և քանդեցին, մինչեւ Տարօն գաւառը:

230. Հոն Տիրան Վամիկոնեան սաստիկ պատերազմ տուաւ Հագարացւոց դէմ, բայց որովհետեւ տխմար հայ նախարարները առաջուց մտիկ չըրին հայրենասէր Տիրանին, և չէկան միաբանելու անոր հետ, և որովհետեւ պատերազմին ժամանակն ալ Սահուն Անձեւացի անարգ և վատթար իշխանն իր զօրքով թշնամեաց կողմն անցաւ, անոր համար Տիրան չարաչար յաղթուեցաւ, և դարնուեցաւ մեռաւ: Հագարացիք անկէ մինչեւ Իսլին յառաջ քաղեցին, պաշարմամբ առին քաղաքը, այրեցին, ջարդեցին, և 35000 հոգի գերի առած տեղերնին դարձան:

231. Հագարացիք Հայաստանէն քաշուելուն պէս, Յունաց կողմանէ կիւրասար զատ դրուեցաւ Վարազտիրոց, որ տարիէ մը մեռնելով, յաջորդեց անոր՝ իր որդին Վաբաս:

232. Հայաստանի խաղաղութիւնն երկար չտուեց, վասնզի Հագարացիք զօրացած վերըս

տին Հայաստան արշաւեցին, և շատ գաւառներու տիրեցին. աս որ տեասն Հայք, հրեշտակ խրկեցին Ամիրապետին՝ իրեն հնազանդելու :

233. Հազիւ թէ Հագարացոց ձեռքէն ազատեր էին, Հայերը դեռ աչք չբացած տեսան որ Յոյները նեղացած Հայաստան կ'արշաւեն. խիպն գիջան և խոստացան Հայք հը նազանդիլ Յունաց : Յաւալի՛ վիճակ. վասնզի իւրաքանչիւր նախարար իր գօրքն առած իր երկիրը կը պաշտպանէր, և հոն անհոգ նստած՝ թող կուտար որ թշնամին ուղածն ընէ. առանց մտածելու որ թշնամին որ մ'ալ իր վրայ կը յարձակի, և ինք ալ միւսներուն նման գերի կ'իյնայ : Ահիմէկու անհաշտ թշնամի ըլլալով, աւելի իրարու դէմ կը պատերազմէին : Աւ ահա պատմութիւնը կը ցուցնէ որ նախարարներուն անմիաբանութիւնն է բոլորոցս չարեաց պատճառ, ըստ որում իւրաքանչիւր նախարար իբրև տանուտէր իր իշխանութեան ներքև ունէր գաւառներ, և առնոնց մէջ բնակող անմեղ ժողովուրդ, որ պարտաւոր էր իբրև գերի իր տիրոջ կամքին հետևելու :

234. Հագարացիք լսելով որ Հայք Յունաց հնազանդեր են, նորէն Հայաստան յարձակեցան, և նուաճեցին. և դարձան իրենց տեղը՝ շատ գերի և պատանդ տանելով հետերնին : Հայք նեղացած Հագարացոց դըրած ծանր տուրքէն, նորէն Յունաց կայսեր

դիմեցին . ան ալ Ներսէս Գ . Կաթողիկոսին
 խնդրանօքը Համազասպ Սամիկոնեանը պատ-
 րիկ դրաւ : Սոյն Ներսէս Կաթողիկոսին օրով
 եղաւ Վարազայ Սուրբ Խաչին գիւտը , թու-
 դիկ սրբազգեաց ճգնաւորին հայցմամբը , 12
 լուսեղէն սիւներու իջմամբ Սուրբ Խաչը
 յայտնուեցաւ :

235 . Ամիրապետը բարկանալով բոլոր իր
 բովնեղած պատանդները թրէ անցրնել տուաւ ,
 և երբ պատրաստուեցաւ Հայաստան արշա-
 ւել , զինքն ալ իր զօրքն սպաննեց : Նորընտիր
 Սաւի Ամիրապետին նորէն հնազանդեցան
 Հայք . ու քիչ ատենէն Համազասպն ալ մեռ-
 նելով՝ անոր տեղը Պատրիկ գրուեցաւ անոր
 եղբայրը Վրիգոր Սամիկոնեան :

236 . Վրիգոր բարեպաշտ իշխանս 24 տա-
 րի խաղաղութեամբ իշխեց . և վերջը Խազրաց
 դէմ պատերազմին մէջ զարնուեցաւ ու մեռաւ :
 Ասոր օրովը երևելի էին Անանիոս Շիրակացին
 բազմահմուտ և փիլիսոփայ , և Սովսէս Սիւնե-
 ցին Բ . Քերթողահայր : Յետոյ երկու տարիի
 չափ տակնուվրայ եղաւ Հայաստան , մինչև
 որ Աշոտ Բագրատունի Բիւրատեան իշխանը
 սկսաւ երկրին քիչ մը խնամ տանիլ , և թշնա-
 մեաց դէմ դրաւ՝ Հագարացուոց հարկ տալով :

237 . Յոյներն խմանալով որ Հայք Հա-
 գարացուոց հարկատու եղեր են , սկսան Հա-
 յաստան արշաւել , և մեծ չարիք հասցնել
 Հայոց : Հագարացիք ալ ընդհակառակը կար-
 ծելով որ Հայք Յունաց հնազանդեր են , ա-

նոնք ալ միւս կողմէն սկսան յարձակիլ և աւրջտրկել, Աշտան ալ զարկին սպաննեցին. և թշուառ Հայաստանը անտէր՝ սովալուկ գայլերու ձեռք մնաց : Աշտէն վերջը Հագարացիք բոլորովին արեցին Հայաստանի, Վրիստոսի 693 թուականին, և Հագարացի իշխաններով կը կառավարէին Հայաստանը. այս Հագարացի իշխանները Ուփիլան կ'ըսուէին :

— Ճիհր Վ զոնին տեղ ս՛վ մարդպան գրուեցաւ . — Սեթտան տեղն ս՛վ մարդպան գրուեցաւ . — Դաւիթին ժամանակն ինչ յիշատակաց արժանի դէպք պատահեցաւ Հայաստանին մէջ . — Դաւիթին տեղն ս՛վ մարդպան գրուեցաւ . — Ըստջին Կիւրապաղաան ս՛վ եղաւ . — Պարսիցմէ և Յունացմէ ուրիշ սրանք սկսան արշաւել Հայաստան . — Հագարացաց արշաւանաց դէմ դնող շեղաւ . — Դաւիթին տեղ ս՛վ կիւրապաղաան գրուեցաւ . — Հայաստան մինչև վերջը խողաղ մնաց . — Հագարացիները զիջոյցաներով սրնոց զըրոյթը շարժած եղանք . — Մէյըը Հագարացաց, մէյըը Յունաց հնազանդելով, անմեցմէ երկիւղ կրելու ինչու կ'ըստիպուէինք . — Հագարացիք երբ լեցին Յունաց հնազանդելիս՝ ինչ ըրին . — Մինչև վերջը Հագարացաց տակը կրցանք մնալ . — Համալրատոյ Մամիկոնեանը պատրիկ դնելով՝ Հայք Ամիրտայտէն շփոխան . — Համալրատոյն տեղն ս՛վ գրուեցաւ Պատրիկ . — Գրիգոր սրբաբախ իշխեց . — Գրիգորէն վերջն ս՛վ տէր եղաւ Հայաստանին . — Յոյնք երբ իմացան Հագարացաց հարկատու ըլլալիս՝ ինչ ըրին . — Հագարացիք պաշտպանեցին զմեզ . — Ուր ուրեմն Յունաց թէ Հագարացաց իշխանութեանը տակ ինկանք :

Դ Ա Ս Լ Ա .

ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐԸ

238 . Առաջին ոստիկանն եղաւ Աբգըլա, որ անգուծ ըլլալով շատ չարիք հասուց Հայոց : Աբգըլա շուտով վաւորուեցաւ Հայաստանէն (Յունաց օգնութեամբը, բայց վերջը երբ

Սոհմատ սասիկանին անհամար զօրքով գալը լուռեցաւ, իսկոյն Սահակ Աթոռղիկոսը ճամբայ ելաւ որ Սոհմատին երթայ, և անոր բարկութիւնն իջեցրնէ. բայց ճամբան հիււանդանալով՝ աղաչանայ թուղթ մը գրեց և ինքը վախճանեցաւ : Արբ. Սոհմատ սրբոյն մարմինին քովն եկաւ, Աթոռղիկոսն սղջի պէս ձեռքը շարժելով, նամակը Սոհմատին տուաւ և զանիկա հաշտեցուց :

239. Ատեւ է ետև ուրիշ սասիկաններ նըստեցան, ընդ ամէնը 13 սասիկան, քանի մը հատ ալ Հայ իշխաններ պատրիկ գրուեցան : Սասիկաններուն մէջ շատ քիչը քաղցր և հանդարտ բնաւորութիւն ունենալով քիչ ժամանակ հանգիստ պահեցին Հայաստանը : Իսկ անօրէններ եղան, որոնք Հայաստանը բոլորովին արիւնլուայ ըրին, և գրեթէ շատ տեղեր մոխիր դարձուցին :

240. Սասիկաններուն մէջ անօրէնութեան կողմանէ երևելի եղան Արշմ, որ նախարարնէրը և Աղգին ուրիշ մեծամեծները՝ Նախիջևանի Ակեղեցւոյն մէջ այրել տուաւ . Վիլթ, Սահմէտ, Աղլիտ Ա. Աղլիտ Բ. և ամէնէն վերջը Բուղա անգութ սասիկանը, որ բոլոր Հայաստանին անխնայ ամէն չարիք հասուց :

241. Բուղա արտաքոյ կարգի անգթութեամբ վարուեցաւ Հայոց հետ, Հայաստանի ամէն կողմերն ասպատակներ սփռեց, և բոնք շատ տեղեր քանդեցին, կործանեցին, կըրակի տուին, շատերը գերեցին, շատ նախա

քարներ և իշխաններ բռնուեցան . ոմանք հաւ
ւատքնին ուրացան , ոմանք մարտիրոս եղան :
Ի՛նչուա՞ծ գերիներն ամէնն ալ Միքայելոսին
տարաւ , որոնց մէջ էր նաև Սմբատ , որ թէ-
պէտ Նուղային առաջնորդեց որ ինքը պատ-
ւոյ հասնի , բայց Նուղոս ի վերջոյ զայն ալ շրդ-
թայի զարնել , և բանտը գնել տուաւ . ուր
Սմբատ զղջալով իր բրածին վրայ մեռաւ , և
խոստովանող ըսուեցաւ :

— Ո՞վ եղաւ առաջին ստտիկանը . — Մահմատ ստտիկանն
ինչու եկաւ . — Մահմատին բարկութիւնն ինչպէս իջաւ . —
Ետե՛ք ետե՛ք բանի՛ ստտիկան իշխեցին . — Ստտիկաններն ինչ-
պէս վարուեցան Հայաստանի հետ . — Մերթնութեան կողմա-
նէ որո՞նք երևեալի եղան ստտիկաններուն մէջ . — Բուղա ինչ-
պէս վարուեցաւ Հայոց հետ . — Ո՞վ էր Սմբատ խոստովանող :

ՄԱՍՆ ՉՈՐՐՈՐԴ

ԲՆԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹՒԳԱՅԻՆՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՍ ԼԲ.

ԱՇՈՏ Ա. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ ԽՈՒՄՈՐԻ :

252. Ըրչակունեաց թագաւորութեան կործանումէն վերջը՝ Հայաստանին կրած ազէտներն ու տառապանքներն այն ատիճան ծանրացած էին, որ գրեթէ ուրիշ անգամ մի ևս ազատութիւն ձեռք ձգելէ յոյսերնին կրտրած էին Հայք : Բայց Ըստուած այն դառն վիճակին մէջ՝ իր ճշմարիտ հաւատացեալներուն, և Քրիստոսի սիրոյն համար Հսոցոց թափած արիւններուն ի շնորհս գթաց, և յարոյց արի, իմաստուն և աստուածատրշան Ըստ Բագրատունին՝ Սմբատ խոստովանողին որդին, որմէ սկսաւ մեր Ըղգին երրորդ անգամ թագաւորութիւնը, անոր ցեղին անուամբը Բագրատունեաց Խոստովանութիւնն կոչուելով :

243. Բագրատունեաց թագաւորութեան բոլոր ժամանակը Հայաստան մշտնջենաւոր պատերազմի դաշտ մը դարձած էր, օտար թըշնամեաց յարձակումները և անգաղար ներքին ընտանի խռովութիւնները շատ քիչ առէն թողտուին խաղաղութիւնը վայելելու :

244. Ըստ իր քաղցր բնաւորութեամբ ամէնուն հետ սիրով վարուելով, ու կարօտութիւն ունեցողներուն առատ օգնութիւնը ներով՝ ժողովրդեան սիրտն իրեն հետ կապեց :

Մշտութիւն այս վարժունքին համբաւը քիչ ժաւանակուան մէջ Միքայէլեանն ականջն ալ հասաւ : որով անիկա ալ Մշտութիւն վրայ մեծ համարում և սէր ունեցաւ , և իշխանաց իշխանի պատիւ տուաւ անոր , ու բարբ հարկերը ժողովելն անոր յանձնեց :

245. Մշտ այս պատուին հասնելով թըշուառ Մղբ խնամելու աւելի ընդարձակ միջոց ունեցաւ : Իր քաջ եղբայրն Մբաս զօրոց վրայ սպարապետ դրաւ :

246. Վախարարները տեսնելով Մշտութիւն խնաստուն կառավարութիւնը , խելքերնին գրելովն ժողոված , միարան որոշեցին որ զանիկա Մղբին վրայ թագաւոր դնեն : Աստի աղաջեցին Միքայէլեանն որ իրենց այս խընդիրը կատարէ , խոստանալով որ միշտ հաւատարմութեամբ կը ծառայեն իրեն :

247. Միքայէլեան ընդունեց նախարարաց խնդիրքը , և թագ ու թագաւորական զգեստներ խրկեց Մշտութիւն : Մշտ Միկ. քաղքին մայր Ակեղեցւոյն մէջ թագաւոր օծուեցաւ Վերդ Ս. կաթողիկոսէն , և Հայաստանն մեծ ուրախութեան հանդէս քրաւ նայն օրը , վասնզի իր գահին վրայ աւսաւ իր ազգային բուն թագաւորը , որուն շատննց կարծօտ մնացեր էր :

248. Մշտութիւն թագաւորելուն լուրը Վասիլ Մրչակունի Յունաց կայսրն առածին պէտշատ ուրախացաւ , և ինքն ալ անոր թագ ու թագաւորական ընծաներ խրկեց :

249. Մշտ իր թագաւորութեան մէջ

հաստատուելով, ետեւէ եղաւ Հայաստանին
աւերակ դարձած տեղերը կանգնելու, շինե-
լու և նորոգելու. անմարդի մնացած երկիր-
ները շէնցընելու, և արիւն արցունք թափող
Հայ ժողովուրդը մխիթարելու : Հիւսիսային
ազգերը որոնք ապստամբած՝ շատ նեղութիւն
կուտային Հայոց, ամէնքն ալ զսպուեցան, և
Հայաստան խաղաղութեան մէջ օր ըստ օրէ
պայծառ անալ սկսաւ :

250. Աշոտ դէպ ի Կ. Պօլիս՝ Ա եւոն կայ-
սեր տեսութեան համար ճանապարհորդու-
թիւն ըրաւ. և վերագարծին երբ Շիրակ հա-
տաւ, ծանր հիւանդացաւ : Կանչեց Աշոտ
Վեօրգ Ս. Կաթողիկոսը, և բոլոր հոգեւո-
րական պարտքերը կատարելով, աղքատներուն
ալ շատ պարգեւ կուտակ ընելով, բարեպաշտու-
թեամբ վախճանեցաւ, 26 տարի իշխելէն և
5 տարի թագաւորելէն վերջը. Վրխստոսի 889
թուականին :

— Ուսկէց սկսաւ բողոքատուեաց թագաւորութիւնը.
— Սոյն թագաւորութեան ժամանակ ինչ վնճակ ունեցաւ
Հայաստան. — Աշոտ ի նչպէս իշխանաց իշխանի պատուոյ հատաւ.
— Աշոտ զով դրաւ սպարապետ զօրաց. — Աշոտին համար
թագաւոր ընելու որոշումն ի նչպէս եղաւ. — Ամիրապետն ըն-
դունեց նախարարաց խնդիրը. — Աշոտ ուսկէց նաեւ թագ-
ատացաւ. — Աշոտ թագաւոր ըլլալուն պէս ինչ գործերով
պատառեցաւ. — Աշոտ ի նչու զնաց Կ. Պօլիս. եւ ի նչպէս
վախճանեցաւ :

ԴԱՍ ԼԳ.

ՍՄԲԵՏ Ա.

251. Աշոտին յաջորդեց իր երէց որդին

Սմբատ, որուն թագաւորութիւնը խառնու-
թեամբ սկսաւ, և խեղճութեամբ ընցաւ .
ինչպէս լիովին կ'աւանդէ ժամանակակից պատ-
մաբան Յովհաննէս Աթոռլիկոսը :

252. Սմբատին հօրեղբայրն Աբաս թա-
գաւորութեան աչք ունենալով, շատ զօրք
ժողոված՝ քանի մ'անգամ պատերազմեցաւ
Սմբատին հետ, և յաղթուեցաւ . բայց սոս-
լնտանի պատերազմը թագաւորութեան գլխու-
ն ուն գալիք փորձանքներուն սկիզբն եղաւ :

253. Սմբատ իր թագաւորութիւնը ա-
պահովցրնելէն վերջը, ետեւէ եղաւ երկրին
բարեկարգութեան . բայց Այորպատականի
Ափշին սատիկանը նախանձելով անոր մեծնա-
լուն վրայ, պատերազմի ելաւ . և Սմբատ ա-
ռանց պատերազմելու, Ափշինին սիրան իջե-
ցուց, և հաշտուեցաւ հետը :

254. Այս հաշտութիւնը շատ չտեւեց .
վսան զի Ափշին զղջաց իր ըրածին վրայ, և
խաբէութեամբ Սմբատոց վրայ եկաւ : Սմբատ
յանկարծակիի գալով, չկրցաւ առջի բերանը
դէմ դնել Ափշինին . բայց վերջը զօրք գու-
մարելով, ազէկ ջարդ մը տուաւ Ափշինին զօ-
րաց, և փախուց զայն :

255. Անկէ ետքը Սմբատ ուզելով Աղձ-
նեաց նահանգն և Տարօն գաւառն ազատել
Ահմատ սատիկանին ձեռքէն, անոր վրայ կ'եր-
թայ . բայց Ասսպուրականի իշխան Վագիկին
սիրանենգութիւնովը թագաւորական բանա-
կը քարուտ և հեռաւոր տեղեր առաջնոր-

դըւելով, անսկնկալ կերպով թշնամւոյն հան-
գիտեցան, իսկ Սմբատ իր օրինակովք խրա-
խուսեց զօրքը, և քիչ մնաց որ յաղթուածեան
փոզերը հնչէին, հոն դարձեալ Վագիկ անանկ
շփոթութիւն ձգեց զօրաց մէջ, որ ցկտուցան
ըլլալ սկսան, և պատճառ այս պարտութեան
Սմբատայ միամտութեամբ հաւատարմու-
թիւն ընելն է Վագիկին:

256. Վիշին Սմբատին զօրաց ցրուիլը և
սելով, և Հայ նախարարաց անմիաբանու-
թիւնը տեսնելով՝ նորէն պատերազմի ելաւ.
Սմբատ ալ անօգնական մնալով՝ պատանգ տը-
ւաւ իր որդին և հաշտուեցաւ: Հաս չքէց,
անօրէն Վիշինը նորէն Սմբատայ չարիք հաւ-
ցընելու երբ կը պատրաստուէր, սոսկալի մահ-
ուամբ սատկեցաւ, և անոր յաջորդեց Յու-
սուփ անզգամ եղբայրը:

257. Սմբատ ոստիկաններուն բռնութենէն
ազատելու համար, խնդրեց Վմիրապետէն որ
փոխանակ տուրքերն ոստիկաններուն ձեռքովք
տալու, ուղղակի ինք Վմիրապետին խրիէ: Վսոր
վրայ Յուսուփ բարկացած շատ զօրքով Սմբա-
տայ վրայ եկաւ, և երբ Սմբատայ զօրութիւնն
իմացաւ՝ չհամարձակեցաւ անոր հետ զարնուե-
լու և հաշտութիւն ըրաւ, միաքբ դնելով որ
ուրիշ յարմար առթով մը իր վրէժն առնէ:

258. Մ. յգ աւիթը շուտով ձեռք ձգեց
Յուսուփ, վասն զի Վագիկ Մրծրունի Սմբա-
տայ քեռորդին ապստամբելով Սմբատէն՝ գը-
նաց Յուսուփին քով, Յուսուփ ալ գիտնա-

լով որ Հայոց զօրութիւնը տկարացնելու համար միմիայն միջոցը անոնց մէջ երկպառակութիւն ձգելն է, Վազիկին շատ պատիւ լրաւ և թագաւոր անուանեց :

259. Յետոյ Յուսուփ և Վազիկ միացած պատերազմի ելան : Սմբատ տեսնելով որ իր տիրատեաց և հայրենատեաց նախարարներն ալ չեն միաբանիր իրեն հետ, Վուգարացւոց երկիրը մատաւ . հոն լսելով իր Աշտ և Սուշեղ որդւոց յաղթուիլն ալ, որոնք Յուսուփայ դէմ խրկեր էր, յուսահատած ամէն կողմի օգնութիւններէն միայն երկնից օգնութեան ապաւինեցաւ, և իր քով մնացած կտրիճ զօրքովը կատրոյտ բերդը քաշուեցաւ :

260. Յուսուփ Հայաստանին շատ տեղերն աւերակ ընելէն վերջը, եկաւ բերդը պաշարեց : Իւերդն անառիկ էր, բայց խորամանկ ստտիկանը դիւրին հնարք մը շուտով գտաւ Սմբատոյ յաղթելու . իր ձեռքն ինկած քրիստոնեայ Հայեր կային, զանոնք բերդին դէմ կը բռէր պատերազմի : Սմբատ տեսնելով որ իրեն համար երկու կողմանէ այնքան քրիստոնեայ Հայեր կը ջարդուին, երդումն առնելով Յուսուփէն որ իր անձին վնաս մը չհասցընէ, անձնատուր եղաւ :

261. Յուսուփ թէպէտ ի սկզբան կեղծ պատիւ մը տալ ցուցաւց Սմբատոյ . բայց յետոյ շարաշար տանջանքներով նահատակեց զերանելին ու առարիներն Սմբատ Քրիստոսի 914 թուականին :

262. Իսկ Վազիկի Վասպուրահան երկրին մէջ իր Թագաւորութիւնը կը վարէր, և առաջ Միջրունեաց առաջին Թագաւորն եղաւ : Վազիկին յաջորդեց իր որդին Աշոտ Վերենիկ, 16 տարի յետոյ Վերենիկին սղախիկ եղբայրը Համադասոյ Աբուսահլ, որուն յաջորդեցին իր երեք սղաքն Աշոտ, Վուրդէն, Սենեքերիմ : Այս Սենեքերիմը Սկիւթացւոց բռնութիւններէն ազատելու համար՝ ինքը Սերաստիոյ դաւառն առաւ Յունացմէ և Վասպուրահանն անոնց սուաւ 1021 ին : Հոն իրեն յաջորդեց իր որդին Վաւիթ, ապա ալ յաջորդեցին Ասովմ և Աբուսահլ, որոնք երբ մեռան 1080 ին, բոլորովին վերցաւ այս Թագաւորութիւնն ալ :

— Աշոտին ո՞վ յաջորդեց. — Սմբատայ Թագաւորութիւնը ի՞նչ խռովութեամբ սկսաւ. — Ափշին ի՞նչու պատերազմի ելաւ Սմբատայ վրայ. — Այս հաշտութիւնը շատ սեւեց. — Սմբատ ի՞նչու տկարացաւ Ահմատայ դէմ պատերազմած միջոցին. — Ափշին հանդարտ կեցեր էր. — Սմբատ ի՞նչ ճար գտաւ ստիկաններուն բռնութիւններէն ազատելու. — Յուսուփ ի՞նչ առթաւ Սմբատայ դէմ իր զրեժն հանել ուղեց. — Յուսուփ և Գազիկ միացած ի՞նչ բրին Սմբատայ դէմ. — Յուսուփ ի՞նչ հնարք գտաւ Կասրցա բերդն առնելու. — Ի՞նչ կերպով վախճանեցաւ Սմբատ. — Գազիկէն սկսեալ Արծրունեաց Թագաւորութիւնն ի՞նչ վախճան ունեցաւ :

Դ Ա Ս Լ Դ .

ԱՇՈՏ Բ. ԵՐԿԱԹ

263. Սմբատին մահուանէն ետքը Յուսուփ շատ չարիք ևս Հայոց հասցնելէն վերջը պահապաններ թողուց Հայաստանին, ու ինքը

Պարսկաստանն Կհայ : Աշոտ Բ. Սմբատայ որդին հօրը մահուան լուրն առնելուն պես, քանի մը հարիւր կարիճներով եկաւ վանտեց Յուսուփին թողուցած սահապանները :

264. Հայերն Աշոտին այս քաջութիւնները տեսնելով, միաբանեցան և զինքը թագաւոր դրին : Իայց ավաճս, թողունք օտարներուն յարձակմունքը և ըրած աւերմունքը, դարձեալ նախարարներէն ոմանք իրենց մէջ ընտանի սրտերազմներու կ'ըսկսին, և ոմանք ալ Աշոտին դէմ ապստամբիլ կ'ուզեն, և դեռնոր քիչ մը հանգստութիւն որ պիտի գտնէին Հայք՝ ան ալ շուտով կը դառնանար :

265. Ախարարներուն և բոլոր Ազգին մեծամեծներուն այս անխոհեմ ու անխորհուրդ ընթացքը Աստուած ալ պատժեց . վասնզի սաստիկ սով մը տիրեց բոլոր երկրին վրայ, առնանկ որ առ հասարակ ամէնն ալ մեծ ու սրբատիկ անհնարին նեղութեան մէջ ինկան, մինչև մայրերն իրենց զաւակն մորթել ուտելու կարօտութեան մէջ մտան :

266. Հայաստանին այս թշուառութիւններուն մէջ, Կոստանդին Յունաց կայսրը ուզելով խաղաղցնել Հայաստանը, Կ. Պօլիս կանչեց Աշոտը, ու շատ պատուէլէն ետքը՝ Յունաց օգնական՝ զօրքով իր թագաւորութեանը դարձուց զինքը :

267. Աշոտ դարձեալ խաղաղութիւն չըկրցաւ վայելել. վասնզի Յուսուփ անօրէնք կայսեր ըրած օգնութենէն վախնալով, խոր-

հեցաւ որ Հայոց զօրութիւնը բաժնէ ու այն պէս տկարացնէ . աօխիս գիւրին հնարք մ'էր (Յուսուփին համար , զի քաջ գիտէր որ Հայոց միաբանութիւնն աննատչելի է , իսկ երկպառակութիւնը զանոնք գերի կրնայ ընել . ուստի Ղշտա Բին հօրեղբօրորդին Ղշտա ըստ պարապետը թագաւորեցուց , որ Բուհար ըսուեցաւ : Ղյս սրտոճառաւ շատ արիւնհակեղ պատերազմներ եղան երկու Ղշտաներուն մէջ . ուր ուրեմն (Յովհաննէս II) . կաթողիկոսին միջոցաւ հաշտուեցան :

268 . Ղսով ջլերջացաւ խռովութիւնը . վասնզի Ղշտա բռնաւոր նորէն նորէն ապստամբեցաւ , և յաղթուեցաւ թագաւորէն . ուրիշներ ալ որոնց սրտին մէջ անկրթութեան և անկարգութեան հոգին մտած էր , կ'ուզէին ինքնիշխան թագաւոր ըլլալ . ինչուան նաև Ղբաս Ղշտա թագաւորին եղբայրն ալ ապստամբեցաւ , ու պատերազմներ ըրաւ եղբօրը հետ : Ղշտա կրկաթ իր անուանը համեմատ բոլոր այս պատերազմներուն մէջ թէպէտ իր քաջութիւնը փայլեցուց . բայց ափսոս որ այդ զօրութիւնը իր տիրանենդ իշխաններուն դէմ ուզղելու ստիպուած էր , և ոչ վայրկեան մը հանգստութիւն ունէր որ երկրին անդորրութեանը , և ժողովրդեան բարեկեցութեանը հոգ տանէր :

269 . Ղշտա բոլոր այս թշուառութեանց վրայ , և մանաւանդ իր փառամոլ , տգէտ և անձնասէր նախարարներուն վարմունքին վրայ

յուսահատած, և շարունակ իր աղբակիյցներուն դէմ անոնց ապստամբութիւնը զսպելու համար ըրած ջանքէն ձանձրացած, Սեան կը դիմէ քաշուեցաւ հարիւր հոգւով:

270. Աշտին ետ քաշուելուն վրայ Յուսուփի ալ Արար անուենով անսխտան և անդամ ստախկան մը խրկեց Հայոց վրայ, որ շատ չափք հասուց: Յետոյ Արարին տեղը Վրջը խրկուեցաւ, որ մեծ սպարաօսութեամբ Սեան ծովուն վրայ եկաւ՝ Աշտը բռներու. բացց Վշտ իր 100 կորիձովն այս անդամ ալ նաւակներով քաջութեամբ սրտտերաղմեցաւ, և վրաւնտեց ու հարածեց Վրջը:

271. Ասիկէ ետքը բիշմը դադրեցան աւստատակութիւնները, Աշտ ալ Սեանէն ելաւ, և սկսաւ Վրջը խնամել. իր Աբաս եղբորը հետ ալ հաշտուեցաւ ու բիշմը ետքը վախձանեցաւ, Քրիստոսի 928 թուականին, որուն թագաւորութիւնը 15 տարիի չափ տեւեց: Աշտ իր արիութեանը համար Արիւթաւուեցաւ, և Շահնշահ ալ կոշուեցաւ Ատրք ստատականի Սբուկ իշխանէն:

— Այլ յաջորդէջ Սմբատայ. — Աշտ թագաւորելուն պէս խաղաղութիւն կրցաւ վայելել. — Աբիշ ինչ փոսնգ հատու Հայաստանին. — Այլ օրնց Աշտին իր այս թշուառութիւններուն մէջ. — Աշտ դարձեալ խաղաղութիւն կրցաւ վայելել. — Աշտ բռնաւորին հաշտուելովք վերջացաւ իւսովութիւնը. — Աշտ ինչու Սեան կողին քաշուեցաւ. — Յուսուփի ալ հանդարտած էր Հայոց շաքիք հասցնելէն. — Աշտ Քջը հալածելէն վերջն ինչ ըրաւ, և որչափ տարի թագաւորեց:

ԱԲԱՍ, ԱՇՈՏ Գ. ՈՂՈՐԾԱԾ, Լ ՄՄԲԱՏ Բ.

272. Աշոտին յաջորդեց եղբայրն Աբաս, որ իր զբօնութեամբը թնամիներուն յաղթեց, Հայաստանը խաղաղուց, և հայրենիքը հետզհետե՛ ծաղկեցնելու ետևէ էր. Վարսբաղաքն իր մայրաքաղաքն ըրաւ, և հոն մեծ ու փառաւոր եկեղեցի մը շինել տուաւ:

273. Իայց դեռ եկեղեցւոյն օծման հանդէսը չէր կատարուած, Ափսաղաց Իերթա գաւորն Հայաստան արշաւեց, և ծաղկելով մը սլառգամ խրկեց թէ Վարսին մայր Եկեղեցին ինք սխտի գայ և Վրաց ծխով օծել տայ: Աբաս դէմն ելաւ, յաղթեց, ու բռնեց և Վարս բերելով ցուցուց այն եկեղեցին, զոր կ'ուզէր ինք օրհնել տալ, ու վերջը աչքերը կուրցաւ:

274. Աբաս 24 տարի թագաւորելով մեռաւ. և իրեն յաջորդեց երէց որդին Աշոտ Գ. Աբասին թագաւորութեան 8 երորդ տարին էր որ մեռաւ Վազիկ Արծրունեաց թագաւորը, և սեղն անցաւ անոր որդին Աշոտ Իերենիկ: Այս Իերենիկը Այլաղբիներուն կը մասնուի իր Այլխարիսը զօրասլեւին ձեռօք, զոր սաշտօնէ ձգեր էր կասկած մ'ունենալով վրան, բայց Այլխարիսյետոյ իր քաջութեամբը ազատեց Իերենիկն այլաղբեաց ձեռքէն:

275. Աշոտ Գ. հօրն իշխանութիւնն առնելուն սկս, սկսաւ Հայաստան ասպատակող

ները վնասել . և 9 տարի այս կերպով հայրենիքը պաշտպանելէն վերջը , նախարարները հաւանեցան զինքը թագաւոր օժել տալու Վնի քաղքին մայր Լիկեղեցւոյն մէջ : Մտր օրովը ծաղկեցան Սեծն խոսրով Վիճեացին ու ասոր որդին Ս . Վրիպոր Կարեկացին , և Վեոնդ փլիստիան :

276 . Վշտին Սուշեղ եղբայրը գլուխ քաշեց և Կարսի մէջ թագաւորեց . Վշտ խոս վու թիւն չբլալու համար ձայն չհանեց . ուստի թագաւորական այն ճիւղն ալ թագաւորութիւն Կարոց անուանովքիչ մ'ատեն տեւեց , ու վերջը Յունաց անցաւ :

277 . Վշտ իր մէկ ուրիշ քաջութիւնովն ալ երևելի եղաւ . Համտուն Հագարացւոց զօրապետն Վմիրապետէն ապստամբելով , Հայաստանի վրայ վազեց . Վշտ գէմն ելլելով սպաննեց զայն . ասով Վմիրապետէն ալ մեծ պատիւ և թագաւորական թագ ստացաւ :

278 . Վշտ իր բարեպաշտութեամբն ալ շատ երևելի եղաւ . վասնզի բոլոր իր գանձն աղքատաց և կարօտելոց կը բաշխէր , աղքատներն իրեն սեղանակից կ'ընէր միշտ , շատ աղքատանոցներ շինել տուաւ , և ինքն անձամբ այցելու թիւն կ'ընէր . սրոնց համար Վղզն ալ իրեն արժանաւոր սպառուանուն տուաւ և Ողբմած անուանեց :

279 . Հայաստանին խաղաղութիւնը քիչ մնաց որ կը վրդովէր , վասնզի Յովհաննէս Չմկիկի Յունաց կայսրը Հայաստան յարձակե-

յաւ քանի մ'անդգամներու գրգռու թեամբը .
բայց խմանալով Աշոտին մեծ պատրաստու-
թիւնը ; շուտով զիջաւ ի հաշտութիւն , և
տեղը դարձաւ :

280 . Աշոտ 26 տարի սքանչելի կերպով
կառավարելէն ետքը՝ սրբութեամբ մեռաւ ,
և իրեն յաջորդեց անդրանիկ որդին Սմբատ Բ :

281 . Սմբատ իր հօրը նման քաջութեամբ
և իմաստութեամբ սկսաւ խնամել զՎզգը :
շատ շինութիւններու ետեւէ եղաւ , մանա-
ւանդ իր Տրդատ անուանի ճարտարատեան
ձեռքով՝ շատ գեղեցիկ շէնքերով և մեծ եկե-
ղեցիներով զարգարեց Անի մայրաքաղաքը , և
ամուր պարսպով մ'ալ և աշտարակներով հզօ-
րացուց :

282 . Սմբատ վերջերը անարժան գործե-
րով իր բարի անունն աղարտեց , և եկեղեցա-
կան օրինաց դէմ բաներ ընելով սկսաւ ատելի
ըլլալ . 13 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ .
Քրիստոսի 990 թուականին :

— Աշոտին ո՞վ յաջորդեց . — Աբաս ինչ գործերու ետեւ
եղաւ . — Աբաս ո՞վ թշնամի ունեցաւ . — Աբասին ո՞վ յաջոր-
դեց . — Աբասին ժամանակ ո՞վ կ'իշխէր Արծրունեաց գահը .
— Աշոտ Գ . ինչպէս սիրելի եղաւ նախարարներուն . — Կարսի
վրայ ո՞վ թագաւորելու բռնացաւ . — Աշոտ ուրիշ ինչ քա-
ջութիւն ըրած ունի . — Աշոտ ինչու սղորմած ըսուեցաւ . —
Հայաստանին խաղաղութիւնը վրդովելու ինչ գեղգթ պատա-
հեցաւ այս օրերս . — Աշոտին ո՞վ յաջորդեց . — Սմբատ ինչ
գործերու ետեւէ էր . — Սմբատ մինչև վերջը բարի անուն ժա-
ռանցեց :

ԳԱԳԻԿ Ա. Լ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՄԲԱՏ

283. Սմբատին յաջորդեց եղբայրը Վազիկ Ա. որ բարեպաշտութեամբ և բաղարաշինութեամբ երևելի ու գովելի եղաւ : Վսիկա 30 տարի խաղաղութեամբ թագաւորելէն ետքը մեռաւ :

284. Վազիկին յաջորդեց Յովհաննէս Սմբատ, որ թէպէտ և խելացի էր, բայց գործունեայ և աշխոյժ չըլլալուն՝ շատ չարիք հետեւեցաւ Հայաստանին, ասոր Ղշոս եղբայրն ալ ապստամբեցաւ, որ բաջ ու տաքգլուխ երիտասարդ մ'էր :

285. Յովհաննէս և Ղշոտ հաշտուեցան շուտով. բայց Ղշոտ միշտ թագաւորութիւնը ձեռք ձգելու ետեւէ ըլլալով, մտքը գրաւ սր Յովհաննէսը սպաննէ, ուստի հիւանդ ձեռնալով Յովհաննէսն իրեն հրաւիրեց : Հոն Յովհաննէս Ղշոտին լարած որոգայթն իյնալով սկսաւ աղաչել որ իր կենացը խնայուի. իսկ Ղպիրատ իշխանը որ Յովհաննէսը մեռցնելու պաշտօնն ընդունած էր, մեռցնելու տանել ձեռայնելով՝ սուաւ զայն Ղնի տարաւ, և նորէն Յովհաննէսը թագաւորեցընելով՝ ինքն ալ փախաւ գնաց :

286. Յովհաննէսին օրսին էր որ Ալիւթացիք Վասպուրական արշաւելով շատ չարիք հասցնել սկսան. Վասպուրականի Աննեբերիմ թագաւորն անոնց ձեռքէն ազատելու համար

Վասպուրականը Յունաց կայսեր թողուց, և ինք փոխարէն Աբասառիան առաւ, ու հոն քաջուեցաւ :

287. Սիւլթանաց Տուղրիլ իշխանը Հայաստանի ուրիշ կողմերն ալ սկսաւ արշաւել, և շատ չարիք հասցնել, որուն դէմ քաջութեամբ դրաւ Վասակ Պահլաւունին քիչ մը ատեն, և ինքն ալ վերջը ստաննուեցաւ առանձնացած աղօթք ընելու ժամանակ :

288. Այն միջոցները Գորգի Վիսաղայ թագաւորը Յունացմէ ապստամբելով, Յովհաննէսէն ալ օգնութիւն գտաւ : Վասիլ Յունաց կայսրն ալ Գորգիին յաղթելէն ետքը Հայաստանի վրայ գալ կ'ըսկօի. Յովհաննէս թոյլ և երկչտա՝ խկոյն Վեարոս Վաթողիկոսը միջնորդ դնելով նամակ կը գրէ Վասիլ կայսեր՝ խոստանալով որ մեռնելէն վերջը Անի քաղաքը Յունաց կը յանձնէ, և ասով Վասիլին բարկութիւնը կ'իջեցնէ :

289. Յետոյ Վասիլին յաջորդը Կոստանդին Վասիլին եղբայրը մեռնելու ատեն, Կիրակոս անունով Հայ քահանայ մը կը կանչէ, ու ետ կուտայ Անիին համար եղած դաշինքի նամակը : Այս անգգամ քահանայն կը պահէ թուղթը, ու երբ 1034 ին Սիբայէլ կայսր կ'ըլլայ, կը տանի անոր կը յանձնէ այն դաշանց թուղթը, և փոխարէն շատ ոսկի կ'առնու : Այս անգգամութեան հետեանքն եղաւ Բագրատունեաց թագաւորութեան կործանումը. ինչպէս քիչ մ' ետքը պիտի տեսնենք :

290. Յովհաննէս 20 տարի թագաւորելէն ետքը մեռաւ . Քրիստոսի 1040 թուականին :

— Սմբատին ով յաջորդեց . — Գագիկին ով յաջորդեց . — Յովհաննէսին դէմ ապստամբութեան ելլողն ով էր . — Աշտուինը սրագոյթ լարեց եղբորը Յովհաննէսին դէմ . — Վասպուրական ինչպէս Յունաց անցաւ . — Չեղուն մեկը որ Սկիւթացւոց արշաւանաց դէմ գնէ . — Վասիլ Յունաց կոչորն ինչու Հայաստանի վրայ գտլ սկսաւ . — Ինչպէս հաշտուեցաւ Վասիլ . — Այս գաշանց նամակն ինչպէս պատճառ եղաւ Քաղբատունեաց թագաւորութեան կործանման . — Յովհաննէս որ չափ իշխեց :

Դ Ա Ս Լ Ե .

Գ Ա Գ Ի Կ Բ .

ո = անոր երեք գարոնան իւր գաւորութիւնը :

291. Յովհաննէս մեռնելուն պէս Հայաստանին խաղաղութիւնը բոլորովին վերցաւ : Յունաց Սիբայէլ կայսրը դէսպան ղրկեց և Մինն ուղեց . Հայերը յանձն չառին , և Յոյնք երէք անգամ մեծ բանակներ իրկեցին , և շատ տեղեր աւերակ դարձուցին , շատ մարդ ալ ջարդեցին , և Հայերը չկրցան Յունաց դէմ ելլել . վասնզի Վեստ Սարգիս ամբարիշտ իշխանը բովանդակ արքունի դանձը ժողոված և ղորացած կ'ուզէր ինք թագաւորել . իսկ Վասիլ ըստ Վահրաւունին Վեստին դէմ սերիշ միաբանութիւն մ'ըրած էր :

292. Յոյները չորրորդ անգամ հարիւր հազար զօրքով եկան Մինն պաշարեցին . Վահրաւունը Մինին մեջ գտնուած երսուն հազար զօրքով քաղբէն դուրս ելաւ յանկարծակի , և

եանանկ ասկալի ջարդ մը տուալ Յաւնաց, որ
քսան հազար մեռեալ թողով յիւ և ջան եղան:

293. Այս յազմա թենէն ետքը Վահրամ
և միաբանեալ նախարարները Վագիկ Բ. ա
ստղ և իմաստուն երիտասարդը Հացոց թա
գաւոր օծել տուին: Վեառ Սարգիս այս խն
ջածին պէս, գանձերն տաւ և Միկի բերդը
գնաց ամրացաւ: Վագիկ արքայան քաջարու
տութեամբ ելաւ մինակ Վեառին քով գնաց,
աւ յարգողեց որ անկէ ելլայ երթաց, յանձն ա
ռաւ Վեառ Սարգիս, բաց թագաւորական
գանձն և իր ձեռքին տակն եղած քաղաքները
և բերդերը շտուաւ. Վագիկ քանի մը հազ
արով գարձեալ գնաց տնոր քով, և բռնեց զայն
Միկի բերաւ, և բոլոր տնոր ձեռքը գանուած
ներն տաւ: Այս միջոցին իմաստութեամբ
և քաջութեամբ կը ծաղկէր քաջ մատենագիր
Վրիգոր Սարգիսորոս մականուանեալը, որ ոչ
միայն մեր մէջ, այլ և Յաւնաց և ուրիշ ազգաց
մէջալ երևելի համբաւ և մատենագրի անուն
տաացած է, որ պատուական տաղաչափու
թիւններ յօրինած, և փիլիսոփայական մատ
եաններ թարգմանած է, և այլն:

294. Հաղիւ թէ Հայաստան քիչ մը խա
ղաղութեան երեւ տեսած էր, Վեառ Սարգիս
իր կեղծաւորութեամբը նորէն մեծ պատու
հասած էր, և թագաւորին դէմ դաւաճանու
թիւն ընելու համար՝ գաղանի կը գրգռէր
կրտսանդին Մանուսիտս Յաւնաց կայսրը, որ
Միկին վերստին ուզէ:

295. Վազիկ յանձն չառաւ որ Մինն յանձնէ
 Զուհաց, ուստի Զոյնք գարձեալ երկու
 անգամ մեծ բանակներ խրկեցին, և Հայ կրտ-
 ըիճներուն արի բազուկներէն ազլեկ ջարդ մը
 ուտելով ամօթապարտ ցիրուցան եզան:

296. Զոյնք տեսնելով որ զօրութեամբ
 Հայերն ընկձել անհնարին է, յունական նեն-
 գութիւնը ձեռք առին, և Վեսա Սարգիս ամ-
 բարիչան ու տիրանենգը օգնական գանելով
 իրենց՝ Հայոց այս թագաւորութեան վերջին
 կործանումը բերին:

297. Զուհաց կայսրը սիրոյ թուղթ մը
 գրեց Վազիկին, որով կը հրաւիրէր զինքը Վ.
 Պօլիս ի տեսութիւն: Իմաստունն Վազիկ
 Զուհաց խարդախութիւնը՝ ասանկ շուտով մը
 ի սէր զիջաներէն հասկնալով շուզեց երթալ,
 և շատ դէմ կեցաւ. բայց Վեսա Սարգիս և
 իւր համախոհները Պետրոս Վեստադարձ կոչ-
 ուած կաթողիկոսն ալ միջնորդ բռնելով խոս-
 տացան Վազիկին հաւատարիմ մնալ, և անոր
 համար կեանքերնին դնել, և թէ՛ կաթողիկոսը
 ու թէ՛ բոլոր իշխանները Վրիտոսի արեամբը
 երգման գիր տուին Վազիկին:

298. Վազիկ ասով վստահացած ելու-
 կացսեր գնաց, ուր առջի բերան քանի մ'օր
 շատ պատիւ և մեծ ընդունելութիւն տեսաւ:
 Էջեայ սկսաւ կայսրը արահանջել որ Մինն յանձ-
 նէ. երբ Վազիկ հայկական վե հանձնու թեամբ
 չզիջաւ այդ վստութեան, կողբոյ մը մէջ ալ
 գիրուեցաւ:

299. Վէտտ Սարգիս վերջապէս յաջողեցաւ իր խորհրդոյն մէջ, և համոզելով ամէնքն ալ, Միին 40 բանալիները, և բոլոր երկիրը յանձնելու նամակ խրկեցին կայսեր: Այսորը կանչեց Վագիկը, և բանալիներն ու նամակն առջևը դրաւ: Վագիկ այլայլած՝ հառաչելով մ'ըսաւ. Մտուած իմ ու նենգաւոր իշխաններուս մէջ դատաստանք ընէ. բայց Հայաստանին աէր ու թագաւոր ես ընտրուած եմ իմ ժողովրդեանս հաճութեամբը, ես ամէնեւ ին հաւանութիւն չունիմ այս բանին, և չեմ կրնար իմ ժողովուրդս զրկել այդ հոյակապ քաղքին իրաւունքէն: Այսորը շատ աշխատեցաւ Վագիկին հաւանութիւնն առնելու, և անկարելի եղաւ. հուսկ ուրեմն Վագիկ նեղը մնալով և յուսահատելով զիջաւ. ու Միին տեղ Պիզու քաղաքն ու քանի մը ուրիշ քաղաքներ առնելով՝ հոն քաշուեցաւ: Նհա այս վախճանն ունեցաւ Վագրատունեաց ցեղին 160 տարուան թագաւորութիւնը, Վրխատուի 1045 թուականին. սրուն իցնալովը Հայաստանն բոլորովին տակնուվրայ ու թշուառ եղաւ:

— Յովհաննէս մեռնելուն պէս Հայաստան ինչ վիճակ ունեցաւ. — Հայք ինչու չկրցան դէմ դնել Յունաց. — Յոյք չորրորդ անգամ յարձակման ատեն ինչ ընդունելութիւն գտան Հայոցմէ. — Ո՞վ թագաւոր դրուեցաւ Յովհաննէսին տեղ. — Վէտտ Սարգիս ինչ վարմունք ունեցաւ Վագիկին դէմ. — Հայաստանի խաղաղութիւնը ինչու չուտ վճռուեցաւ. — Յունաց վերտին յարձակումներն ինչ արդիւնք ունեցան. — Յոյք ինչպէս կրցան Հայոց յաղթել. — Վագիկ ինչպէս հաւանեցաւ Վ. Պիլիս երթոր. — Վագիկ նախ ինչ ընդունելութիւն գտաւ Յունացմէ, յետոյ ինչ վարմունք բռնեցին

Յոյնք . — Վեոս Սարգիս յաջողեցաւ իր խորհրդոյն մէջ . —
Գագիկ հաւանեցաւ իր իշխաններուն ըրածին :

ԴԱՍ ԼԸ .

ԳԱԳԻԿ Բ . Ի՞նչ 35 ԳՐԻՆԻՆ ԿԱՆԴԻՊՐԻՆԻՆԸ :

300 . Բագրատունեաց թագաւորու թեան
կործանումէն ետքը , Հայաստանին խեղճու-
թիւններն անկարելի է նկարագրել : Չորս
կողմէն թշնամիները Հայաստանի վրայ վարել-
լով՝ սարսափելի արիւնահեղու թեամբ կործա-
նեցին քաղաքներ , ջարդեցին մարդերը , և
չաան սղ գերեցին :

301 . Հայաստան արշաւողներուն մէջ ան
գլխաւոր թեան մասին խիստ նշանաւորն եղաւ
Տուղթիկ Պարսից թագաւորը , որ ահագին
բանակ մը խրկելով ի Հայաստան , մտքէ չան-
ցած չարիքն հասուցին խեղճ և իր ընտիր գը-
լուխներէն որք մնացած Հայաստանին . Սիբա-
տայ Բերդ ըստած ամուր քաղաքն անագորոյն
կատաղու թեամբ առին , և հոն ըրած ջարդեր-
նին լսելու սիրտ անգամ չդիմանար : Աստիւ
վերացի ականատես Հոյ պատմագիրը կը գրէ
թէ Պարսից երթալէն վերջը այս քաղաքին վի-
ճակն ի՞նչ եղաւ . Վիրաւորուածներէն ոմանք
գեռ կէս մը կենդանի և լեզունին ծարաւէն
ցամքած , տկար ձայնով մ' իրենց ծարաւին
հնարք մը գանելու կը ջանային , բայց օգնու-
թեան հասնող մը չկար . ոմանք ալ սաստիկ
վերք մ' առած ու ձայներնին կորած անգա-
գար կը հեւային , ոմանց վիզը կէս մը կըս

ըլլած ու կիսամեռ գետինն ինկած՝ ցաւին սաստիւթեանէն կը հառաչէին, և ոտուքնին ու ձեռուքնին գետինը կը զարնէին. փոքրիկ տղաքներն իրենց ճնողաց գրկէն յափշտակուած ու գետինը զարնուած էին, և ողջ մնացածներուն լալու ձայնը լեռները կը թնդացնէր :

302. Այնոց Պարսիկներն եկան Արծն բաղմամարդ և հարուստ քաղաքն առին, քան գեցին, և ջարդեցին բնակիչները, ու մոխիր դարձուցին աս և ասոր նման շատ քաղաքներ վեց եօթը տարիի չափ :

303. Տուղրիլ ինքն անձամբ եկաւ վերջը. և շատ գաւառներ մոխիր դարձուց, և ան մարդաբնակ ըրաւ. ժողովրդեան շատը ջարդեց, որոնցմէ մէկ մասն ալ լեռներն ամուր տեղեր ասպատանեցան : Վանանդ գաւառին մէջ Հայ իշխանները թէպէտ միացած սրատերազմեցան Տուղրիլի զօրացը հետ. բայց չարաչար յաղթուեցան, և շատը բռնուեցան, որոնց մէջ էր նաեւ Թաթուլ քաջ իշխանը :

304. Թաթուլ նոյն պատերազմին մէջ Պարսից Արսուրան Ամիրսցին որդին վերաւորած էր, որ Տուղրիլին շատ սիրելի էր : Տուղրիլ ըսաւ Թաթուլին, եթէ այս տղան ապրի, գրեզ ալ կ'աղատեմ. իսկ եթէ մեռնի, գրեզ անոր զոհ կ'ընեմ. որուն Թաթուլ պատասխանեց. Թէ որ զարնուածքն իմն է՝ չապրի՛ր : Անաւ տղան, և Թաթուլն ալ սպաննել աուաւ Տուղրիլ, և աջ բազուկը կտրել տա

լով Արսուրանին խրկեց՝ զայն մխիթարելու համար թէ . Արդիդ վատ բազկէ մեռած չէ :

305. Տուղրիկ Յետոյ Կանազկերտ քաղաքին վրայ եկաւ . և ամենայն կատաղութեամբ և ամէն հնարք ի գործ դնելով դարձեալ երբ շիրցաւ առնել քաղաքը, իր կատաղի բարկութիւնն ուրիշ տկար և անպաշտպան քաղաքներէ առաւ :

306. Տուղրիկն մահուանէն ետքը՝ անոր եղբայրն Ալիասլան թագաւորեց : Ասիկա ալ եղբօրն անգթութենէն վար չմնաց . Հայաստան արշաւեց, և երկար ատեն Անի քաղաքը պաշարելէն ետքը՝ առաւ զայն, և բնակչաց մեծ մասը թրէ անցուց, քաղաքն ալ գրեթէ հիմնայատակ ըրաւ :

307. Ալիասլան՝ Գագիկ Կարօի թագաւորին դեսպան խրկեց որ գայ իրեն հարատակի : Գագիկ ճարտարմտութեամբ ուզելով ազատիլ Ալիասլանին բարկութենէն, սուգի ըզգեստներ հագաւ, և ձեւացուց թէ Տուղրիկն մահուանը համար սուգը մտեր է : Ալիասլան սիրտն իջած ելաւ Կարս գնաց, և սիրով տեսնուեցաւ Գագիկին հետ և խաղաղութեամբ ետ դարձաւ : Իայց Գագիկ այնուհետեւ Կարս մնալն ապահով չսեպեց . ուստի իր իշխանները հետն առած Յունաց երկիրը գնաց և կայսրէն փոքր Հայոց Օմրն դաւ բերդն առաւ . որով Կարսի թագաւորութիւնն ալ վերջացաւ, որ երեք թագաւորութեանցաւ, Մուշեղ, Աբաս և Գագիկ :

308. Հայաստան այսպիսի խառնակութեան և սաստապանաց մէջ կը տարուբերէր, մինչդեռ Վազիկը Յունաց երկիրը կը շօնէր, և դեռ թագաւորի անունը կրելովն՝ պատկառելի էր ամէնուն : Վազիկ իր հայրենի երկրէն զտուելուն, և անոր քաջած նեղութիւններուն վրայ զգացած ցաւէն զատ, ամէն օր ալ ապիրատ և նենգաւոր Յոյներուն Հայոց դէմ նախատախից վարձուները կը պատժէր : Հայու արժանավայել նախանձաւորութեամբ մը :

309. Կեսարիոց Աեփրատօղիան իր շանն անունը Մրմէն դրեր էր. լսեց զայս Վազիկ, և բարկութեամբ բորբոքած՝ ելաւ այցելութեան գնաց Աեփրատօղիտին : Աիրով ընդունուեցաւ Վազիկ, և կերակուրի ժամանակ ինգրեց Աեփրատօղիտէն որ շունը կանչէ : Շքիտթեցաւ Աեփրատօղիտ, և Վազիկին սուկ պելովը Մրմէն Մրմէն կանչեց, եկաւ շունը քծնելով : Մէք ըրաւ Վազիկ իր սպասաւորներուն, շունը պարկի մը մէջ զրուեցաւ Աեփրատօղիտին հետ, և այնչափ ծեծեցին շունը, որ կառաղութեամբ խաճնելով իր տէրը սպաննեց :

310. Յոյնը Վազիկին այս դործէն սաստիկ սխ սրահած, յունահան նենգութեամբ կ'աղէին զայն սպաննել. և յաջողեցաւ ալ : Օր մը Վազիկ իր զօրքէն՝ երէք հոգւով բաժնուած դէպ ի Վիզիտարա բերդը գնաց : Իերդին Յոյն իշխանները հեռուէն Վազիկը տես

նկնուէն պէս, 50 հազի գարանը գրած՝ եկան
մեծ յարգութեամբ գիմաւորեցին Վազիկը .
յետոյ ստահուրտած Յոյները յանկարծակի
յարձակեցան բռնեցին Վազիկը և բերդը
ստարին :

311. Վազիկին հետը գտնուողները փա-
խան . յետոյ Հաքերը շատ հազւաթէ եկան բեր-
դը սրաշարեցին, բայց բան մը չկրցան ընել,
մանաւանդ երբ թշուառ Վազիկին մարմնիը
խոչըռած՝ բերդէն կախուած անասն : Վա-
զիկին մարմնիը Վիլու բաղաքը իր շինել առ-
ւած վանքին մէջ թաղուեցաւ, Վրիստոսի 1079
թուականին :

— Բազրատունեաց թագաւորութեան կործանումն զիւ-
րն ինչ փնտախ ունեցաւ Հայաստան . — Հայաստան արշաւող
ներուն մէջ անցնում թեան մասին ո՞վ նշանաւոր էրաւ . — Ինչ
պէս կը սրտով Լաստիվերացին Սեբասայ Բեկըրին կործանուող .
— Յետոյ Տաղբիլ որ է կաւ անձանք, ամենեւին գէտ՝ գնող
չգտնուեցաւ Հայոցն . — Թաթուր բռնուեցաւ նէ ինչ էրաւ .
— Տաղբիլ կցաւ Մանազկեցան սանաւ . — Ո՞վ էր Արիստ-
րան, և ինչ շորիք հասաւ . — Գաղիկ Կարսի թագաւորն
ինչպէս սպասեցաւ Արիստրանին քարկուտի նէն . — Գաղիկ
Բ. ինչ կ'ընէր Յունաց երկրին մէջ . — Ի՞նչու Յոյնը Վա-
զիկին գէտ սին պահելով սպաննեցին զայն :

ՄԱՍՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՌՈՒԳԻՆԵՆՆՅ ԹԵՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԴԵՍ ԼԹ.

ՌՈՒԲԵՆ Ա.

312. Բագրատունեաց թագաւորու թեան
 կործանու մէն ետքը, Պարսից և ուրիշ ազգաց
 յարձակմունքէն շատ մարդ ջարդուեցան, շա-
 տերն ալ ուրիշ տեղեր գաղթիլ սկսան, և շա-
 տերն ալ Հայաստանի մէջ՝ լեւ ու ձորեր,
 ամուր տեղուանք քաշուեցան. այս վերջիննե-
 րն են որ այս օրուան օրս բուն Հայաստանի
 մէջ ապրող և սնող ժողովուրդն են:

313. Հայաստանէն գաղթող ժողովրդե-
 ան մէկ մասն ալ Ալիկիոց կողմերը գնաց.
 սւր Տորոս լեռանց շղթայանման շարքը և ա-
 նանց դրից ամբու թիւնը, երկրին բարեբերու-
 թիւնը, և ծովեզր ըլլալով՝ օտար ազգաց
 հետ հազարդակցութեան դիւրութիւնը տես-
 նելով, և միանգամայն հոն բնակող Հայոց
 սիրան իրենց հետ միացնելով, սկսան զօրա-
 նալ. և Վագիկին ազգականութենէն Ռու-
 բէն անունով իշխան մը (որ Վագիկ Արզիսա-
 րայի առջեւ դարանամուտ Յոյներէն բու-
 նուած ժամանակը, անոր հետ գանուող երե-
 քէն մէկն էր, և ասով սաստիկ սիս սլահած էր
 Յունաց գէմ,) գլուխ կեցաւ. և քանի մը քա-
 ղաքներու ախրելով՝ փոքրիկ կառավարութիւն
 մը հաստատեց, Քրիստոսի 1080 թուականին:

Բագրատունեաց Թագաւորութեան հորձանձմանէն 34 տարի վերջը :

314. Այս կերպով հիմնուեցաւ Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը , որ 300 տարիի շտի երբեմն խաղաղութեամբ և երբեմն սպառնալից ատեւեց : Իսկզբան շատ սղտիկ գիրքով սկսաւ , բայց երթալով զօրացաւ և ծաղկեցաւ , և մինչեւ Ալբուսական մեծ ատեւութեանց համահրութիւնն ստացաւ , իր իմաստուն Թագաւորներուն միջոցաւ :

315. Ռուբէն իր դիտաւորութեանց մէջ ջլիխակեցաւ . վասն զի թէ ատեւոյն հարիճ Հայ բնակիչներէն , և թէ Տարս լերանց ամուր գիրքէն օգնութիւն քաղէր , և Յոյները վաճառած հանգիստ կ'իշխէր . և հետզհետէ Տարս լերանց մօտերն արդէն իշխող հայազգի իշխաններն Վոզ Վասիլ , Մոլիրատ և Օշին՝ Իամբրոն բերդին իշխանը՝ իրեն հետ կատակցելով՝ սկսաւ յառաջանալ :

316. Ռուբէն 15 տարի վարեց իշխանութիւնը և վախճանեցաւ , Բրիտասի 1095 թուականին :

— Բագրատունեաց Թագաւորութեան հորձանձման վերջը Հայերն ինչ ըրին . — Հայ Ժողովուրդն իր սպասութեանը յարմար ու սպասով ատեւոր գտաւ Հայաստանէն դուրս . — Ո՞վ գլխի կեցաւ այս նոր իշխանութեան . — Ո՞րչափ ատեւց այս Ռուբինեանց Թագաւորութիւնը . — Արկիկոյ մէջ արդէն հայազգի իշխողներ կը գտնուէին . — Ռուբէն որչափ իշխեց :

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ Ա. ԹՈՐՈՍ Ա. Է ԼԵՒՈՆ Ա.:

317. Թուրքինն յաջորդեց անոր որդին Կոստանդին Ա. որ մեծ հանձարով և քաջութեամբ աւելի ընդարձակեց իր իշխանութեան երկիրները, և 5 տարի կառավարելէն ետքը մեռաւ :

318. Կոստանդինի ատենները արեւմուտեան ազգերը Ս. Երուսաղէմն Եգիպտացւոց ձեռքէն ազատելու համար ահագին սխտորաստութեամբ Լսիա արշաւեցին. այս է ահա Խաչակրաց արշաւանքը : Կոստանդին ինքն ալ մեծ ու կարեւոր օգնութիւններ ըրաւ Խաչակրաց բանակին, որով նոյն բանակին իշխանաց համակրութիւնն ստացաւ, որոնք Սարգէղի ու Կոմսի պատիւ տուին Կոստանդինին :

319. Կոստանդինին յաջորդեց անոր որդին Թորոս Ա. որ հօրը քաջութեան և իմաստուն կառավարութեան հետեւող եղաւ, զարկաւ վնասեց Յոյները, և բոլոր Արիւիկոյ տիրեց : Ալիութացիները և Պարսիկները՝ որոնք Արիւիկոյ վրայ յարձակեր էին, քաջութեամբ զարկաւ և վանեց :

320. Թորոս այս յաղթութիւններէն վերջը, Արիւստուա բերդն ալ վարպետութեամբ սուաւ. Վագիկ Բ. ը դաւաճանութեամբ մեռցնող երեք Յոյն եղբարքը՝ Սանտալեան իշխանները բռնեց տղաննեց, և Վագիկին սուրն և զգետանները բերել տարով, ին

քը ու բողոր Հայ զօրքը դառն արցունք թափեցին այն դժբաղդ թագաւորին վրայ :

321. Թորոս 23 տարի իշխեւէն վերջը խաղաղութեամբ մեռաւ . որուն յաջորդեց եղբայրը | Էւոն Ա :

322. | Էւոն ալ անուանի եղաւ իր քուջութիւններով . բայց Անտիոքի իշխանէն նենգութեամբ բռնուելով բանտարկուեցաւ , ու սկից ազատեցաւ | Էւոն՝ քանի մը քաղաքներ և մէկ որդին ալ պատանդ տալով :

323. | Էւոն Ախիկիա գալուն պէս այս նախատանայ վրէժն առնել ուղեց , տուած քաղաքներն ետ առաւ , և շատ զօրքով սկսաւ ասպատակել Անտիոքի իշխանին երկիրները , ու այնչափ նեղը ձգեց՝ որ ստիպուեցաւ առաժ պատանդն ալ ետ տալ և հաշտութիւն ընել : | Էւոնի ժամանակ սկսան ծագիլը Աերսէս Շնորհալի և Սարգիս Շնորհալի եկեղեցւոյ ընտիր հովիւները :

324. Ախիկիոյ Հայոց թագաւորութիւնը մինչեւ ցարդ շատ քաջութիւններով յառաջ կ'երթար և կ'ընդարձակուէր . բայց Յունաց Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրը անհամար զօրքով Ախիկիա արշաւելով՝ շատ տեղերու տիրեց առանց պատերազմի . Անարզաբա քաղաքը և Վահկայ բերդը արխնահեղ պատերազմներով առաւ . | Էւոն իր Ռուբէն և Թորոս որդիներով բռնուեցաւ , և Վ. Պօլիս բանտը դրուեցաւ , Վրիստոսի 1137 թուականին :

325. Քիչ ժամանակէն ազատեցան բան-

աէն, և կայսեր սալստօր կը կենային. բայց յետոյ դարձեալ բանտարկուեցան, ուր Սէւան սրտին յաւէն մեռաւ, որուն իշխանութիւնը 14 տարի տեւեց, և Կ. Պօլսոյ մէջ սամուկիտութիւնը 4 տարի:

— Ռուբէն Ա. ին սով յաջորդեց. — Կոստանդին ինչու Մարգիպե ու Կոնեի պատիւ ստացաւ. — Կոստանդինին սով յաջորդեց. — Թորոս ուրիշ ինչ վրէժ առաւ Զունացմէ. — Թորոս Ա. որչափ իշխեց, և իրեն սով յաջորդեց. — Լեւոն ինչպէս բռնուեցաւ Աստորի իշխանէն. — Լեւոն այս նախատանայ վրէժն առաւ. — Լեւոն ինչպէս բռնուեցաւ Զունաց կայսրէն. — Լեւոն Կ. Պօլսոյ մէջ ինչ կացութիւն ունեցաւ:

Դ Ա Ս Ի Ա.

ԹՈՐՈՍ Բ. ՄԼԵՀ Լ ՌՈՒԲԷՆ Բ.:

326. Սէւանին որդին Թորոս Բ. բանտէն ազատած ըլլալով, փախաւ, և Կիլիկիա դալով յայտնեց իշխաններուն իր սով ըլլալը. անոնք ալ Զունաց տուած նեղութիւններէն ձանձրացած ըլլալով՝ միաբանեցան, և Թորոսն իրենց վրայ իշխան դրին:

327. Կիլիկեան Թագաւորութիւնն իր մօտաւրու փոանգներէն ազատողն եղաւ Թորոս Բ. որ իր անհամեմատ քաջութիւններով, ճարտարմտութիւնով և հեռատեսութիւնով Հայոց այս վերջին իշխանութիւնը քիչ մը զօրացուց:

328. Կիւ Սանուէլ Զունաց կայսրն երբ լսեց Թորոսին այս կերպով իշխանութեան հասնիլը. շատ զօրքով Լնդրոնիկոս զօրավարը խրկեց Թորոսին վրայ, բայց յաղթուած մեծ

ջարդ կերան, և շատ ալ մեծամեծ իշխաններ
 գերի բռնուեցան, զորոնք գնել ուղեւրով կայս-
 րը, ի պատիւ իշխաններուն մեծ արժէքով գը-
 նել տուաւ, բայց թորոս բոլոր առած ոսկին
 գնող զեսպաններուն առջին զօրաց բաժնեց,
 երբ անոնք զարմացան՝ ըսաւ թորոս, կամաւ
 ըրի, որպէս զի նորէն բռնեն ձեր իշխանները:

329. Ասկէց վերջը դարձեալ թորոս հան-
 գիտ ջմնաց, Յունաց նենգամտու թիւնը պատ-
 ժելու համար յամենայն զօրութենէ կը մար-
 տընչէր: Աորէն եկաւ Անգրոնիկոս մեծ բաղ-
 մու թեամբ, և արիւնահեղ պատերազմով մը
 չարաչար յաղթուեցաւ թորոսէն: Կայսրը կոս-
 տանդին կալամանոս զօրապետը խրկեց, ան
 ալ յաղթուեցաւ:

330. Թորոս այս յաղթութիւններէն քա-
 ջալերուած՝ բոլորովին վռնտեց Յոյները կիլի-
 կիայէն, և ընդարձակեց իր իշխանութեան եր-
 կիրը: Իկոնիոյ Վըրճ՝ Ալան Սուլթանը կայսրէն
 գրգռուած թորոսին վրայ եկաւ, թորոս զայն
 ալ վռնտեց:

331. Սանուէլ կայսրը մեծ պատրաստու-
 թեամբ ինքն անձամբ սկսաւ գալ թորոսին
 վրայ, թորոս հաշտութիւն ընել խոհեմու-
 թիւն սեպեց, և քիչ մը ժամանակ ևս իշխե-
 լով, 24 տարի ընդ ամէնն իշխեւրով վախճանե-
 ցաւ:

332. Թորոսին որդին անչափահաս ըլլա-
 լով, թովմաս Պայլ Ատոնային (թորոսին ա-
 ները կ'ըսուի) ինամակալ դրուեցաւ: Ալէհ

Թորոսին եղբայրը Ռերիոյ Ամիրայէն օգնու-
թիւն առած, եկաւ ոտնակրիս ընել տուաւ
իր հայրենի երկիրն այլազգեաց, որ ինք իշխե-
ւ վերջապէս իշխանութիւնն ալ ձեռք ձգեց :

333. Այս անարժան և ամբարիշտ Ալեհին
վրայ կարևոր գիտելիք մը չենք աւանդեր, մի-
այն թէ Ռերիոյ Ամիրային վստահացած՝ իր սահ-
մանակիցներուն դէմ միշտ յաղթութիւնն ալ
կը յաջողորներ. Յունաց դէմ ալ քանի մ'ան-
գամ յաղթութիւններ ընելէն ետքը՝ հաշտու-
ւեցաւ անոնց հետ : Այց իր ժողովրդեան
չառ տառապանք տալուն համար՝ Հայոց զօր-
քրն ալ զինքն սպաննեց, Տտարիի չափ անի-
րաւար և անգթարար իշխելէն վերջը, և
տեղը իշխան դրուեցաւ Ռուբէն Բ. որ Ալե-
հին Առեփանէ եղբօրն որդին էր :

334. Ռուբէն Բ. խելքով և խաղաղու-
թեամբ կառավարեց Ազգը, իր վրայ մասնա-
ւոր երեւելի դործ մը չկայ, միայն թէ Անաիւ-
րի իշխանէն նենդութեամբ կը բռնուի և կը
բանտարկուի, բայց իր Անն եղբօրը կարել-
ծութեամբը կ'աղատուի, և նորէն կուգայ
Արիկիկա : Ասոր օրովը անուանի էր Աերսէս
Ամբրոնացի Տարսոնի Աբբեպիսկոպոսը, որ
քաջ ճարտասան էր : Ռուբէն 11 տարի իշխե-
լէն վերջը, վանք մը կը քաշուի, և կառավա-
րութիւնն իր եղբօրը Աննին կը յանձնէ,
Քրիստոսի 1185 թուականին :

— Աննին տեղն ո՞վ իշխեց Արիկիոյ վրայ. — Թորոս Բ.
ինչպէս մարդ եղաւ. — Յունաց կայսրն երբ ընց Թորոսին էջ

Իսկ ինչ բնու . Ուրիշ ինչ յազմութիւններ ըրած ունի թոյլ
 քոս . — Ինչու Յունաց հետ հաշտութիւն խոտրու ստիպուե-
 ցաւ թոքս . — Թորոտին սիլ յաջորդէց . — Որէն ինչպէս իշ-
 խանութիւնը ձեռք ձգէց . — Որէն ինչու սպաննուեցաւ Հայոց
 զորքէն . — Որէն տեղ սիլ իշխան քրուեցաւ . — Ուրէն Բ. Ի
 վրայ ինչ գիտնուաւ բան կայ :

Յ. Ա. Ս. Ի. Բ.

ԼԵՒՈՆ Բ. ՓԻԼԻՊՊՈՍ Է ՀԵԹՈՒՄ Ա :

335. Ի կոն Բ. իր իմաստութեամբը և
 այլազգի սուլթաններուն դէմ ըրած քաջու-
 թիւններովը , և ուրիշ ճշմարիտ Հայու և
 միանգամայն Վրբիստանէի հարկաւոր եղած ա-
 մէն կատարելութիւններովն երևելի եղաւ ,
 և իր տէրութիւնը պայծառացուց ու ընդար-
 ձակեց :

336. Ս. Երուսաղէմի վրայ գացող խա-
 չակիր զորաց օգնելով , անունը Եւրոպա հրու-
 չակուեցաւ , և Վերմանացուց կայսրէն թա-
 գաւոր կոչուեցաւ , և Սոյ մէջ թագաւոր
 օծուեցաւ Վրբիգոր Տղայ Ս. կաթողիկոսէն ,
 Վրբիստանի 1198 թուականին :

337. Թագաւոր ըլլալէն վերջն ալ քանի
 մ'անգամ մեծ յաղթութիւններ ըրաւ Իկոնիոյ
 և Իերիոյ սուլթաններուն դէմ , և բարի ան-
 ուամբ մեռաւ , 34 տարի իշխելէն վերջը : Եւ-
 սոյ օրով ծաղկեցան Սիսիթար Վօշ բարոյաւ
 վէպ առակախօսն և Խաչատուր Տարօնեցի ե-
 րամիշար :

338. Ի կոն մանչ տղայ չունենալով՝ Օւա-
 պէլ անունով աղջիկը տեղն անցաւ , և թաւ

գուհի եղաւ : Հայ իշխանները Օսպէլը Փիլիպպոս անունով | ատինացիի մը հետ կարգեցին , որ մօր կողմանէ միայն Հայ էր : Փիլիպպոս Չտարի թագաւորելէն վերջը , երբ տեսան Հայ զօրքն որ Սոյ թագաւորական գանձըն և հարստութիւնները յԱնտիոք կը կրէ , զայրացան և բանար դրին՝ ուր մեռաւ :

339. Փիլիպպոսին յաջորդեց Հեթում Ա. որ Օսպէլին հետ կարգուելով՝ ինքը թագաւոր եղաւ , ու շատ զարգարեց Հայաստանը :

340. Հեթում ալ առանց պատերազմի կեանք չանցուց . թաթարներուն հետ բարեկամութեան դաշինք դրաւ , որպէս զի Արիկիա չարչաւէն . վասնզի նոյն միջոցին Հայաստանը տակնուվրայ ու արիւնըւայ ընելով Արիկիոյ մօտեցեր էին : Իկոնիոյ Սուլթանին գէմ , նոյնպէս Կրստանդին | ամբրոնին իշխանին գէմ որ Իկոնիոյ սուլթանին հետ մարբանած՝ ապստամբած էր Հեթումէն , յաղթութիւններ բրաւ :

341. Նոյն միջոցները Արիկիոյ վրայ ուրիշ նոր և արիւնըւշտ թշնամի մ'ալ աւելցաւ , Եգիպտացւոց Փնտուխտար սուլթանը Արիկիոյ վրայ յարձակիլ սկսաւ . և պատերազմի մը մէջ Հեթումին թորոս որդին ինկաւ մեռաւ , և Լեոնն ալ գերի ինկաւ : Յետոյ Հեթում ալ զաչանքով և շատ ստակ տալով | Լեոնն ազատեց գերութենէ , ու քիչ մ'ատենէն թագաւորութիւնն ալ անոր յանձնեց , ու ինքը վանք մը քաջուելով բարի մահուամբ մեռաւ , Վրիստոսի 1270 թուականին :

342. | Լեւոն Գ. Թագաւոր օծուելուն պէս բարերարութեան ու բարեպաշտութեան գործերու ձեռք զարկաւ . ուսման և ուսումնասիրանաց շատ յարգ տուաւ , որով սկսան գիտութիւններ ծաղկիլ : Ի այդ թիչ ժամանակէն ներքին երկարառակութիւն մը այս բարութիւնները բոլորն ալ ջնջեց . վասնզի իշխաններէն տմանք հետը թշնամանալով , երբ Փնտուխտար Ալիկիկոյ վրայ եկաւ , | Լեւոն անօգնական մնաց և ամուր տեղուանք քաշուեցաւ . Ալիկոսացիք ալ ամէն շարիք հասուցին Ալիկիկոյ :

343. Ալիկիկոյ աւերմունքը տեսնելով չլկցաւ համբերել | Լեւոն , և թիչ մը զօրք ժով վերով ձերունի Սմբատ սպարապետին հետ միացած վաճառեց Ալիկոսացիները , ու յաղթեց նաև Իկոնիոյ Սուլթանին : Ինքն ալ 19 տարի Թագաւորելէն ետքը բարի անուամբ վախճանեցաւ , Քրիստոսի 1284 թուականին :

— Լեւոն Բ. ինչպէս երեւիլ եղաւ . — Լեւոն ինչպէս Թագաւոր եղաւ . — Լեւոն ուրիշ ինչ յաղթութիւններ բրած ունի . — Լեւոն Բ. ին ին ինչ յաջորդեց . — Փիլիպոս ինչու համար բանտ գրուեցաւ . — Փիլիպոսին ինչ յաջորդեց . — Հեթում առանց պատերազմի խաղաղ կեանք սնցուց . — Ալիկիկոյ վրայ ուրիշ ինչ արիւնսուշա թշնամի եղաւ . — Լեւոն Գ. ինչպէս ազատեցաւ զերութենէն . — Լեւոն Գ. Թագաւոր օծուելուն պէս ինչ գործ ունեցաւ . — Փնտուխտար ինչպէս կրցաւ ամէն տեսակ շարիք հասցնել Ալիկիկոյ . — Մինչև վերջ թողնուց Լեւոն որ Ալիկոսացիք ամէն շարիք հասցնեն Ալիկիկոյ :

քանի մ' անգամ յաղթուածիւն ընելէն ետ
քր, իր թորոս եղբօրը որդւոյն | եւոնին
յանձնեց թագաւորութիւնը, և ինք դարձ-
եալ առանձնացաւ : | եւոն Գ. ալ պատճա-
ռով մը թաթարներուն մատնուեցաւ և ըս-
պաննուեցաւ՝ 2 տարի թագաւորելէն ետքը :

348. Հեթումին եղբայրն () շին թագա-
ւոր եղաւ, զոր մէկ կողմէն ներքին երկպա-
ռակութիւնները և միւս կողմէն արապին
յարձակումները շատ կը նեղէին. 12 տարի
թագաւորելով մեռաւ, և յաջորդեց որդին
| եւոն Ե :

349. | եւոն Ե. ի ժամանակը Ազխատա-
ցիները, թաթարները և թիւրքմէններն առ-
հասարակ Ալիլիկոյ վրայ յարձակիլ սկսան, ու
բով սկիզբն եղաւ կործանման թագաւորու-
թեանս : | եւոն 21 տարի խեղճութեամբ իջ-
խելէն վերջը մեռաւ. և յաջորդեց | եւոնի
հեռաւոր ազգականներուն մէջէն Յովհաննէս
իշխանը | առինացի, որ Կոստանդին Գ. ըս-
ուեցաւ, և իր հայատեցութեանը համար
մէկ տարիէն սպաննուեցաւ :

350. Կոստանդինին եղբայրը Գուխտոն յա-
ջորդեց, որ | առինի ծէս Ալլիին մէջ մտցնել
ուզելուն համար՝ 2 տարիէն սպաննուեցաւ :
Գուխտոնին յաջորդեց Կոստանդին Գ. որ մօր
կողմանէ Ռուբինեան ցեղէն էր, և խելքով
կառավարեց Ալլիը 18 տարի. Ազխատացւոց
դէմ ալ յաղթուածիւն մ' ունի :

351. Կոստանդին Գ. ին տեղ թագաւոր

դրուեցաւ | Եւոն Զ. | ուսինեան բայց հայաւ սէր իշխանը, որուն մայրը Հայ էր : Ասիկա կրնար իր խելքովը կառավարել Ազգը, բայց ախոս որ ժամանակը չօգնեց. վասն զի Ազխա տացիք հեազհեաէ կը զօրանային, և մինչեւ ցարդ Ալիլիկեան խեղճ ԹագաւորուԹիւնը տեղէ մը օրինաւ որ օգնուԹիւն չկրցաւ գըտնել. Թէպէտ և խոստացող և կարեկից եղող արեւմտեան տէրուԹիւններ ալ կային, բայց աւելի անանց վստահելով և անոնցմէ օգնուԹիւն ակնկալելովն թշնամի բրին Հայք զԱզխատացիները, և որով վերջապէս անանց կատաղուԹեանը զոհ եղաւ Հայոց վերջին մը խիթարուԹիւնը, Ալիլիկեան ԹագաւորուԹիւնը :

352. | Եւոն Զ. ի ժամանակն ալ Ազխատացիք քանի մ' անգամ յարձակումներ բրին և Ալիլիկիոյ մէջ շատ անգթուԹիւններ գործեցին. յետոյ ԱշտիՖ Շապան Ազխատոսի Սուլթանը անհամար զօրքով եկաւ Ալիլիկիա, բռնեց | Եոնն ալ, և երկիրը բոլորն ալ նուաճելէն ետքը, դարձաւ Ազխատոս' | Եւոնն ալ հետը, և հոն բանտարկեց : Ահա այսպէս վերջացաւ Ռուբինեանց ԹագաւորուԹիւնն ալ, Քրիստոսի 1375 Թուականին :

353. | Եւոն 7 տարի բանտը կենալէն ետքը, գերուԹեանէ ազատեցաւ, և գնաց Ս. Արուսազէմ, և Ս. Տեղեաց իր ուխտը կատարելէն զկնի՝ հառաչանքով անցաւ Ալիլիկային առջեւէն և գնաց Աւրուսա : Յետոյ

Փարիզ մայրաքաղաքին մէջ մեռաւ 1393 նոյեմբերի 22 ին . 11 տարի թագաւորելէն , 7 տարի Եգիպտոսի բանտը մնալէն և 12 տարի Եւրոպա պանդխտանալէն վերջը : Թաղուեցաւ փառաւոր հանդիսիւ Կեղեւտինեանց եկեղեցւոյն մէջ :

354. Լեւոնին մեռնելէն ետքը՝ Կիպրոսի Յակոբ Ա. թագաւորը Լուսինեան ըլլալով Հայոց թագաւորի պատուանունն առաւ , և տեւեց մինչեւ Յակոբ Գ. ին առե՛նը , որ Կիպրոս Կենետիկցւոց ձեռքն անցնելով՝ ան ալ դադրեցաւ :

— Հեթում Բ. ին ժամանակէն սկսեալ Կիլիկիա ինչ վե՛ծակ ունեցաւ . — Հեթում Բ. որչափ իշխեց . — Թորոս Գ. որչափ իշխեց . — Ասոնց ձեռքէն ո՞վ յափշտակեց թագաւորութիւնը . — Սմբատ իր եղբարց հետ ինչպէս վարուեցաւ . — Սմբատ մնաց թագաւոր . — Կոստանդին Բ. ալ մնաց թագաւոր . — Հեթում դարձեալ որու յանձնեց թագաւորութիւնը . — Լեւոն Գ. ին ո՞վ յաջորդեց . — Լեւոն Ե. թագաւորելով որչափ իշխեց . — Լեւոն Ե. ին ո՞վ յաջորդեց . — Կոստանդին Գ. ին ո՞վ յաջորդեց . — Գուխտոնին ո՞վ յաջորդեց . — Ո՞վ եղաւ Կիլիկիոց վերջին թագաւորը . — Ի՞նչպէս վերջացաւ Ռուբինեանց թագաւորութիւնը . — Լեւոն Զ. Եգիպտոսի բանտը մնաց , ո՞ւր մեռաւ . — Լեւոնին մահուանէն ետքը Հայոց թագաւորի պատուանունն ո՞վ սկսաւ կրել :

ՄԱՍՆ ՂԵՏԵՐՈՐԻ

ՀԵՅՈՑ ԸՆԻՇ ԽԸՆՈՒԹԵԼՆ
 ԺԸՄԸՆԿԻՆ ՄԻԵՉԵՒ ՍԵՐ
 ԺԸՄԸՆԿԻՐ

Դ. Ա. Ս Խ Դ .

ՄԵԼԻՐՇԱՀ ԻՆ Ի Հայաստան տրչա-անչը :

355. Հայաստան իր սեպհական տերու-
 թիւնը կորսնցնելէն վերջը՝ զանազան ազգաց
 ձեռքն անցաւ : Այս անիշխանութեան ժամաւ
 նակէն մինչև մեր ժամանակը 810 տարուան
 շրջան մ'է , (1050-1860) : Առաջին եօթը
 տարուան մէջ (1050-1750) Հայաստան ան-
 դադար պատերազմներու մէջ ընկղմած պիտի
 տեսնենք , սրով և քաղաքաց կործանումը , բը-
 նակչաց տառապանքը և հեռաւոր երկիրներ
 ցրուիլը : Իսկ այս եօթը դարերուն յաջորդող
 ութերորդ դարուն մէջ (1750-1860) պիտի
 տեսնենք պատերազմաց նուազիլը , նեղու-
 թեանց մեղմանալը , և Հայ Ազգին իր վրաց
 տիրող տերութեանց խնամակալութեամբը նոր
 կենդանութեան սւ նոր յառաջադիմութեան
 ասպարէզի մը մէջ մտնելը :

356. Բազրատունեաց թագաւորութիւ-
 նը ջնջուելու առեւել , Հայաստանին արեւմու-
 տան մասը Յունաց ձեռքն էր , արեւելեան
 մասը Պարսից իշխանութեան տակ , հիւսիսա-
 յին կողմերը Վիրք բռնած էին . իսկ հարաւա-

յին գաւառներուն՝ Հազարացւոց Ամիրաները կ'իշխէին :

357. Այս վիճակին մէջ մնաց 40 տարիի չափ, մինչև որ Աելիքշահ՝ Արխասլանին որդին Պարսից գահն ելաւ, և անհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց, ու բոլոր հոն ախրող իշխանները վռնտեց, և երկիրն իր իշխանութեան տակն առաւ :

358. Աելիքշահին մահուանէն ետքը՝ Հայաստան դարձեալ զանազան ազգաց ձեռքը բաժնուեցաւ, որուն հիւսիսային և արևմուտեան կողման մեծ մասին՝ Թաթարները ախրեցին, ու ժողովուրդը սաստիկ նեղութեան ու տառապանաց մէջ ձգեցին :

359. Այս նեղութեան ատենը հիւսիսային Հայոց մեծ միւսթարութիւն եղաւ Վաւրթ Վրաց քաջ թագաւորը, որ քանի մը յաղթական պատերազմներով նոյն կողմերն իր իշխանութեան տակն առաւ, և իրեն դիմող Հայոց տեղ և ապրուստ տալով խնամեց : Յետոյ Վրացիք Օսթարիա և Վւանէ Հայազգի քաջ իշխաններուն առաջնորդութեամբն այլազգեաց ձեռքէն առին բոլոր հիւսիսային Հայաստանը, նաև Պարսից դէմ պատերազմելով՝ արևելեան Հայաստանի մեծ մասին ալ ախրեցին, ու 60 տարի, մինչև Թաթարաց յարձակման ժամանակն իրենց իշխանութեան տակ եղած երկիրները խաղաղութեան մէջ պահեցին :

— Հայաստան իր սեպհական տերութիւնը կորսնցնելէն

վերջն ի՞նչ վիճակ ունեցաւ . — Բաղրատունեաց թագաւորութենէն վերջն որոնց ձեռքն էր Հայաստան . — Սինչև երբ մնաց այդ վիճակին մեջ . — Սելեբշահին մահուանէն ետքն ի՞նչ վիճակ ունեցաւ . — Այս նեղութեանց մէջ Հայք երբէք տեղէ մը մխիթարութիւն չունեցան :

Դ Ա Ս Խ Ե .

ԹԱԹԱՐԱՅ Ի Հայաստան արշաւանքը :

360. Տասներեքերորդ դարուն սկիզբները թաթարները հիւսիսային Միսիայի մէջ զօրանալով, մեծամեծ թագաւորութիւններ նրւածեցին . և Խորազմի Ղէլալէտտին սուլթանըն ալ յաղթուած Հայաստան փախաւ :

361. Հայաստան իր թշուառութիւններովը փոխանակ փախստական հիւրին գութը շարժելու, աւելի անոր կատաղութեանը զսէղաւ . վասն զի Ղէլալէտտին հզօր թաթարներէն յաղթուած, իր պարտութեան վրէժը տկար ու անգլուխ Հայերէն գազանաբար առնուլ սկսաւ սոսկալի անգթութիւններով, մինչեւ որ Փոքր Միսիայի և Արիկեան Հայոց զօրքերէն յաղթուած՝ դէպ ի Վարսկաստան փախաւ և հոն սպաննուեցաւ :

362. Յետոյ 1233 ին եկաւ թաթարաց Չարմաղան զօրավարը, Վրաց Հայաստանին բողբոլին տիրեց . Մնի քաղաքն ալ առաւ և բնակիչները սրէ անցուց, նոյնպէս նաև շատ քաղաքներու անմեղ բնակիչները ջարդեց . և ո՞ւր մնացեր էին այն հայկազն ընտիր քաջերը որ իրենց ազգայինները փրկէին, ախոս որ շատը կոտորուած, շատն ալ յուսահատ ցիրու-

ջան եղած էին : Հետզհետե ուրիշ քանի մը զօրավարներով (Թաթարները բոլորովին տիրեցին Հայաստանի, 90 տարիի չափ :

363. Ընիին կործանումէն ետքը, աղաւաւոյ բնակիչները հեռաւոր տեղեր ցրուեցան, որոնց մէկ մասն ալ խորքմ, Ահաստան ու Սլուաւիա անցան, և հոն բնակութիւննին հաստատուեցին :

364. Ընց չորերօտասաներորդ դարու կէսերը՝ 1340 ին Թաթարաց խանին տէրութիւնը զանազան մասերու բաժնուելով իր մէջ, անոր միութիւնը՝ հետեւաբար և ոյժը քակուեցաւ : Այս պատճառաւ Հայաստան իբրև պատրաստական որս մը նարէն բուժնուեցաւ զանազան իշխաններու . հարաւային կողմերը Քիւրաերը բռնեցին . արեւելեան կողմը Պարսիկները գրաւեցին . իսկ արեւմտեան կողմը կէս մ'Օսմանեանը կէս մ'ալ թիւրքմէնները նուաճեցին : Այս վիճակին մէջ մնաց մինչև նոյն դարուն վերջերը՝ Անկթիմուրին ժամանակը :

— Ճէլալէտօին խորագրի սուլթանն ինչու Հայաստան փախաւ . — Ճէլալէտօին ինչ վարմունք ունեցաւ Հայաստանի մէջ . — Թաթարներն էր յարձակեցան . և ինչ բրին Հայաստանի մէջ . — Անիէն աղաւաւոյ բնակիչներն ո՞ր տեղումք ցրուեցան . — Մինչև վերջը Թաթարաց սակ բոլորովին մնաց Հայաստան :

Դ Ա Ս Ի Զ .

ԼԱՆԿԹԻՄՈՒՐԻՆ արլաւանքները, և ՕՍՄԱՆ
ԵԱՆՑ Հայաստանի գիրերը :

365. Հաղիւ թէ քիչ մը խաղաղութեան

երեսս պիտի տեսնելին Հայք . և ահա հիւսիսային կողմերէն ահագին փոթորիկ մը բողբոս վին տակն ու վրայ ըրաւ Հայաստան , և նոր թշուառութիւններու ծով դարձուց :

366 . Ասիկա էր Անկթիմուր՝ Աօզպէկ թաթարներուն թագաւորը , որ սաստիկ զօրանալով՝ ամբողջ թաթարստանն և Պարսկաստանն և մինչև Պաղտասն իր տակը նուաճելէն ետքը , բոլոր զօրութիւնը Հայաստանի վրայ դարձուց . ուր դորձած անգթութիւնները , ըրած կործանումները և աւերումները խիստ սարսափելի եղան . որոնցմէ սաստիկ սով մ'ալ հետևելով , մնացածներն ալ անսպառեց , մնալով դարձաւ բոլոր Հայաստան :

367 . Անկթիմուր մինչև փոքր Աօխա անցաւ , և Սեբաստիա քաղաքին ալ տիրեց . Անկիւրիայի քով Սուլթան Պայաղիտին հետ զարնուեցաւ , անոր ալ յաղթեց , և դարձաւ Սմբղանդ իր աթոռը :

368 . Անկթիմուրին մահուան լուրն աւելի թշուառ ըրաւ Հայաստան . փասնով ընկ ճըւած իշխաններն ու թագաւորները դարձեալ ոգի առին , և զէնքի զօրութեամբ երկիրնին նորէն ստանալու ձեռք զարկին : Աւ որովհետև Հայաստան ասոնց իբրև կեդրոնն էր , և ամէն իշխան անկէ բաժին ունէր . ստոր համար բոլոր պատերազմներուն ասպարէզն եղաւ խեղճ Հայաստան , և անտանելի նեղութեան մէջ ինկաւ :

369 . Անկթիմուրին յաջորդները նորէն

չատ արիւնահեղութիւններով նուաճեցին Հայաստանի իշխողները . ու այս անգամ ալ մեծ սով մ'առջինէն աւելի սարսափելի տիրեց Հայաստանին վրայ , մինչև իրենց զաւակներն եփող և ուտող ծնողքներ եղան :

370. Այս միջոցներն էր որ Սուլթան Սէհէմէտ Բ. Կոստանդնուպօլիսն առաւ . և որովհետև Հայոց վրայ շատ սէր և մեծ համարում ունէր , Փոքր Ասիայի զանազան կողմերէն Հայ ընտանիքներ ժողվեց հոն տարաւ . և Պրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսն ալ ինչպէս առաջուց անոր խոստացած էր , Պատրիարք անուանելով , բոլոր իր իշխանութեան երկիրներուն Հայոց գլուխ դրաւ , և աթոռը հաստատեց ի Կ. Պօլիս , 1461 ին :

371. Յետոյ Սուլթան Սէհէմէտ Բ. և անոր յաջորդները մինչև Սուլթան Սուբաա Գ. Պարսից հետ շատ պատերազմներ ընելով , վերջապէս յաջողեցան բոլորովին վճարել զանոնք Հայաստանէն , և երկիրն իրենց տակ նուաճել , 1585 ին :

— Հայաստանի խաղաղութիւնը շատ տեւց . — Ո՞վ էր Լանկիթիմուր , և ի՞նչ ըրաւ Հայաստանի մէջ . — Լանկիթիմուր մինչև ո՞ւր տիրեց . — Լանկիթիմուրին մահուանէն ի՞նչ ծագեցաւ Հայաստանի . — Լանկիթիմուրին յաջորդները թողուցին Հայաստանն իրենցմէ ապտոմբողներուն ձեռքը . — Պրուսայի Յովակիմ Եպիսկոպոսն ի՞նչպէս Կ. Պօլսոյ մէջ Պատրիարք Հայոց անուանեցաւ , և ո՞վ ըրաւ այս . — ի՞նչպէս Հայաստան բոլորովին Օսմանեանց ձեռքն անցաւ :

ՇԱՀԱԲԱՄԻՆ Ի Հայաստան արշաւանք : ԴԱԻԹ
ՍԻԻՆԻ Հայ Իշխանին քաջ-Ին-նէրը :

372 . Շահաբաս Պարսից Թաւաւորը ()սմանցիներէն վրէժն առնելու համար , 1603 ինանհամար զօրքով Հայաստան արշաւեց , և ()սմանեանց զօրքը զարկաւ , և մինչև Այրարատ նահանգը գնաց ու զայն նուաճեց :

373 . Շահաբասին յարձակման և ()սմանեան զօրաց յաղթուելուն գոյժը Ա . Պօլիս հասածին սէս , Սուլթան Համէտ Ղալէզաուէ Սինան փաշան մեծ սրատրաստութեամբ Պարսից դէմ խրկեց :

374 . Շահաբաս յոյս չունենալով որ սպաւերագմաւ ()սմանեանց յաղթէ և Հայաստանի տիրէ , միտքը դրաւ որ Հայաստանի բնակիչները ժողվէ տանի իր երկիրը , և անոնցմով շատցընէ Պարսկաստանի բնակիչքը :

375 . Շահաբաս հրաման րրաւ , և շատ քաղաքներէ ու գիւղերէ անհամար Հայ ընտանիք բռնութեամբ և քողորութեամբ լըցուեցան Այրարատ դաշտին մէջ . հոնկէ ալ յառաջ բշուիլ սկսան :

376 . Այս բռնի գաղթականութեան մէջ թշուառ Հայ ընտանեաց գլխուն եկած տառապանքներն անկարելի են նկարագրուելու . վասն զի Պարսիկներն անգադար յառաջ կրմղեն առանց հանգիստ տալու . տկարներն ու յոգնածները չարաչար կը ծեծեն , մէկ քանին ալ

կ'ըստաննեն որ ուրիշները վախնան և շուտով յառաջ երթան :

377. Երբ Երասի գետին քով հասան , հոն ըստ որում կ'աճապարէին որ Օսմանցիք իրենց չհասնին , նաւակներն ու լաստերը բաւական չըլլալով ստիպեցին որ ժողովուրդը ջուրը նետուի և լողալով դիմաց անցնի . ուրով մէկ կողմանէ սուրն ու միւս կողմանէ ջուրն իրենց կեանքը վերցնել կ'ըստառնային : Բիւրաւոր մարդիկ ջրին ալիքներուն ալ զոհ եղան :

378. Բետէն և սուրէն ազատուողները հասան Պարսկաստան , ուր Ասպահան քաղաքը բնակեցան , անոր մօտերն ալ շինեցին Կոր Տուղան : Եւ որպէսզի Շահաբաս իր երկիրը Հայոց ձեռագործներով և առևտրական յաջողակութիւնովը ծաղկեցնէ , սկսաւ քաղցրութեամբ վարուիլ , և շատ շնորհումներ ընելով ազատութիւններ տալ :

379. Ետոյց Օսմանեանց ու Պարսից մէջ իսողաղութիւն եղաւ , Հայաստանի Արևելեան մասը դարձեալ Պարսից ձեռքը մնալով :

380. Քիչ ժամանակէն վերտօին յուղուեցաւ Հայաստան , մանաւանդ հիւսիսային մասը . վանդի Աղերը Պարսից երկիրն սկսան յարձակիլ , և ասպատակ սփռել : Ասպատակներն երբ Հայաստանն ալ կ'աւրչտրկէին , Արևնի Դաւիթ քաջ իշխանը քանի մը հարիւր ընտիր Հայ զօրքով իր նահանգէն վաճառեց ասպատակները , 1720 ին :

381. Դաւիթ իր Սիսիթար ու Տէր Աւե

տիր զօրտպեաններով թշնամեաց վրայ յարձաշ
կած և միշտ զանոնք վռնտած ժամանակը , ու-
րիշ տեղեր ալ ուրիշ Հայ իշխաններ սիրտ առ-
նելով սկսան իրենց վրայ բռնացող օտարազգի-
ները զարնել . ինչպէս է Ստեփան քաջ իշխանը ,
որ Սեղբի քաղաքին մէջ 2000 զօրքով և քաղա-
քացւոց օգնութեամբը 18000 Պարսիկ զօրաց
հետ զարնուելով՝ անոնց մեծ մասը ջարդեց
ու մնացածը ցիրուցան ըրաւ :

382. Վաւթիս (Օսմանեանց դէմ ալ քանի
մ'անգամ յաղթական պատերազմ մղելէն վեր-
ջը՝ իշխանութեանը վեցերորդ տարին վախճա-
նեցաւ : Վաւթին յաջորդեց Սիսիթար զօրա-
պետը . բայց քիչ ակեց ասոր իշխանութիւնը ,
վասնզի տարի մը ետքը (Օսմանցիք Հոլիձոր
բերդին վրայ գալով սաստիկ պաշարեցին .
բերդականաց մէջ խռովութիւն ծագելով բեր-
դը թշնամոյն մասնեցին : Հոս ալ երկուրտա-
կութիւնն ու մասնութիւնը վերջացուց Հա-
յոց այս պղտիկ միսիթարութիւնը :

283. Թէպէտ Սիսիթար Հոլիձորէն փա-
խաւ , և նորէն զօրք ժողովելով՝ քանի մը քա-
ղաքներու տիրեց . բայց Օսմանցիք դարձեալ
ետեւէն ինկան , և Խնձորէսք բերդին մէջ
պաշարեցին , ուր քանի մը վատ հայեր Սիս-
թարն սպաննեցին , և գլուխը Վալիէթի փա-
շային տարին , որ ցաւելով այն քաջ մարդուն
սպաննանը ու ողջ չըսնուելուն վրայ , սպան-
նողներն արժանաւորապէս վարձատրեց՝ անոնց
գլուխն ալ կտրել տալով , 1730 ին :

— Շահարաս Օսմանցիներէն վրէժն առնուլ չուղեց . — Օսմանցիք ո՞վ իրկեցին Շահարասին դէմ . — Շահարաս փաստէր Օսմանեանց յաղթելու . — Ո՛ւր ծագուեցան Պարսկաստան տարուելու շայերք . — Այս բռնի գաղթականութեան մէջ ի՞նչ տառապանք քաշեցին շայք . — Երասխէն ի՞նչպէս անցան . — Պարսկաստանի մէջ ի՞նչպէս վարուեցաւ Շահարաս շայոց հետ . — Ի՞նչպէս իրազաղութիւն եղաւ Օսմանեանց ու Պարսից մէջ . — Այսքան տառապանքներուն մէջ շայոցմէ շեղու՞ մէկը սր զօրանայ ու վանկ օտարազգի իշխաններք . — Դաւիթ ի՞նչ քաջութեան գործեր ըրաւ . — Դաւթին հետեւող ուրիշներ ալ եղան . — Դաւթին ո՞վ յաջորդեց . — Օսմանցիք ի՞նչպէս առին շայեծար բերդք . — Սիսիթար կրցան վերստին իշխանութիւնը ձեռք ձգել . — Սիսիթարն սպաննողները ի՞նչպէս վարձատրուեցան Դավթի փաշայէն :

Դ Ա Ս Խ Ը .

ՕՍՄԱՆՏԻՔ Հայաստանի Ռեֆուգիոյն Տասին , ՊԱՐՍԻԿ ՍԻԿՔ Տէի Ժոյր Տասին , յէտոյ ՌՈՒՍՔ Դոյնպէս Տէի Ժոյր Տասին կը փոխեն :

384 . () օսմանեանք և Պարսիկք քանի մը անգամ իրարու դէմ սաստիկ պատերազմներով խեղճ Հայաստանն իրարու ձեռքէ յատիշտա կելէ վէրջը . հուսկ ուրեմն երկու կողմն ալ հաշտուեցան , և պայման դրին որ Կորպատահան Նահանգն ու Հայաստանի կուր և Երասխ գետերուն մէջ եղած մասն մինչեւ Երեւան՝ Պարսից ձեռքը մնայ . մնացեալն (ու մանեանց անցաւ , 1746 ին ժամանակները :

385 . Հայաստան () օսմանեանց և Պարսից մէջ բաժնուելէն ետեւ 80 տարիի չափ (1746 – 1826) երեւելի փոփոխութիւն մը չկրեց , թէպէտ և իր բուն ժողովուրդը կէս մը վաճառականութեան , կէս մ' ալ հանգստու-

Թիւն գտնելու պատճառաւ զանազան հեռաւոր կողմեր կը սրուէին :

386. Ընդ 1826 ին վերջերը Պարսից Դեթհ Ալի թագաւորն առանց ծանուցանելու՝ Ռուսաց երկիրն յարձակելով, Ռուսաց Արիստոքրատ կայսրը զսրացաւ, և Ասիական բանակին հրաման խրկեց որ թշնամւոյն վրայ քալէ :

387. Ստամբուլի հայազգի քաջ իշխանը Ռուսաց զորապետ՝ սկսաւ պատերազմի, և ոչ միայն Պարսիկները յետ մղեց, այլ և Պարսկական Հայաստանն ալ մտաւ, ու հետզհետէ գէպ ի Արասի գետը յառաջանալով, Ս. Ալեքսանդրի տիրեց : Այնպէս Բասթերիչ Ռուս զորապետն ալ մինչեւ Արեւան և Մարանդ և Գավիթ քաղաքներն առաւ :

388. Ռուսաց յաղթանակներուն Հայերն ալ շատ օգնեցին, վասն զի Պարսից ձեռքէն շատ նեղութիւն քաշած ըլլալով, Ռուսին՝ իբրև իրենց ազատչին կը դիմէին, մանաւանդ որ քաջալէրութիւն և խոստմունք Ռուս կառտային Հայոց, որով շատ Հայք իրենց վաղեմի քաջութեան օգուով խրախուսուեցան և զինուորեցան և մեծ ծառայութի կ'ընէին Ռուսաց բանակին :

389. Վերջապէս Պարսիկք Ռուսաց հետ խաղաղութիւն ընելու և 1828 փետրուար 22 ին հաշտուելու զիջան, սո՛ սրայմանաւ որ Արասի և Ալուր գետին մէջ եղած երկիրները Ռուսաց մնան, և թէ՛ Պարսից երկրէն Ռուսաստան անցնիլ ուղղներուն ամենն ին արգելք չըլլայ Պարսից կողմէն :

390. Յետոյ Արևիկոլայոս կայսրն Օսմանե-
կանց դէմ պատերազմ հրատարակեց, և Օս-
մանցւոց հետ քանի մ'անգամ զարնուելով, մինչ-
և Կարին հասաւ : Կարնոց քաղաքացիք կ'ու-
ղէին մինչև վերջին շունչը դէմ դնել, բայց
Ռուսաց խստամուկներէն յորդորուած՝ յունի-
սի 26 ին (1828) անձնատուբ եղան :

391. Կարին՝ Ռուսաց արշաւանքին վեր-
ջին կէան եղաւ, վասնզի Սուլթան Սահմուտ
Բ. սեպտեմբերի 14 ին Ռուսաց հետ Ադրիա-
նուպօլսի խաղաղութիւնը հաստատեց, որով
Օսմանեան Հայաստանին մէկ պղտիկ մասն ալ
Ռուսաց Հայաստանին հետ միացաւ :

392. Ասանկով Հայաստան երեք տերու-
թեանց ձեռքն անցած մնաց. մեծագոյն մասը
Օսմանեանց ձեռքը՝ 11 նահանգի բաժնուած .
փոքրիկ մասը Ռուսաց ձեռքը՝ 3 նահանգի
բաժնուած. իսկ Պարսից ձեռքը մնացած մա-
սը երեւելի բան մը չէ, և առանձին գաւառ չը
կայացրներ :

— Պարսից ու Օսմանեանց մէջ Հայաստան ինչպէս բաժ-
նուեցաւ . — Այս վիճակին մէջ սրշտի տարի մնաց . — Հա-
յաստանին մէկ մասն ինչպէս Ռուսաց ձեռքն անցաւ . —
Ռուսաց յաղթանակներն ուրիշ օգնութիւն գտան . — Ռուսք
Պարսից հետ ինչպէս հաշտուեցան . — Ռուսաց ձեռքն անցած
Հայաստանն ինչպէս ընդարձակեցին . — Ռուսք Օսմանեանց
հետ ինչպէս հաշտուեցան . — Վերջապէս՝ այսօրուան օրս Հա-
յաստան որոնց իշխանութեան տակ է :

II. ՌՌԻՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՔ

393. Արգէն Արշակունեաց թագաւորու թեան իյնալէն վերջը սկսած էին Հայք օտար երկիր գաղթելու, և անկէց վերջը քանի որ Հայաստան մշանջենաւոր պատերազմի դաշտ մը դարձած՝ ամէն կողմէ արիւնկղակ թշնամիներ կը յարձակէին հան, այնչափ ալ Հայք կը բռնադատուէին իրենց առներն ու գոյքը ժողովելու, և օտար երկիրներ գաղթելու, հան թերևս հանգստութիւն գտնելու :

394. Հայոց Ռուսաստան գաղթիւն ըսկը սաւ ԺԸ. դարուն սկիզբները (1720). երբ Մեծն Պետրոս կայսրը բոլոր ձգամբ Ռուսաստանի արուեստանու վաճառականութիւնը ծաղկեցընելու ձեռք զարկաւ, Հայոց այս երկու ճիւղին մէջ ալ ունեցած յառաջադիմութիւնն անոր մտադրութիւնը գրուեց, և չստ ջանալով՝ Ռուսաստանի քանի մը երևելի քաղաքներուն մէջ առաջին անգամ Հայ գաղթականներ բերաւ, և ահանց ամէն տեսակ աղատութիւն շնորհեց :

395. Վաթսուն տարի ետքը 1780 ին, դեռ իրարմ Ռուսոց ձեռքը չանցած՝ կատարինէ Բ. կայսրու հին նոյն նահանգը գաղթած և հան բնակող Հայոց հրաւեր ըրաւ. որոնցմէ մեծ մաս մը եկան և Տան գետին կողմերը՝ Այր Արիսիջիան քաղաքը շինեցին, ուր 1816 ին 4600 տուն Հայ բնակիչ կար, ազգային քաղաքացեօի մ' իշխ մնութեան տակ :

396. Բայց 1828 էն վերջը երբ Պարսից և Ռուսաց մէջ դաշինք դրուեցաւ, որ Պարսիկը արգելէր չղնեն իրենց երկրէն Ռուսաստան անցնող քրիստոնէից, սկսան բիւրաւ որ Հայք մեծամեծ բարիք գտնելու յուսով՝ զիրենք հարրատահարող և չարչարող Պարսից երկիրը թողուլ և Ռուսաստան գիմել: Ռուսի կայրն 1830 ին սյոպխի դաշինք մ'ալ (Օսմանեան տէրութեան հետ դրաւ, բայց սյո գաշինքը Պարսից հետ դրուածին հեռուութիւնը չունեցաւ, վասնզի մեր Աղղը (Օսմանեան բարեխնամ տէրութեան արտօնութիւններովը, և աղտոտմիտ շնորհումներովը միշտ խնամարկուած և գոհ ըլլալով, Ռուսաց կեղծուպտաիր թելադրութեանց ահանջ չիտխեց, և բարեբաղդ ալ եմք որ Աղղին մեծագոյն մասը (Օսմանեան հզատակ կը գտնուի, որով ապահով և հաստատ պիտի մնայ:

397. Ռուսաստանի ոչ միայն վաճառակա նութեան և արուեստից կենդանութիւն արււին Հայք, այլ և զինուորական վիճակին մեծամեծ ծառայութիւններ ըրին, իրենց քաջ նախահարց արժանաւոր զաւակ ըլլալուն փորձեր տալով. որով 20—25000 Հայ զօրաց բանակ կազմուեցաւ, և երևելի զօրապետներ ալ ելան, ինչպէս են անուանի Վաստթեանը, Բեհբուտեան, Արիսյնաբաղուկն Արղութեանց, Սովիէս Անէալ, Գանադեսցի Աղասին, որ սոսկական սպայ մ'էր, բայց Արևանի առման ժամանակ Աերսէս Ե. Աթթղիկոսի (որ

ան տանն միայն (Մըքեպիսկոպոս էր) հեա մեծամեծ քաջութիւններ ըրած է, և վերջապէս հոն մեռած :

398. Ուստի Հայոց այս ամէն բնատուր ձրից վրայ նայելով, թէպէտև մէկ կողմանէ մեծամեծ աղատութիւններ կուտային, բայց միւս կողմանէ այս մեծագործ Մզն որ իրեն ապաւինած էր, իր մէջ ընկղմելու, և Ուստիալ ջրներու խորամանկութեան գիմեցին :

399. Մտի համար ինչ գործի մէջ որ տազանդ և ձիրք մ'ունեցող Հայ կը տեսնէ, զայն այն աստիճան կ'ըստիս պատուել և մեծարել, մինչև անոր Հայ սիրտը գողնալը, Ուստիացը նեղն ու Ուստ ազնուական ընելը, այս միջոցով թէպէտ շատ անուանի զօրապետներ, վաճառականներ, գրագէտներ և արուեստաւորներ կ'ըլլան, բայց սրտերնին վաճառուած է, այսինքն այնպիսի յարում կը ցուցնեն Ուստաց' որ Հայոց վիճակն ու բազմն իսկ խորհել չեն ուզեր : Աւրիշ մէկ միջոց մ'ալ շատ նուազը նեղ սխաւ Հայոց Մզը. արտօնութիւն տըւաւ Հայ և Ուստ երիտասարդներու խնամութիւն ընելու, անոնց զաւակը Ուստ գրելով, և ազնուականութիւն տալով անոնց. ասանկով շատ տկարամիտներ այս որոգայթներուն մէջ բռնուեցան, և Մզութեան ոգին կորսնցուցին :

400. Ուստներն և գիտութիւններն ալ բաւական մեծ յառաջագիմութիւն ըրած են մեր Ուստիաբնակ Մզայնոց մէջ. բայց ցաւա

լի է որ Հայ դպրոցներուն մէջ Ռուսերէն լեզուի դաստիարակութիւնը՝ մեր Վայրենի լեզուէն և Ռուսաց պատմութիւնը մեր Ազգային պատմութենէն առաջ կ'աւանդուի : Գործոցները նոյնպէս ուրիշ ազգային յարկերը, մինչև Ս. Ալեքսանդրի վանուց մատակարարութիւնը Ռուս պաշտօնակարներու կամ Ռուսիայեալ Հայոց յանձնուած է : Գրաքննութիւնն ալ շատ խիստ ըլլալով, հրատարակութիւններուն մեծ զգուշութիւն կ'ըլլայ, և ոչ իսկ Տաճկաստանի մէջ Հայոց ունեցած ազատութեան քառորդ մասը կայ հոն . մինչև Տաճկաստանի մէջ հրատարակուածները Ռուսաստանի տահմանը կ'արգիւնուին : Գործոցներուն մէջ երևելի են Ալաբաբեանց ձեմարանը, որ Ալաբաբեան իշխանաց արդեամբքը կառուցուած է բաւական տարիներէ ի վեր : Թիֆլիզի Աբրահամ վարժարանը, զոր հիմնած է Աբրահէս Ե. աղբատէր կաթողիկոսը, այս սուրբ և ընտիր Հայրապետը մեծամեծ երախտիք ըրած ունի Ալաբա, բայց ափսոս սր անձուկ ժամանակը իր իղձը չարակեց, վախճանեցաւ յեղակարծ ի 1857 փետրուար 14 : Թէոփսիայի մէջ Գիշերօթիկ Ալաբաբեան մը և Տաբաթան մը որ Խաղիպեան իշխանը կառուցած է, Ալաբաբեան Վարդիէլ վարդապետի յորդորանօքը :

401. Ալաբաբեան Ռուսը այսքան նախադգուշութիւններ կը գործածեն, և ամէն ձեռքնհաս եկեղեցականները, գրագէտները, վարժապետները, զօրապետները, վաճառուկանները և ուրիշները պատիւներով, նշաններ

բալ և սւրիչ միջոցներով որսալու ամէն ճիգն
կը թափեն . բայց ուրախութեամբ կը լսենք
որ վերջին ժամանակներս քանի որ Միգասիրու-
թեան ու Հայրենասիրութեան գաղափարն ու
սէին աշխարհի մանուանդ Աւրոյից մէջ որ
կը յառաջագիծէ , Ռուսիաբնակ ազգայնոց սրբ-
տին մէջ ալ Հայութեան սէրը կ'աւելնայ , և
արդէն Ռուսաց ազգագաւ հնարքներուն դէմ
աստիճան թիւն և գայրայթ կը կրեն , և ամօթ ու
վատ սեպուած է Ռուսացեալ Հայր : Այս է որ
յոյս կուտայ մեզ Ռուսիաբնակ ազգայնոց վրայ .
մանուանդ երբ կը լսենք որ աւելի իր Միգը
սիրող Հայ Ակեղեցականները կ'աւելնան :

— Ե՛րբ սկսաւ գաղթականութիւնը Հայոց մէջ . — Հա-
յոց Ռուսաստան գաղթիցն էրբ սկսաւ . — Նոր Նախիջևան
քաղաքն երբ շինուեցաւ . — Ռուսաստանի Հայ գաղթական
նութիւնն էրբ շատցաւ . — Հայոց գաղթականութեան երեսն
ինչ օգուտ տեսաւ Ռուսաստան . — Ռուսք միամիտ ու ան-
վայթ գանուեցան Հայոց յաջողակութեան և ճարտարութեան
վրայ . — Ռուսք իրենց ազգագաւ խորամանկութիւնն ինչ հը-
նարքներով ի գործ դնել սկսան . — Ռուսաստանի Հայ գայրաց-
ներն ինչ վիճակի մէջ են . — Ռուսաց խորամանկութիւնը մին
չև ցարգ կը յառաջագիծէ :

Դ Ա Ս Ծ .

Պ . ԼԵՀԱՍՏԱՆ , ՄԱՃԱՌՒՍՏԱՆ Է ԱԻՐՍ-
ՏԻՒԱ Գաղթիչ Հայք :

402 . Բագրատունեաց թագաւորութեան
վերնալէն վերջը , Մի ի մայրաքաղաքը բարբա-
րոս ազգաց ձեռքն իյնալով , Մեցիք անանց
բռնութիւններէն աղատուելու համար , շա-
տերն իրենց տունը տեղը թողուցին , և ստաց-
ուածքնին ժողովելով իրքրմ' անցան , և անկէ

մէջ մատը Սորտաւիա, ու մեծ մատը Վեհառ
տան եկան :

403. Վառէ ետև այս գաղթականութիւն
նրն ամեցաւ, և մինչև 40000 տուն եղաւ :
Վեհի թագաւորները Հայոց տաղանդը ու ա
մէն բանի յաջողակութիւնը տեսնելով՝ անոնց
չառ աղատութիւններ շնորհելէն վերջը, նաև
զատ Վղգայնութեան իրաւունք տուին և ա
ռանձին Վղգային Վրուխ մը դրին, որ Վոյթ
կ'անուանէր. այս իրաւունքը Վաղմիր թա
գաւորը 1344 ին տուաւ Հայոց՝ մասնաւոր
հրովարտակներով : Վսկէ զատ 12 հայազգի
գատաւորներ ալ գրուեցան, որոնք Վղգային
Վրխոյն հետ ամէն գատաստանները կը կորէին :
Երկու դար ետքը (1516) Սիկամունտ թագա
ւորին հրամանաւը Վեմպերկի մէջ շինուեցաւ
Հայոց առաջին գատաստանարանը :

404. Վեհաստանի Հայերը երկրին ամէն
երևելի քաղաքներն իրենց առաւտուրովը բռն
նեցին, և անոր վաճառականութիւնը բոլորս
վին իրենց ձեռքն առին : Տէրութեան գործե
րուն մէջ ալ մտան, և շատ ընտանիք իրենց
մեծամեծ ծառայութեան փոխարէն աղնուա
կանութեան սրտիւ տոացան : Օինուորու
թեան մէջ ալ շատ յառաջագիմութիւն ըրին,
և մէջերնէն շատ երևելի զօրապետներ ելան :

405. Հայոց սաստիկ օտարասիրութիւնը
իրենց Վեհաստանի մէջ այս մեծ գաղթակա
նութեան ճիւղին սաստիկ հարուած տուաւ,
վասնզի շատերը սկսան օտարներուն հետ ըն

տանու թիւնն և խնամու թիւն ընկն այն առ տիճան յաճախել, որ իրենց Հայու թեան գաղափարն իրենց զաւակաց սրահն ջնջուելով, ըսկասն պակսիլ հետզհետե։ Այլիւ անուն անարժան Ազխիսպոսի մը վատաբարոյութեամբը և հաւտտախօս ընթացքովը, 40000 Հայ ընտանիք ի պատգահանութիւն առաջնորդեցան, և այսօրուան օրս Ահհաստանի մէջ Հայոց յիշատակը գերեզմանաքարերու, արձաններու և ուրիշ շէնքերու վրայ աղօտ նշմարանք մը ձըգած է։ Այսին Ահհաստանի գաղթականութենէն 6000 ի չափ Հայք Այալիցիա ու Պուգովինա՝ Աւստրիոյ գաւառներուն մէջ կը գտնուելին հիմա, որոնց շատերն իրենց նախնեացն ստացած հարստութիւնն, ազնուականութիւնն և ազատութիւնները կը վայելէն։ Այս 6000 տունէն գրեթէ 300 տունի չափ Առաստորչական Հայ հազիւ կը գտնուին հիմա Սաւաթաքազքին և անոր շրջակաները, մնացած տեղերը գտնուող Հայերը գրեթէ բոլորն ալ Հոսմէական են։

406. ԺԱ. և ԺԲ. դարերուն Հայաստանէն Սլոտաւիա գաղթած Հայերը, 1671 ին (Օսմանեանց և Ահհայ մէջ բացուած պատերազմին սրտածառաւ բոլոր Սլոտաւիա ոսնակոխ ըլլալով, Արտեայի լեռանց վրայ փախան, ու հոն հաստատեցին բնակութիւննին։ Հոն ալ Արտեայի իշխաններն և Աւստրիոյ կայսրները մեծ ազատութիւններ շնորհեցին Հայոց. Հայաբաղար կամ Աերլա քաղաքը՝ զոր Հայք

չինսած էին, և Պաշտարով քաղաքը՝ կարողա ջ. հայսրն առանձին հրովարտակներով թափառաբական աղատ քաղաքներ ըրաւ. անոնց մէջ ազգային դատաստանարան, 12 հոգւով ծերաւկոյս և Պիրով անուեով քաղաքապետ դրաւ. այս իրաւունքը դեռ մինչև հիմա նոյն քաղաքները կը վայելեն. կ'ըսուի :

407. Մրտեալի Հայերէն շատերն սկսան գէպ ի Սաճառխտան տարածուիլ : Հայք հսն ալ իրենց բնական ձիրքերով վայելցան, և այս հայրենասէր և ազատամիտ ժողովրդեան հետ յառաջադիմեցին. դեռ մինչև հիմա թէ Սաճառխտանի և թէ Մրտեալի մէջ շատ շուրտմէական Հայազգի գատաւորներ, գուաւապէտներ, զօրապետներ և ուրիշ երևելի պաշտօնատէրներ կը գտնուին, որոնք Մատրիոյ աւերութեան առջև մեծ յարգ ու պատիւ ունին :

408. Եւ. դարուն սկիզբները, 1715 ին, Սիսիթար Մբբան Վենետիկի կողմերը գնաց, և նախ հսն ու ետքը մօտ կղզեակի մը մէջ Ս. Վաղարու վանքին մէջ հաստատեց Սիսիթարեանց Սիարանութիւնը, Վատինացւոց եկեղեցական իրաւասութեանը ներքև : Մյս միաբանութիւնը իր հնութեամբը, և Հայկական լեզուի մշակութեանը համար ըրած ջանքովը երևելի է Վրդին մէջ : Սիսիթարեանց մէջ հետորդհետէ երեւելի եղան՝ օտար լեզուաց բնակիչ մատեաններ և բանաստեղծութիւններ թարգմանելով, և վանուց տարանին միջոցաւ հըրատարակելով, Սիւրմէլեան, թովմաճան,

Չամէկան, Մէկտիքեան, Մէգերեան, Ինճիւ
ճեան, Տախտախեան, Մգոնց, և ուրիշ բա
նազեա և լեզուազէա վարդապետք :

409. Մ. յս Սիաբանուծիւնս, որ երեւ
ւելի վարդապետներով, և անոնց զանազան
աշխատասիրուծիւններով ընդհանուր Վրացիա
պարծանք ըլլալու արժանաւորուծիւնըն պէտք
էր ունենար, բայց գժբազդաբար ցաւելով
կըսենք որ փոխանակ Հայաստանեայց Վր
գային ուղղափառ Եկեղեցւոյ ջատագով և
արթուն հովիւներ, և Վրացի թշուառ վիճա
կին մէջ անոր միտթարուծիւն ըլլալու, Հը
ռամայ եկեղեցւոյն արբանեակ ըլլալով կը հա
մարձակի Քրիստոսի արեամբ գնեալ ժողո
վըրդեան մ'առջև արքայուծեան գոները
փակելու : Մ. յս Սիաբանուծեան մէ
ջէն չորս երևելի վարդապետներ Ս. Թէոդոր
եան, Վ. Մ. յազեան, Մ. և Խ. Վալֆայեան
եղբարք Սիաբանուծեան այս անտեղի և աղ
գամնաս ընթացքէն խորշելով, և իրենց խիղ
ճերնին հանգարտ պահելու համար, Հայաս
տանեայց եկեղեցւոյ ուղղափառ ուծիւնը չու
րացան, և մանաւանդ թէ զայն խոստովանելով
վերագարձան ի ծոց իրենց բնիկ աղգային Ս.
Եկեղեցւոյն 1856 ին :

410. Մ. յս Վենետիկի Սիաբանուծենէն
մաս մը բաժնուած՝ Վենեայի մէջ հաստատեց
Պաշտպան Սուրբ Ըստուածածնի վանք մը : Մ.
սոնք աւելի գիտուծեան հետեւելով գիտնա
կան գրքերու տպագրուծեան կը ըլլաղին :

— Անի մայրաքաղաքէն գաղթող ժողովուրդն ուր գնաց .
 — Լեհերէն ինչ բնդունելութիւն և ինչ արտօնութիւններ ըս-
 տացան Հայք . — Հոն ինչ յաջողակութիւններով յառաջ գր-
 նացին Հայք . — Ինչպէս և ինչ պատճառաւ նուազեցաւ և
 գրեթէ ջնջուեցաւ Լեհաստանի Հայ գաղթականութիւնը . —
 Լեհաստանի գաղթականութեան մնացորդ երէք չկայ . —
 Արտեալ լեհացի լրայ ինչպէս բնակութիւն հաստատեցին Հայք .
 — Հոն ինչ ազատութիւններ ստացան . — Մաճառատանի Հայ
 գաղթականութիւնն ուսկէց սկսաւ . — Այլ էր Միտիթար Աբ-
 բայ , և ինչ մեծագործութիւն ըրաւ Ազգին մէջ . — Միտի-
 թարեանք Ազգին հետ ինչ անարժան փարմանք ունեցան . —
 Վեննայի Միտրանութիւնն սրաւ հատուածն է :

Դ Ա Ս Ծ Ա .

Յ . ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ Ե ՀՆԴԿԱՍՏԱՆ Գաղթող Հայք :

411 . Պարսկաստանի մէջ հիմա երկու ե-
 րեք հարիւր հազար Հայք հազիւ մնացած են ,
 որոնք իրենց առաջին պայծառութիւնն ու հա-
 ըրտութիւնը չունին :

412 . Հնդկաստանի Հայ գաղթականու-
 թիւնն ալ Պարսկաստանի Հայ գաղթականու-
 թեան մէկ ճիւղը կը սեպուի . վասնզի Աոր Տու-
 ղայի Հայերը վաճառականութեան պատճա-
 ռաւ , այն ամենահարուստ աշխարհն սկսան
 դիմել , և թէպէտ քիչեր , բայց իրենց ճար-
 տարութեամբը և յաջողակութեամբը տէր ե-
 ղան գրեթէ բոլոր Հնդկաստանի վաճառա-
 կանութեան :

413 . Արկիրին թագաւորներն ալ մեծ մար-
 դասիրութիւն ցուցրցին Հայոց , և ամէն տե-
 սակ ազատութիւն տուած էին անոնց , անանկ

որ մեծամեծ պաշտօններ ալ ունէին, և մեծ ալ ազդեցութեան տէր էին :

414. Երբ Ենգղիացիք Հնդկաստան արշաւեցին . Հայք յուսալով աւելի օգնութիւն և յառաջողութիւն գտնել անանցմէ, օգնեցին Ենգղիացւոց աշխարհակալութեան ըզձից . բայց յոյսերնին ի դերև ելաւ, և Հնդկաստանի Հայոց նախկին յաջողութիւնը չմնաց . թէպէտ բարբառն չկործանեցաւ, վասնզի դեռ նոյն երկրին երևելի քաղաքներուն մէջ, Պոմպա, Ալախթա, Մատրաս, Բաթալիա, Սինդհապուր և այլն՝ կը գտնուին Հայազգի երևելի ընտանիք, որոնք Ենգղիացին լծէն ազատ Հընդկաստանին վաճառականութեան մեծ մասը ձեռքերնին պահած են :

415. Հնդկաստանի Հայք թէպէտ քիչ էր, բայց իրենց ազգասիրական մեծամեծ ծառայութիւններով շատ նշանաւոր եղած են : Իրենց մէջ ընկերութիւններ կազմած են, որոնցմէ մէկն է Երաքատեան ընկերութիւնը, որ Ալախթայի մէջ Տպարան ունի, և Մարտի-րախան անունով Ղեմարան մ'ալ կառուցած . նոյնպէս ասկէ 10-15 տարի յառաջ Արգոնտի անունով իր անուան արժանաւոր հմտալից օրագիր մը կը հրատարակուէր Սերոպ թաղիադեանցի խմբագրութեամբ . այս մատենագիրը ուրիշ ընտիր հեղինակութիւններ ալ ունի :

416. Սամուէլ Մուրատ Մատրասու բընտակիչ երևելի Հայ վաճառականը կոտակ ըրած էր մեծ գումար մը, որ անով գիշերօթիկ վար-

ժարանն բայու ի Մղղինն աղքատ աղայոց, և վարժարանինն ուսումնական մաստիարարութիւնը միայն Վեհեօրհիւ Սիսիթարեանց յանձնած էր: Վ. յս վարժարանը նախ ի Վատուաբայուեցաւ, և յետոյ ի Փարիզ Սոփիան վարժարան, որ իր յառաջ բերած աշակերտներով նշանաւոր եղած է. և անով բարերար Սամուէլ Սուբասին անունն Մղղինն մէջ անմահացած. բայց ցաւ է մեզ, որ յիշեալ բարերարին կամացը համեմատ անխախտ չեն վայելեր շայ աղքատ սրտանիք անոր այս մեծ շնորհքը:

417. Նոյնպէս Սափայէլ՝ արամեան շնորհկաստանի շայ վաճառականը կապաւ մեծ գումար ձգած է. որով Վեհեօրհի մէջ վարժարան մը հիմնուած է իր անուամբը՝ Սոփայէլեան վարժարան. առաջ առջինն սրայմաններով, և միայն ուսումնական տեսչութիւնը Վեհեօրհի Սիսիթարեանց յանձնուած: Արեւելի եղած է նաև արկին Վարխամ (Յարութիւնեան) որ իր ծախիւք մօտ տարիներս վարժարան հիմնած է աղջկանց համար ի շնորհաստան:

418. Թէ շնորհաստանի Թէ Սուսաստանի և Թէ ուրիշ տեղերու շայք առ հասարակ (Թուրքաստանի շայոց վրայ մեծ վատահուժիւն ունին. վասնզի Սամանեան տէրութիւնը Թէպէտ Սահմեատական՝ բայց ժամանակին յառաջադիմութեան այնպէս ներքին գումակ է ի զարմանա Արարացոց, և իր հրապատակաց ալ իր բարեխնամ կամօքք այնպիսի արտօնութիւններ տուած է, որ մարի յառաջա-

դ իմու թիւնը ի նպաստ Ազգին հօն բաւական
միտ թարական է . ինչպէս որ հիմա պիտի անց
նինք պատմել : Այս պատմած տեղերնէս զստ
գեռ Արիոյ ներսերը Այրիկէի մէջ և մանա
ւանդ Աւրագիոյ երևելի մայրաքաղաքներու
մէջ վաճառական Հայ գաղթականներ ունինք .
որոնց վրայ մանրամասն պատմելու հարկ չը
տեսանք :

— Պարսկաստանի Հայք ի նշ վիճակի մէջ են . — Հնդկաս
տանի Հայոց գաղթականութիւնն ի նշպէս սկսած է . — Այս
գաղթականութիւնն ի նշ ազգեցութիւն ունիք Հնդկաստանի
մէջ . — Հայոց այս յաջողութեան ի նշ հարուած իջաւ . —
Հնդկաստանի Հայք ազգասիրական գործոց մէջ ի նշ նշանա
ւորութիւն ունին . — Ո՞վ էք Ստուէլ Սուրան , և ի նշ ար
ժան յիշատակ մեծագործութիւն ունի Ազգին մէջ . — Ո՞վ էք
Ռաֆայէլ Ղարամեան , և ի նշ մեծագործութիւն ունի . —
Ուրիշ ո՞վ հեռուստ է այս երկու մեծ բարեբարներուն . — Այս
այլ և այլ հեռուստ տեղեր գաղթող Հայոցմէ որոնց վիճակն ա
ւելի յաջող և ուրիշներուն ալ յուսադրական է :

Դ Ա Ս Ծ Բ .

Ք . ԹՈՒՐԻՔԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅՔ

Քիչ ի Լասպասի-Ռի-ն ԹԱՆԶԻՄԵԹԻՆ (1839)

419 . () Սմանցիք Հայաստանի մեծագոյն
մասին արեւել , իրենց հայրենի երկրին վրայ
մնացող Հայոց արտօնութիւններ և հանդու
տութիւն շնորհեցին : Հայաստանէն գուրս
Փոքր Արիոյ , Արիկիոյ , Արիպատտի , և Ա . Պօլ
սոյ ու անոր շրջանակին մէջ գաղթող Հայեր
ալ եղան , դարձեալ () Սմանեան տերութեան
հպատակ , որով հիմա երկուք ու կէս միլիան
Հայ կը հաշուին թուրքաստանի մէջ :

Նոր խորհրդակաճան ամիրաններէն կախում ունէր :
 Ամիրաներուն մէջէն ալ անոնք աւելի զօրաւոր
 էին , որոնք երևելի փաշաներու կը ծառայէին ,
 որով և գիւրումթիւն ունէին իրենց կամքը և
 խնդիրը փաշաներուն ազատ ու ինքնիշխան
 կամօքը յառաջ տանելու :

423. Այս ամիրաններէն գրեթէ ամէնքը
Աինցի կը գտնենք , ուր Անի մայրաքաղաքին
կործանման ժամանակը եօթանասուներկուքի
չափ երևելի Հայ նախարարներ և իշխաններ
իրենց ամէն գոյքով գացին տեղաւորուեցան .
և հեազհետէ սկսան Վ. Պօլիս գալթիլ , և հսն
յառաջանալ :

424. Պատրիարքներուն մէջ որոնք որ բա-
 րեպաշտ և խաղաղասէր էին , անոնք ժողո-
 վուրքը հայրաքար հովուելով Աղբը խաղաղ
 կը պահէին . և մանաւանդ շատ վտանգներէ
 կը պահէին զ'Աղբը արդարութիւն և իրաւունք
 չհարցուած ժամանակներու մէջ : Այց պատ-
 մութիւնը մեղի կը ցուցնէ , ինչպէս աւան-
 դութեամբ ալ լսելով գիտենք՝ թէ եղած են
 անանկ եկեղեցականներ , որ դրամի զօրու-
 թեամբ մեկմէկու ձեռքէ կը խլէին Պատրիար-
 քութիւնը , որով Աղբը վրդովէին զատ , ժո-
 ղովուրդն ալ շատ կը կեղեքէին իրենց տուած
 գրամներուն փոխարինութիւն մ'ունենալու
 համար : Այս ցաւալի դէպքերն աւելի տանն
 և եօթներորդ դարուն վերջերէն սկսեալ կը
 տեսնենք , որ ատեն սուլթանները և եպարքոս-
 ները Ազրիանուպօլիս կը նստէին , և Վ. Պօլի-

սրն ալեպարքոսի տեղեկարարը կը կառավարուէր :
 425. Իսկ երբ 1715ին Բաղեշեցի Յովհաննէս Կոլոտ միաբան Սուրբ Կարապետի վանուց որ ի Տարոն՝ Կ. Պօլսոյ Պատրիարք եղաւ , սկսաւ թէ Պատրիարքարանը և թէ ազգային տեսչութիւնը բարեկարգիլ , և կեղեքումները վերնալ : Յովհաննէս Կոլոտ Պատրիարք եղած օրը Երուսաղէմայ Պատրիարքութիւնը զատեց Պօլսոյ Պատրիարքութենէն , և իր ընկեր միաբան Սուրբ Կարապետի՝ Կրիգոր վարդապետը Պատրիարք կարգել տուաւ Ս. Երուսաղէմայ , որ յետոյ Ս. Երուսաղէմայ պարսուց համար շղթայ կրեց իր վիզն ութ տարի , անոր համար շրթայակէր ըսուեցաւ : Եյս երկու Պատրիարքները Նախահինամութենէն պատրաստուած էին Հայոց Եզգին ընտիր հովիւներ ըլլալու , և Եզգն իր թշուառութիւններուն մէջ մխիթարելու . և արդարեւ երկուքին ալ առաջին գործն եղաւ Ս. Երուսաղէմայ վանքը իր ծանր սարսափէն ազատել , և Հայոց այս ազգային իրաւունքէն զրկուելու վտանգը փարատել : Հատ դժուարութիւններ քաշեցին , բայց ամէն տառապանաց ալ զարմանալի հաստատամտութեամբ տոկացին : Ս. Երուսաղէմայ սարսափը հոգացած ժամանակնին , Ս. Ետուածածնի Սայր Եկեղեցին այրելով , զայն նորոգ շինեցին . նոյնպէս Յոյնք և Եթովպիք Ս. Երուսաղէմայ Ս. Յարութեան տաճարին մէջ իրենց բաժինը նորոգելու և շինելու հրաման առած ըլլալով , ա-

սոնք ալ շատ տարժանմամբ և շատ ծախքով հըրաման առին , և Հայոց բաժինն ալ նորոգելու և շինելու ձեռք զարկին : Գրիգոր Պատրիարքը Ս. Երուսաղէմայ վանքը պարտքէ ազատելէ վերջը , շատ ալ կալուածներ գնեց , և ասոնցմով բաւական հարստացուց Ս. Երուսաղէմի վանքը , շատ ալ շինութիւններ բրաւ հոն , և Ս. Յակոբայ տաճարը նորոգեց : Այն պէս Յովհաննէս Պատրիարք Պօլսոյ մէջ շատ շինութիւններ բրաւ , Սիջապիւղի մէջ Ս. Ըստուածածնի եկեղեցին շինեց . Իւսկիւտարու Ս. Կարապետի եկեղեցին 1727 ին և Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցին նորոգեց . Պալատու Ս. Հրէշտակապետ եկեղեցին 1729 ին և Ղալաթիոյ Ս. Իուսաւորիչ եկեղեցին 1732 ին այրելով , վերստին ի հիմանց նորոգեց երկուքն ալ . և ինքն ալ Ղալաթիոյ եկեղեցւոյն պաւիթը թաղուած է : Այսպէս այս երկու Պատրիարքներն ալ Աղգին մեծ Բարերարներն եղան :

426. Յովհաննէս Կոլտի յաջորդեց Յակոբ Ապլեան Օխմարացի , որ Պատրիարք եղաւ 1741 ին . ուսկէ կ'երևի թէ Յովհաննէս Կոլտ 26 տարի Պատրիարք եղած է , և ասիկա բաւական ասպացոյց է իր բարեմիտ և խոհական և ազգասէր բնաւորութեանը , մինչդեռ իր նախորդներուն մէջ տարին երկու անգամ Պատրիարքի փոփոխութիւն կ'ըլլար : Յակոբ Ապլեան ալ Կոլտի աշակերտ ըլլալով , անկէ ետ շնորհ առաքինութեան մասին , և գրաւոր

Երկասիրութիւններ ալ ունի գրեթէ 20—24 հոտր, որոնցմէ Օլէն հոգե-որ, Վէճ հասարակ, Սէկն-Լի-ն նարեկի, Գանձարան ծանոցմանց տը պագրուած են : Աղլային տպագրութեան առաջին ծաղկեցնողն արդէն 1667 ին եղած է Ռսիան վարդապետ՝ Հոլանտիոյ Ըմադերտամ քաղաքին մէջ, ուր հիմա տակաւին Հայոց եկեղեցի կայ՝ Գոց մնացած : Հռչակաւոր Եւզուպ ամիրան ալ Ապեան Յակոբ Պատրիարքի օրով սկսաւ ծաղկիլ, և հեռոցեանէ իր մեծամեծ բարեգործութիւններովը նշանաւոր եղած է, և ի. Գրան առջեւ ունեցած վարկովը շատ օգնութիւններ ւրած է Աղգիս, որ վերջապէս անպարտ տեղը գլխատուած է Վէլիք Խանին դրան առջև :

427. Աերկայ դարուս սկիզբներն եկեղեցականաց մէջ Ըրտուածաբան կոչուած Յովհաննէս Պատրիարքէն յետոյ երեւելի եղած է Աբրիանուպօլսեցի Պօղոս Պատրիարքը, որուն աչալուրջ և իմաստուն կառավարութիւնը շատ գովութեան արժանաւոր է : Ասիկա եկեղեցական երկու նշանաւոր գործի ձեռնարկութիւնն ւրաւ . Ա. ծաղատիկը վերցուց . ըստ սրում Յունաց և Հայոց միատեղ Օլատիկ ջններէն շատ վէճ և խռովութիւն կը ծագէին, մանաւանդ Ս. Երուսաղէմի մէջ . սուտի Ս. Լճմիւսածնի Ս. Աթոռիկոսին և Սիւնհոգոսին զեկուցանելու, և անոնց հաճութիւնն առնելու համար Պատրիարքական փոխանորդ Պալատցի Յակոբոս վարդապետը խրկեց ի Ս. Լճմիւսածին,

միանգամայն Այլսիսկոպոսութեան վրայական տալով անոր ձեռքը, 1820 օգոստոս 1 ին. թ. Առևտարչական և Հումէական Հայոց միութիւնը. ըստ որում Աղգին մէջէն խիստ փոքրիկ մաս մը անցեալ դարուն սկիզբէն ի վեր Հումէական եկեղեցիին յարեր էին, թէպէտ և Սկրսութիւն, Պսակ և Թաղում դարձեալ մեր Այկեղեցիէն կ'ընդունէին. ուստի Հրմ-էր սիրոյ անունով տետրակ մը տեսնուեցաւ. և երկու կողմանէ եկեղեցական հմուտ անձերէ ժողով կազմելով Այնթափու, Սիսութեան համար երեք առաջարկութիւն գրուած էր,

Ա. Վերջին օժման խորհուրդը կատարել ըստ Հումէականաց.

Բ. Արտանկեցւոյն և Տաթեւացեաց Ս. Պատարագի մէջ յիշատակութիւնը վերցընել.

Գ. Քաղկեդոնի ժողովոյն նշովքին բարձու մը :

Այս երեք խնդրոյն մէջ ինչ ինչ դժուարութիւններ ծագելով մինչդեռ կը յամառէր Պօղոս Պատրիարք, և ահա թ. Գոնէն հրովարտակ եկաւ 1820 ին աւագ չորեքշաբթի օրը առ Պօղոս Պատրիարք, Սիսութեան խնդիրը շուտով լուծել և խարութիւնները վերցընելով Աղգը միացնելու : Պօղոս Պատրիարք անմիջապէս մայրաքաղաքիս բոլոր եկեղեցեաց հըրաման խրկեց, որ հետևեալ աւուր աւագ հինգշաբթի կիսաւուր Ս. Պատարագին ժամանակ Արտանկեցին և Տաթեւացիները չիշա-

տակուին . նոր կիրակիին օրն ալ հինգ Աբբա
 ցի Ա երկու Քօլէժցի Հռոմէական վարդա-
 պետներ եկան Վայր եկեղեցին , և վեղար փի-
 լոն զգեցան . նոյն օրը երկու վարդապետի
 ձեռնադրութիւնն ալ ըլլալով , Քաղկեդոնի ժո-
 ղովոյն նշովքը չիշատակուեցաւ . դարձեալ
 նոյն տարին յուլիսի 12 ին վերջին օժման իւղն ալ
 օծեց Պօղոս Պատրիարք⁽²⁾ : Թէպէտև որչափ մեր
 կողմանէ՝ մանաւանդ եկեղեցականներէն սակա-
 ւաթիւ տհաճ եղողներ ալ կային այս միւս-
 թեանը , սակայն գաղատացի Հռոմէական Հա-
 յերն աւելի տհաճ ըլլալով , իրենց մէջէն շա-
 տեր նոյն տարին օգոստոս 13 ին երեքշաբթի օր
 Սուսաւորչական Հայու կերպարանքով շուկայն
 ասդիս անդին խաները , մանաւանդ Ս երձան ըս-
 ուած շուկային խաները Աեսարացիներուն և ու-
 թիշ դրսեցիներուն կ'երթան , գրգիռ կուտան .
 Ս . Սիւսոնը վերցաւ , ասկէ վերջը իւղով սկստի
 օծուինք , և այլն . հրաւեր սիրոյ տետրակին սկիզ-
 բըն ալ Ս . Սուսաւորիչ հօր պատկերը կար ,
 անոր վրայ Պապի պատկեր փակցնելով կը ցու-
 ցընեն աւելի գրգռութիւնը զայրացնելու
 համար , և կիրակի օր օգոստոս 18 Պատրիար-
 քարանը կոխելու ժամադրութիւնն կ'ընեն :
 Այս գրգռութիւնն երթալով այնչափ կը զօ-
 րանայ , որ ստուգիւ կիրակի օրն ալ անթիւ
 բազմութիւն Պատրիարքարան կը խուժեն .
 բայց Պօղոս Պատրիարք ճարտարութեամբ
 փախչելու հնար մը կը գտնէ : Յետոյ Ս . Քու-
 սը այս դէպքին հեղինակները փնտռելով ,

հինգ հոգի կախել կուտայ, այս բռնաւողներէն մէկը ներք մնալով՝ իբր իրենց խորհրդակիցը կը մասնէ Սխապեան Վրիգոր աւիրայն, որ ամենեւին բանի տեղեակ չէր, և երբ Ղուսը կ'երթայ, իմանալով որ ազատելու ալ ճար չկայ, և որպէսզի ուրիշ անմեղ Հայեր ալ զոհ չըլլան, ինքզինքը բոլոր եղաներուն շարժառիթ կը խոստովանի, և Սայր եկեղեցւոյ դրանն առջև կը գլխատուի, 1820 սեպտեմբեր 18 ին Վերացման Ս. Խաչի սուրբ ութերորդ այսինքն շաբաթ երեկոյ ըջողաբի ի ժամանակ: Այսպէս այս խնդիրն ետ մնաց, և այս յուզման վրայ Յունաց ապստամբութիւնը հասնելով, Պատրիարք և բոլոր մեծամեծք Ազգք պահպանելու և խնամելու փութացին, թող տալով առջի խնդիրը: Պողոս Պատրիարք նաև ներհուն աստուածաբան էր, յօրինած է Թանգարան խրատանունով պատուական գիրք մը, և Տեսութիւն Ս. Վրոյ տաճկերէն լեզուով գիրք մը, որոնք տպագրութեամբ ի լոյս ընծայուած են Ս. Արուսաղէմի տպարանին մէջ:

428. Իսկ աշխարհականացմէ ներկոյ դարուս մէջ խիտ նշանաւոր եղաւ Պեճճեան ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ամիրան, որ հայրենեօք Վարացի էր, և ինքն Անիխաբու ծնած, ըստ որում հայրը Պէզճի Պողոս պատերազմի պատճառաւ փաշա ներուն և Անիէրեայ կալոսպետութիւնը ազբատացեալ Պօլիս փախած էր. բայց ինք իր սրամտութեամբն և յաջողակութեամբն այն աստիճան

բարձրացաւ, որ Սուլթան Վահմուտ հօր ինքն
 նահալին հետ երես առ երես տեսնուելու, անոր
 հետ շրջելու, և ունեցած խնդիրն ուղղակի
 անոր ընկելու արտօնութիւն ունեցաւ: Սուլ-
 թեամբ վառվառն, ճարտասան և հնարագէտ
 էր, և այնչափ ալ սրամիտ՝ որ փողերանոցին
 ամէնամանր և դժուարին հաշիւները մտօք
 առանց դրչի և թուարիութեան խփոյն կը
 լուծէր: Սնթիւ են Պէղճեան ամիրային՝
 Ղզին ըրած մեծամեծ ծառայութիւնները՝
 իր հօր ազդեցութեամբ⁽¹⁾ Շատ եկեղե-
 ցիներու և դպրոցներու շինութեան պատ-
 ճառ եղած է. եկեղեցի և դպրոց շինելու ար-
 քունահան հրամանին դիւրութիւն ըլլալուն
 սկզբնապատճառ եղած է. 1828 ին Վայր ե-
 կեղեցւոյ նորոգ շինութեան մեծ նպաստ ը-
 րած է. նոյնպէս Վայր եկեղեցւոյ Ուսումնա-
 րանին յառաջագիմութեան շատ խնամք ու-
 նեցած է, և պէտք եղած եկամուտն ալ անոր
 նուիրած. Աէախուլէի Ս. Փրկչի ազգային
 վանքն ինք շինած է հանդերձ կահ կարասիքովը,
 և արքունահան հրովարտակաւ հրաման ըս-
 տացած է Փրկչի մէջ մամարան շինելու,
 և ազգային եկեղեցեաց մեղրամամ ծախելու,
 մինչ մեղրամամ ծախելու արտօնութիւն բը-
 նաւ չունէին քրիստոնէայք. բազմաթիւ ըն-
 տիր ընտիր նուէրներով շատ եկեղեցիներ զար-
 գարած է. և անթիւ կարօտելոց ալ առանց
 խտրութեան ազգի և կրօնի խիստ մեծ ձե-
 քընտուութիւններ և նուէրներ ըրած է: Ալ

(1) Յիսուս Սուլթանի թիւ 10-ի ժամանակ
 Սուլթանի մեղքով զգարչի ծառայող

շանաւոր մեծագործութիւններէն մէկն եղած է Ս. Լյուսաղէմի մէջ Ս. Վերեզմանին վրայ Ս. Պատարագ ընելու մեր Լղբին արածնութիւն ստանալ տալը : Աշանաւոր են նաև Օսմանեանց Սուսաց հետ սրտերազմին ժամանակը Տէրութեան ըրած մեծ ու հաւատարիմ ծառայութիւնները . նոյնպէս նոյն միջոցին մայրաքաղաքիս մէջ սրտահաճ հացի նուազութեան դէմ՝ անոր սուսուութեան շատ ջանք ըրած է : Աշանաւոր մէկ մեծ բարիք մ'ալ բոլոր քրիստոնէաց հպատակաց ըրած ունի , վասնզի երբ Լ՛վաֆը Հի-ճայոնը հաստատուեցաւ , բոլոր հպատակ քրիստոնէից Վախճանի ալ Լ՛վաֆը Հի-ճայոնին պիտի խառնուէին . բայց Պէղճեան կրցաւ բարեյիշատակ Սուլթան Սահմուտէն յաւիտեան անխախտ մնալու հրովարտակ ստանալ , որ քրիստոնէից Վախճաններն սկիզբէն ինչպէս իրենց ձեռքն են , նոյնպէս մինչև վերջն անանկ պիտի մնան : Նոյնպէս Թի-լլեհիմի Էսմֆին խանութներուն կէտիները Վախճան ընելէն աղատեց . և կէտիներուն առուծախն իրենց մէջ ընել տալու արածնութիւնը սրահել տուաւ : Վերջապէս Պէղճեան ամիրան բոլոր կենացը մէջ իր փառքն ու պաւիւն առանց նուազելու , և ընդ հակառակը օր աւուր աւելցրնելով , և մինչև Թասվիի Հի-ճայոն բարձր սրտունշանին ալ արժանանալով , կնքած է իր կեանքը 1834 յունվար 3 ինի Սիջագիւղ , և նմանը չտեսնուած փառաւորութեամբ՝ Սուլթանին հրամանաւ արքունի

պաշտօտին յատկացած նաւամատոյցէն նաւ դը-
նեկով խուժնափու տարուած և թաղուած է
Մայր եկեղեցւոյն գաւիթը, Սուլթան Մահ-
մուտին յատուկ հրովարտակովը, վասնզի Պօլ-
սոյ բերդաքաղաքին մէջ բաց ի թագաւորնե-
րէ և խիստ երևելի փաշաներէ և անոնց պա-
րագաներէն ուրիշներ չեն թաղուիր: Այս
պէս Պէզճեան Յարուժիւն ամիրան Ազխ
յաւխտենական երախտագիտութեանն արժա-
նաւոր եղաւ, ու իր Անունն անմահ մնաց:

429. Տիւղեանց գերդաստանին խիստ
աղետալի դէպք մը պատահեցաւ 1819 ին.
Վասն զի Հալէթ էֆէնտի անուն երեւելի
պաշտօնատարի մը հակառակութեամբը և
գրգռութեամբը Տիւղեանները պարտաւոր
ձգուեցան, և Վրիգոր և Սարգիս չէլէպի-
ները Պսպը Հիմայընը գլխատուեցան հոկտեմ-
բեր 4 ին, և նոյն օրը անոնց եղբայրը Աբբա-
յէլ և հօրեղբօրորդին Ալլատիչ Նոր գիւղի
բնակարանունն առջեւ կախուեցան: Ասոնց
չորսին մարմիններն ալ Պէզճեան Յարուժիւն
ամիրային ծախիւքը և աշխատութեամբը թաղ-
ուեցան խուբուզեջմէ իրենց հարց գերեզմա-
նատունը: Իսկ ուրիշ արու պարագաները
տասնեւութ հոգի քսորուեցան, և տասն
և ութ կնիկ մարդիկ Պատրիարքարան խրկուե-
ցան, ուր յատուկ տան մէջ պահպանուեցան
և արժանաւորապէս ինամարկուեցան վեց ամ-
սի չափ: Յետոյ փողերանոցին խնամքը Պէզ-
ճեան Յարուժիւն ամիրային յանձնուեցաւ ար-

քունտական հրամանաւ . նոյնպէս Ղեղը Հի-
մայր-նի և Լիւսֆը Հիմայր-նի ալ սեղանաւոր
եղաւ : 1820 ին Պօղոս Պատրիարքի ժամանակ
Լուսաւորչական Հայոց ու Հռոմէական Հա-
յոց մէջ միաբանութեան խնդրոյն դէմ ելած
յուզման ժամանակը քանի մ' ամիրայից հեա
Պէզճեան ալ աքսորուեցաւ Ղլիմիա հոկտեմ
բեր 3 ին , և անոր սեղ դրուեցաւ Պիլէզիկ
ճեան Պօղոս Հռոմէական Հայր . բայց երբ
11 ամիսէ ետքը Պէզճեան վերադարձաւ աք-
սորէն , Պիլէզիկճեանը չկրնալով փողերանոցին
գործը յառաջ տանիլ հրաժարեցաւ և դարձ-
եալ Պէզճեան առջի պաշտօնները ձեռք ձը-
գեց . որոնք իր կենդանութեանը ամենայն
յաջողակութեամբ վարելով , և Տէրութեան
մեծամեծ ծառայութիւններ ալ ընելով , չմե-
ռած դարձեալ բարեսիրաբար իր հզօր ազդե-
ցութեամբը յաջողեցաւ փողերանոցին խնամ-
քը Տիւղեանց գերդաստանին յանձնելու
արքունական հրամանաւ . որպէս զի այս մեծ
գերդաստանն իր նախկին պատիւը վայելէ ի
յիշատակ իւր երախտագիտութեանը . ըստ ո-
րում ժամանակաւ երախտիք վայելած էր այս
աղնուատոհմ գերդաստանէն .

430 . Պօղոս Պատրիարքին յաջորդեց Կա-
րապետ Պատրիարքը : Ըստ օրովն երեւելի
դէպք մ' եղաւ Հռոմէական Հայոց աքսորը :
Հռոմէական Հայերը մեր Ագգային Ակեղեցին
չէին գար , որով արքունի հրովարտականքն ի-
րենց չէր հաղորդուեր . այս անտեղութեան

առջեւն առնելու համար Պէզճեան ամիրան
 Հռոմէականաց մեծամեծները կը ժողովէ, և
 կ'առաջարկէ որ իրենցմէ մէկն ընտրեն, որ
 պէս զի հրովարտակներուն օրինակն անոր արը
 ուի, և ան հազարգէ իրենց, և կ'ընտրուի
 Նուրիճան Անտոն Հռոմէական վարդապետը
 Բայց գաղտնացի Հռոմէական Հայերը, որ
 Ազգային Եկեղեցիին հետ որ և իցէ յարա
 բերու թիւններէ շատ վախցող և չուզող և
 ատեցող եղած են միշտ, ջանացին որ առանձին
 ձին Պատրիարք ունենան և առանձին վար
 չու թիւն՝ իրենց ազգեցութեամբը որ ու
 նէին Բարձրագոյն Գրան առջեւ, ուստի
 յարմար առիթ բռնելով Ռուսաց Պարսից
 հետ պատերազմին ժամանակը Հայոց օգնու
 թիւն ընելը Ռուսաց, իբր թէ օր մ'ալ () ու
 մանեանց դէմ միանալու խորհուրդը կ'ունե
 նան Հայք, իրենց թագաւորութիւնն ստանա
 լու փափաքով, ու ան ատեն Տերութեան ցաւ
 ման իրենք ալ զո՛հ չըլլալու համար՝ կարեւոր կը
 տեսնեն որ առանձին գլուխ մ'ունենան, այս
 մտքով թընկերը Յակոբ և Յովսէփ եղբարց
 ստորագրութեամբ 1827 հոկտեմբեր 3 ին աբ
 շտ-հալ հուտան Սուլթան Սահմուտ կայսեր,
 Արքունական հրամանաւ կը հարցուի Պարսից
 գեսապանին, որ նոյնպէս Հայոց՝ Ռուսաց շատ
 օգնելը կը հաստատուէ, և եպարքոսն ալ Պատ
 րիարքը կը կանչէ Բախրէ առնելու համար,
 Կարապետ Պատրիարք կ'առաջարկէ եպարքու
 սին թէ իր նախորդ Պօղոս Պատրիարքն ալ

կանչուի, որ ան ասեան իւսկիւ տարու Ս. Լ. քուսազէ մի վանքը կը ճասեր, Կարապետ ե. Պօղոս Պատրիարքաներն այս անչուր ե. անկար ճեղի մասնու թեան ե. բոլոր Ազգին զէմ ե. զամ գաւաճանու թեան վրայ ապշամ ե. զայ բացամ, խկոյն Սուլթան Իեթ ճիէն միջեւ ցայն օր Հայոց ցուցրամ հաւասարուն թիւնը կ'ապացուցանեն, ե. անենեւին փոքրիկ կասկածի մ'անդամ տեղի շտապին կը հաստատեն, ու այդ եղամբ բոլորովն զբարտաւ թիւն ե. թշնամու թիւն բլրայր ցուցրնելով, բոլոր Հայոց երաշխաւ որ կ'ըլլան, ե. կը վտաւ հացնեն եպարքաւ, թէ Հայոց մարկն ան գամ ստանկ խորհուրդ չե անցամ ե. կրնար անցնիլ, ե. միայն Հս. ակեական եկեղեցիին յարող մաս մը Հայոց չեն կրնար երաշխաւ արել, ըստ որում մ'անանք ոչ եկեղեցի կու գան, ե. ոչ Պատրիարքի իրաւասու թիւնը կամ գրեխաւ որու թիւնը կը ճանչնան, Ըստ վրայ արքունական հրամանաւ թընկրեանները կ'աբարտին հսկաներ 18 թն, Իսկ երբ Սուսայի պատերազմին ժամանակ Օսմանեանց նաւաւարակը կ'այրի Աւրապայւոց նաւերն, Սուլթան Վահմուտ յանդիմանելով Վաղղից, Ընդզից ե. Ռուսաց զեւարանները, կը ճամբեղաննիր նոյն տարւոյն նոյեմբեր 26 թն, ե. զեկաներ 18 թն ալ պատերազմ կը հրատարակել ընդ գէմ Ռուսաց, որանք Վարպիտ կուսեր էին, Ըսկեց պատահու թիւն առնելով Սուլթան Վահմուտ, զեկաներ 30 թն հրա-

վարտակ կը խրկէ Հայոց Պատրիարքին, որ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ բազմաթիւ թէ յուսաւորչական և թէ Հռոմէական ամիրայից և բոլոր ժողովրդեան առջեւ կարդացուեցաւ. և որով հինգ պատուէր կուտար վեհափառ Արքայն.

Ա. Բոլոր գաղատացիները իրենց հայրենիքը աքսորուին :

Բ. Հռոմէական կարգաւորները Ալւրուպա աքսորուին :

Գ. Խուովարար մարապեաները փոքր Ասիոյ հայաբնակ գեղերն աքսորուին :

Դ. Հռոմէականները չնսաին ի Պէյօղլու, ի Վալաթիա և ի Պօղաղլի, ուր որ Տօնի կը բնակին, այլ ուրիշ հայաբնակ տեղերը բնակին :

Ե. Պօլսեցի Հռոմէականներէն որոնք որ Պատրիարքին չհնազանդին, անոնք ալ աքսորուին :

Նախ և առաջ գաղատացիներն աքսորուեցան 1828 յունիւար 9 ին, ձմեռ ատեն, որոնք շատ նեղութիւն կրեցին : Յունիւար 27 ին ալ Պօլսոյ մէջ տեղափոխութիւններն եղան. փետրուար 6 ին կարգաւորներն աքսորուեցան, փետրուար 23 ին ալ մարապեաները աքսորուեցան : Այս աքսորին ժամանակը Պէղճեան ամիրան գաղանի շատ դրամական օգնութիւններ քրած ունի մանաւանդ գաղատացւոյ, թէպէտ և եղան մեր տգէտ ազգայիններէն ալ ոմանք որ անոնց չարխն աւելի ծանրացնելու փորձեր կ'ընէին իրենց կողմանէ :

Իսկ այն Հռոմէականները, որոնք նոյն տարին ապրիլ 29 ին Ս. Հաղորդութիւն առին Հալատանեաց ուղղափառ Ս. Եկեղեցիէն, ինչպէս էին Տիւղեան Յակոբ չէլէպի, Ալլահ վերտեան Նաղարէթ և Աբրահամ ամիրայք, Չամէկանք և ուրիշ երեւելի Հռոմէական գերդաստաններ և ուրիշներ՝ հանգիստ մնացին Կ. Պօլսոյ հայաբնակ գիւղերուն մէջ : Եւրբ 1829 ապրիլ 7 ին Վաղղիոյ և Անգղիոյ դեսպանները Կ. Պօլիս վերադարձան, և երբ Պէտլիքատէրէի դաշտավայրին մէջ նոյն տարւոյն նոյեմբեր 11 ին խնճոյք կուտային Սուլթան Սահմուտին, խնդիր քրին նաեւ Հռոմէական Հայոց արքայէն ազատուիլը, և առնոց առանձին Պատրիարքով կառավարիլը : Հրաման քրաւ Սուլթանը, և 1830 յունվար 6 ին Հռոմէականք վերադարձան արքայէն, նոյն տարւոյն սեպտեմբեր 30 ին ալ Նուրիճան Հայր Անտոնը Հռոմէն Վերապօլիս Հռոմէական Հայոց եկաւ, բայց ասիկա Աւստրիոյ հպատակ ըլլալով, Սուլթանը զայն չճանչցաւ, և Վանուէլեան Յակոբ վարդապետը Պատրիարք եղաւ արքունական հրովարտախօս, որուն մէջ կ'ըսէ Սուլթանը, թէ՛ ՎՅՆՆ թէճէպի ԿՕ ին Վանուէլեան Յակոբ վարդապետը Փիսիկ սրտ դրինք Քաթոլիկ ըսուածներուն վրայ, 50000 հազար ստակ առաջուց ընծայ տան իմ գանձիս, և 30 միլիոն 38 հազար ստակ տարեկան տուրք տան : Եւ այսպէս Յակոբ վարդապետ աշխարհական Պատրիարք եղաւ, և

Նուրիճան հոգեւոր Պատրիարք . մինչեւ ջայ-
սօր ալ երկու Պատրիարքներով կը կառավար-
ուին Հասմէական Հայք :

431 . Սոյն միջոցներուն Մզբին երախտա-
ւոր վարժապետաց մէջ երևելի եղած են ,

Ա . Վեարդ պատուելի Տէր Յովհաննէս
եան , որ Յունարէն , Եփրայերէն , Պարսկերէն ,
Արաբերէն , Լատիներէն լեզուաց հմուտ էր ,
նոյնպէս և Հայերէնի . և յօրինած է Պարսկերէն
և Հայերէն Բառարան մը , զոր Վեղձեան ամիրան
իր ծախիւքը տպագրել տուած է : Այնպէս
Վեղձեան ամիրան չղացաւ նաև Սիսիթար-
եանց աշխատասիրութեամբ Վենետիկ տրա-
ուած Հայկաղեան ընդարձակ Բառարանին մեծա-
ծախ տպագրութեան սկսաք եղած դրամական
նուէրն ընելը , որ ապացոյց մ'էր իր ուսում-
նասիրութեանը և Վենետիկու Սիսիթարեանց
Սիաբանութեան վրայ ունեցած համարմանը :

Բ . Գրիգոր պատուելի Փեշարմալձեան ,
ընտիր վարժապետ , որ երևելի աշակերտներ
թողլէն զատ՝ ընտիր աշխատասիրութիւններ
ալ ունի . որոնք են Լոսաշուիչ , որ Փիշմիշեան
Սիբայէլ ամիրայի արդեամբքը տպագրուած է ,
երկու հատոր Հայերէն Բառարան , Վիճառնո-
թիւն շարժարան Քրիստոսի անունով բանաստեղծու-
թիւն մը , Տրամաբանոթիւն մը , Քերականոթիւն
մը , և ուրիշ մանր գործեր :

Գ . Տիրացու պապա Համբարձում , որ հայ-
կական երաժշտութեան ծաղկեցնողն և Հայ-
կական Չայնագրութեան (նոթա) զարգացու-

ցինն եղաւ իր գիւտերովը և յարատև հետևողութեամբը, որ բաւական աշակերտներ ալ ընծայեց Ազգին. որով մինչև մեր օրերը հայկական ձայնագրութիւնը գալով՝ հետզհետէ ծաղկելու վրայ է :

Դ. Լըրևելի եղած են նաև Պաղտասար պատուելի Պալատու, Խաչատուր ընտիր վարժապետ Սամաթիոյ, տիրացու Յարութիւն, Թագևոր բազմահմուտ վարժապետ, Տէր Աեսրոպ քահանայ, որ Բերական-Բի-ն մ'ալ յօրինած է :

Լըրևելի վարժապետաց հետ կը յիշատակենք նաև Շնորհք Ակրտիշ ամիրան, որ 1790 ին հասարակաց Ազգային Դպրոցի հաստատութեան առաջին հիմնադիր պատճառ եղած է, և Խուսիսափու Փլըլճի փողոցը, Սամաթիա, Պալատ, Աիջագիւղ, Իւսկիւտար և Գուրուչէշմէ ազգային դպրոցներ շինել տուած է. մինչև այն ատեն կարգաւ գրել սորվելու համար յատկացած տեղերն էին Խաները, տուները և կրպակները : Այնպէս Շնորհք ամիրան ըրած է հասարակաց Ազգային Հիւանդանոցի առաջին հիմնադրութիւնը. ինչպէս եղած են Բերայի և Ասուրխափույի ազգային հիւանդանոցները : Իսկ Աղջկանց Ազգային Դպրոցի առաջին հիմնադրութիւնն 1830 ին փափագեան Ղանիկ ամիրայի օգնութեամբը Բերայի Տէր Օպարիա քահանայն ըրած է ի Բերա երկու սրոշ թաղերու մէջ աղջկանց և անոնց կից մանչ տղայոց յատուկ կրկին վարժարաններ

բանալով, Ս. Հորի-Թեանց և Ս. Լ. Չի-ճնի,
 Ս. Գայի-անեանց և Ս. Լ. Գառ-որչի անուանց նը-
 ւիրուած: Ասոնցմէ քիչ ժամանակ յառաջ աղջը-
 կանց համար ասոնապործութեան վարժարան
 մը ոսկերիչ տիրացու Սերոբէի թելադրու-
 թեամբը Պէղճեան Յարութիւն ամիրան բա-
 նալ տուած էր դարձեալ ի Ռերա, ուր աղ-
 քատ աղջկունք կար կարել սորվելու կ'երթա-
 յին: Աոր բացուած վարժարաններուն բաւա-
 կան տուներ վարձք սահմանուեցան դարձեալ
 Տէր Օլաքարիայի ջանքովը, որպէսզի անոնց
 եկամուտովը բաւականանան կարելի եղածին
 չափ: Արիւ մեծ ու հասարակաց աղբիւրներ
 ալ արքունական հրամանաւ և օգնութեամբ
 Պէղճեան և Ղարտարապետ Գրիգոր ամիրա-
 ներուն շինուեցան այն երկու թաղերուն
 վարժարաններուն կիցը, անանկ որ աղբիւր-
 ներուն ջուրը վարժարաններուն մէջն ալ վա-
 զելու վաւերական արածութիւն ստացան.
 աս ալ հասարակաց աղբիւրի շինութեան ա-
 ռաջին ձեռնարկութիւնն եղած է Հայոց կող-
 մանէ, որուն համար շատ դժուարութիւն
 քաշած են. վասնզի բաց ի մահմետականներէն
 ոչ ոք կը համարձակէր ասանկ հասարակաց բա-
 րեգործութեան մը ձեռնարկելու:

— Ո՞րչափ Հայ ժողովուրդ կը հաշուի Օսմանեան տէրու-
 թեան հպատակ. — Կ. Պօլսոյ Հայերն ո՞րչափ են. — Հայք
 Օսմանեան տէրութեան վաստակութիւնն ի՞նչպէս ստացած են.
 — Բոլոր թուրքաստանի Հայոց Ազգային Վարչութիւնը ո՞ւր
 կից կ'սխեալ է. և մինչև թամպլիմաթի հաստատութիւնն ի՞նչ
 քղանակաւ էր. — Ամիրաներն ընդ հանրապէս ո՞ւր տեղացի

կը գտնենք. — Պատրիարքներն ինչ ընթացք կը բռնեն. — Յովհաննէս Կողոտ և Գրիգոր շղթայակիր Պատրիարքները ինչ մեծագործութիւն ըրած ունին Ազգին մէջ. — Յակոբ նալեան Պատրիարքն ինչ արդիւնք ունի Ազգին սէջ. — Ազգային արպագրութեան ծաղկեցուցիչն ո՞վ եղած է. — Եւաղուս Լճիւն ինչու՞ երեւելի եղած է. — Անդրիանուպօլսեցի Պօղոս Պատրիարք ինչպէս կը վարէր իր պաշտօնը. — Ճապատիկն ինչպէս և ինչու վերցուց. — Լուսաւորչական և Հռոմէական Հայոց մէջ միութեան խնդիրն ինչ զարութեամբ մղուեցաւ որ յառաջ երթայ, և ինչպէս ետ մնաց. — Ո՞վ և ինչպէս մարդ էր Պէդճեան Յարութիւն Լճիւն, և ինչ հռչակաւոր մեծագործութիւններ ու բարեգործութիւններ ըրած ունի Ազգին. — Տիւղեանց գերդաստանին աղէտալի դէպքն էրբ և ինչպէս պատահեցաւ, և այս մեծ գերդաստանն ինչպէս նախկին պատիւը վայելել սկսաւ. — Հռոմէական Հայոց արտօն էրբ, և ինչ պատճառաւ եղաւ, և ինչպէս վերջացաւ. — Սոյն միջոցներուն Ազգին երախտաւոր անուանի վարժապետներն որո՞նք եղած են. — Ազգային հասարակաց դպրոցի առաջին հիմնադրութիւնն ո՞վ ըրաւ. — Աղջկանց դպրոցի առաջին հաստատութիւնն որո՞նք ըրին և որո՞նց թելադրութեամբ :

Դ Ա Ս Ժ Գ .

ԹԱՆՁԻՄԱԹ Ի Հասարակ-Ինքնին Տիւղ

1860 Տայիս 24 Հասարակ-Ինքնին

ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

432. Տակաւին Թանգիմաթը հաստատուած չէր, երբ Ըմասիոյ և Սարգուանու առաջնորդ Պալատցի Յակոբոս եպիսկոպոսը Պատրիարք եղաւ 1838 մարտ 12 ին : Ըղգն ալ արդէն ուսման ճաշակն առնելու ետևէ էր, և կանոնաւոր վարժարաններու հոգ ունէր : Պէդճեան ամիրային խնամօքն անոր ատենէն ի վեր բարեկարգ և յարատև կ'երթար Սայր եկեղեցւոյ Ուսումնարանը, ասոր դէմ մրցելու և գրե-

Թէ զայն գերազանցելու համար 1836 ին Խաս-
 գիւղի՝ Ներսիսեան վարժարանը Ղէզայիրլեան
 Սկրտիչ ամիրային ջանքովն սկսաւ ծաղկիլ,
 ուր Վաղղիերէն, Թուրքերէն, Խալքերէն,
 ԹուաբանուԹիւն, Աճէպրա, Երկրաչափու-
 Թիւն, ԱշխարհագրուԹիւն, Հայկական ձայ-
 նագրուԹիւն (նոթա) դաս կը տրուէր, Մնա-
 գիտուԹեան գործնական փորձեր կ'ըլլար. և
 Թուղթ, գիրք ձրի կը մատկարարուէին. մին-
 չև հեռաւոր Թաղերէ մանաւանդ գրսեցի
 պանդուխտ ուսումնատենչ տղաքներ 18-20 ի
 չափ այս վարժարան ընդունուած էին, և մաս-
 նաւոր տուն մը վարձուած էր անոնց համար,
 միանգամայն ուտելիքնին կը տրուէր. առաջին
 անգամն էր որ ասոնք կը տեսնուէին Ազգին
 մէջ, որոնք Ղէզայիրլեան Սկրտիչ ամիրային ջան-
 քովը և ծախքովը կ'ըլլային, և որուն կողմանէ
 վարժարանին ալ տեսուչ էր Հովուեան Աիկու-
 ղոս ուսումնական անձը, որ Սէփեհաս ըսուե-
 լու արժանաւորուԹիւն ունէր. ըստ որում
 Թէ այն միջոցին և Թէ անկէց վերջը դպրոցի
 յառաջագիմուԹեան շատ փոյթ տանող էր,
 և մասնաւոր խնամք ունէր որ ազգային գըպ-
 րոցները զարգանան, և Հայ տղաքներն օտար
 դպրոցներու չկարօտին. այս մտքով Խասգիւղի
 վարժարանին շատ խնամք կը տանէր, և որպէս
 զի աշակերտներն ալ յառաջ երթան Սրբանա-
 կաբաշխուԹիւն մ'ալ առաջին անգամ հոն
 սահմանած էր: Հետզհետէ այն վարժարանին
 համբաւն ամէն աւել տարածուեցաւ, և կի-

րակի օրերը մանաւանդ՝ խուռն բազմութիւն
 ամէն կողմէ կը դիմէր Խասգիւղի եկեղեցին :
 Այս համբաւը կործանեց վարժարանը , վա-
 սընզի նախանձն արթնցաւ ընդդէմ Ղէզայիր-
 լեանի . նոյնպէս թէ Հռոմէական Հայոց և
 թէ Հայոց տուները յաճախել սկսող և Ազգը
 պառակտել ու զող Ամերիքացի Ռիֆօնարայ բանին
 չէր դար այս վարժարանին բարեկարգութիւ-
 նը և յառաջադիմութիւնը , որովհետեւ իրենց
 վարժարանները յաճախող անմեղ Հայ սպառ-
 նիններ ալ չպիտի գտնէին : Աստի մտքի պրդ-
 տորութիւն մը ձգուեցաւ , և կրօնական տա-
 րաձայնութիւնով մը վարժարանին յառաջա-
 դիմութիւնն արգիլուեցաւ : Այլևս կողմէն
 Իւսկիւտար II . Երուսաղէմայ վանուցը մէջ
 գիշերօթիկ վարժարան մը կը շինուէր , Ղեմարան
 անուանով , Ղարտարապետ Աերվէրեան (Յով
 հաննէս ամիրային ջանքովը և ըստ մեծի մասին
 անոր ծախքովը , գրեթէ Խասգիւղի վարժա-
 րանին հետ մրցելու : Իայց այս բարենախանձ
 մրցանքին հասած , Խասգիւղի վարժարանին
 գոցուելուն վրայ բացուեցաւ Իւսկիւտարու
 Ղեմարանը , 1838 սեպտեմբեր 8 ին , և Խաս-
 գիւղի վարժարանէն զրկուող ուսումնաստենջ
 մանկտին սկսաւ հոն դիմել , 3000 շուրուշ
 ալ տարեկան թոշակ տալով . այնուհետեւ սկսաւ
 Ղեմարանը կարևոր ուսմունքներով յառաջա-
 նալ ու ծաղկիլ բարեկարգ տնօրէնութեամբ :

433 . Ամերիգացի Ռիֆօնարները Պօլիս եկած ,
 և խիստ քաղցրաբարոյ և սիրելի տեսութիւններ

ընելով՝ կը յաճախէին Հայոց մեծամեծաց տուները : Բարեսիրտ և օտարասէր Հայք ալ միամբտաբար անոնց պատիւ , մեծարանք և ընդունելութիւն կ'ընէին . և զարմացողներ ալ կը գտնուէին թէ ինչ մարդասէր մարդիկ են , որ Ս . Գիրքը ամէն լեզուով կը տպեն և ձրի կը բաժնեն , առանց գիտնալու որ յուշիկ յուշիկ միտքերը պղտորելու , և Ազգին մէջ նոր պառակտում մ'ալ ձգելու եկեր են այդ Ֆիւնարները . որոնք յատկապէս կանոնաւոր վարժարան ալ բացած էին , որպէսզի անոր նմանը Հայք տեսած չըլլալով աւելի համակրութիւն ստանան իրենց վրայ . թէպէտ Հայոց մէջ ձեռքնհասները կանոնաւոր վարժարաններու արդէն հոգ տանել սկսած էին , ինչպէս Խասգիւղի վարժարանին , և յետոյ Բւսկիւտարու Ղեմարանին : Շուտով իմացան ազգայինք և զգուշանալ սկսան , բայց նորասէր մանաւանդ անգործ անձինք անոնց հետեւիլ սկսան . վասնզի անոնց սովորութիւնն է առտտ ու ճիկներով պաշտօններ տալ կամ գտնել , մինչև միամիտ մարդն իրենց կողմը գրաւելը , և ազգայնոց հետ թշնամացնելը . անկէց վերջն իրենք ալ կ'ըսկսին երեսէ ձգել , և խեղճն անմխիթար թողուլ : Ասոնց նպատակն և ոգին վերջին ատեններս լաւ հասկցուած ըլլալով , հետզհետէ անոնց հետեւողներուն թիւը պակսելու վրայ է . և թէ որ մտքի լուսաւորութիւնը և հայրենասիրութիւնը գաւառներուն մէջ ալ տարածուի , մէկ քանի գաւառ

ներէն ալ բողոքովին կը վերնան Ռիօնարաց տու-
ները, որոնք Քրիստոսի եկեղեցւոյն մէջ երկ-
պառակուծիւն ձգելով իրենց անձնական հան-
գասուծիւնը վայելելու համար եկած են
Ամերիկայէն:

434. Յակոբ Պատրիարքն առաջինն ե-
ղաւ Պատրիարքներուն մէջ՝ Սաղէնը առ Սե-
հախաւ Արքայն երթալու հրաւերն ընդունե-
լու մասին Ռ. Գունէն Բեյէրէի ստիով. բայց
Սուլթան Սահմուտանձնական տկարութիւն
ունենալով, պաշտօնէն իրզա պէյին միջոցաւ
իր բարձր կամբը յայտնեց էր թէ Տէրութեան
և թէ Աղգին օգտակար և կարևոր գործոյ մը
համար: Այր Սուլթան Սահմուտ մեռաւ,
որդին Սուլթան Ապաիւլ Ալէքիս գահը նըս-
տաւ, և 1839 ին հաստատեց ԹԱՆՁԻՄԱԹԸ,
ուսկէց մեծամեծ շնորհներ իրաւամբ կ'ըսպա-
սէին ամէն հպատակ ժողովուրդը:

435. Սինչև ցարդ աղգին գործերը միշտ
բացարձակ ամիրաներէն կախեալ էին, որոնք
եթէ հնար ըլլար միացնել, շատ բարիք կրնա-
յին ընել Աղգին. բայց երկպառակուծիւնն ի-
րենց մէջ անպակաս ըլլալով, Աղգն ալ շատ ան-
գամ կը յուզուէր: Պատմութիւնն ալ մեղի կը
ցուցնէ որ Աղգին գլխուն այսքան ազէտ բե-
րողը նախնիքներնուս ատեն Հայնախարարնե-
րուն անմիաբանութիւնն եղած է, որոնցմէ
կախեալ էր ժողովուրդը. հիմա ալ ամիրանե-
րը ընդ հովանաւորութեամբ Օսմանեան
տէրութեան՝ ազգեցութիւն ունէին ժողո-

վըրդեան վըայ . այս աղգեցութենէն ժողովուրդը աղատելու և իր իրաւանց տէր ընելու հնար մը պէտք էր , և ան ալ պատեհ ժամանակի մէջ . ահաւասիկ ժամանակը՝ որուն մէջ Թանդիմի սկզբանց շնորհիւ կեանք , պատիւ և ստացուածք ապահովցան :

436 . Ըմիրաներուն դէմ էմաֆ ժողովըրդեան մէջէն արդէն ատամունք կրճըտողներ կային . և Ղարտարապետ և Վառօ դապետ և Լըրկանեան ամիրաներն ալ բարեկամ էին ժողովրդեան : Ղեմարանը բացուած ժամանակը Յակոբ Պատրիարքն իր կողմանէ ամէն հագատարութիւն կը ցուցընէր , և երկու տղայ Սարղուանէն և Ըմասիայէն բերել տուած և իր ծախիւքը յանձնած էր Ղեմարանին . նոյնպէս բնական ամիրա ալ երեքական հազար ղուրուշ մէյմէկ տղայի գին տալ խոստացած էին . ասոնցմէ ոմանք տալ չուզեցին , ոմանք ալ կերպ կերպ տարածայնութիւններ հանելով սկսան հակառակիլ : Յակոբ Պատրիարքը ասոր ճար մը գտաւ , դուրս երթացողներէն հինգական ղուրուշի նըւէր մը սահմանեց Ղեմարանին համար , որ Բեշէ յէրէկանէին միջոցաւ կուգար : Յետոյ ամիրաներուն անմիաբանութիւնը , և անոնց թէ արտաբուստ և թէ իներբուստ իրարու դէմ հակառակութենէն գալիք վնասը յայտնի գուշակելով , երկպառակեալ ամիրաները ժողովեց , և առաջարկեց որ Ըզգային Պատրիարքարանի կողմանէ պաշտօնական կերպով էմաֆ ժողովրդէն յատուկ տուրք ժողովուրի , և այդ տուրքին վը-

րայ քսան և չորս անձինք իւրաքանչիւր Էսաֆէ հոգաբարձու ընտրուին . ասոր հաճութիւնն ցուցրցին ամիրայք կամ հետեանքը չբախանալով, կամ Էսաֆն ինչ պիտի կրնայ ընել նայինք՝ ըսելու արհամարհանօք մը : Կարգուեցան քսաննչորսները , և Սերեէմսուլիեան շեթում ալ փրէփէօր կարգուեցաւ տետրակ բռնելու . և ուրիշ գանձապետներ սահմանուեցան : Այս ժողովին մէջ սարաֆնբրէն ալ երկու հոգի պիտի դրուէին , որպէսզի անոնցմէ ալ հաւաքուած ստակին հոգ տանին : Նոյնպէս Աղգային Պատրիարքարանին մէջ Վասսասանական ժողով դրուեցաւ եկեղեցականէ և աշխարհականէ բաղկացած ընդ նախագահութեամբ Պատրիարքական փոխանորդի : Այս Վատաստանական ժողովին ճիւղեր հաստատուեցան ամէն մէկ թաղերուն մէջ , որոնք յարաբերութիւն ունէին Պատրիարքարանի Վատաստանական ժողովին հետ :

437 . Առաջին անգամ ժողովըդեան կողմանէ այս քսաննչորս անձինքն եղան , որ իշխանութիւն ունեցան աղգային ելեմտից վրայ հսկելու : Բայց ասոնք ալ բաւական խորագէտ ըլլալով խնդրեցին , որ ամիրաներէն վեց հոգի տեսուչ կամ Գրեփէօր դրուին , որպէսզի երբեմն ժողովի գան և ժողովոյն ըրածները տեղեկանան : Այրբ Պատրիարքին քով ժողովուերէին քսաննչորս անձինքն ու ամիրաները , ու այս առաջարկութիւնն եղաւ . ամիրաներէն մէկը՝ որ առաջ ժողովըդեան բարեկամ էր ,

յսխորտաբար յանդիմանեց թէ . Լ. Կ. Ֆ. Տախուլե-
 րի մարդկանց պիտի հետևեիմք , զմեզ ձեզի
 հաւատարմութեամբ ընել կ'ուզէք : Լ. յս վերացումը վեր-
 ջինն եղաւ , և անոնց ազդեցութեան բարձ-
 ման սկզբնառիթ . վասնզի ժողովը մեկնեցաւ
 վշտացած և զայրացած . Պատրիարքը ձեռքը
 ծունկին և գլխուն զարնելով հետևելիք խռո-
 վութիւններն ակնարկեց . թէպէտ խռովու-
 թեանց հետևանքը խաղաղութիւն մ'էր , և
 անանկ որ՝ ժողովրդեան երջանկութիւնը անով
 պիտի յարդարուէր :

438 . Լ. յս միջոցին Լ. զգին գործերն աւել-
 լի խեղճ մնացին . ժողովրդական վարժարանաց
 հոգը Է. Կ. Ֆ. աց վրայ բաժնուած էր . անոնց
 վարժապետացը և ուրիշ անանկաց ալ տալու
 համար ութսուն հազար ղուրուշ պէտք էր
 նոյն տարւոյն (1840) Ե . Լ. ստուածածնի տա-
 ղաւարին . բսանեչորսները ետ բաշուեցան և
 Պատրիարքին թախանձանօքը ամիրայք ըսին
 թէ 40 հազար թող Է. Կ. Ֆ. ները տան , 40 հազար
 ալ իրենք : Լ. Կ. Ֆ. ները իրենց խոստմանը վրայ
 հաստատ էին . բայց ամիրաները ոչ երբէք .
 վասնզի Է. Կ. Ֆ. ներուն ստակ տալը իրենց գոռո-
 ղութեանը կը դաչէր . և իրենց զօրութեան ա-
 պագայ բեկումը նշմարելով , թող տուեր էին ,
 որ Է. Կ. Ֆ. ներն իրենց տկարութեան չափը ճանչ-
 նան : Յակոբ Պատրիարքը յուսահատած ստիպ-
 ուեցաւ հրաժարականը տալու 1840 նոյեմբերի
 մէջ . ամիրաներուն ալ ուզածն այն էր . բայց
 Յակոբ Պատրիարքին ցանաճ սերմը կ'աճէր :

439. Յաջորդեց նախորդ Ստեփան Կախա-
կոպոսը որ երկչոտ ըլլալով՝ ամիրայից գիւրաւ
գլուխ կը ծաէր . ասոր ալ խորհրդական (Ք-ս.
Բէշար) գրուեցաւ Արմաշու վանուց միաբան
Պողոս Կախիկոպոսը : Ժողովուրդը հանդարտ
չը մնաց . վասնզի ամիրայից հակառակու-
թեամբը Ղեմարանն սկսեր էր ծանրանալ Սէր-
վէրեանին վրայ , որ վերջապէս 1841 ին սկիզբ-
ները անոր Ք-Բէշարու թիւնը ձգելով , և Ղե-
մարանին տնօրէնն ալ քանի մ'ամիսէ ետքը
ծախուց գիմանալու անկարելիութիւնը տես-
նելով , 1841 ապրիլ 6 ին վերջին քննութեան
հանգիսի մը հրաւիրելով տղայոց ծնողքը , ուր
գրեէն Ղեմարանին բարեկամ եղող բաւական
Ժողովուրդ ալ կը գտնուէին , անոնց առջև
գրաւ ազգու ատենաբանութեամբ մը , թէ
Մզգին ինչ օգուտ ձեռք պիտի բերուէր Ղե-
մարանին հաստատութենէն , և թէ ինչ վը-
նասակար պիտի ըլլայ անոր կործանումը : Ասոր
վրայ հետեւեալ կիւրակէն Էանֆ Ժողովուրդը
իր մէջ միաբանեցաւ , և Սիպիւս անունով
ընկերութիւն մը կազմեց Ղեմարանին հաս-
տատութեան և յարստութեան ամէն ջանք
չխնայելու : Աւստի իր կողմէն պատգամաւորու-
թեամբ մը խնդիր ըրաւ Պատրիարքարանին
թէ , Ղեմարանին եկամուտը ուրիշ ազգային
հաստատութեանց եկամուտէն բաժնուի . վա-
սընդի ամիրաները Յակոբ Պատրիարքին սահ-
մանած Ղեմարանի 5 զուրուշտուրքը թէզքէ-
րէ հանէին վրայ , Փրկչի վանուց յատկացուցեր

էին, Ղեմարանը շուտով գոցուելու համար 440. Ամիրաներուն ստիպմամբը Պատրիարքարանը ականջ չկախեց այս բողոքին։ Աւստի ապրիլ 18 ին Ղեմարանի բոլոր աշակերտքը իրենց ծնողաց հաճութեամբը Քաղաք հանէն՝ արդ-հալ տուին վեհափառ Արքային Ղեմարանին յարատևութեանը համար։ Ասոր վրայ Պատրիարքարանը զայրացած, այս գործին գլուխ կեցողներէն մէկ քանին կանչեց ու յանդիմանեց իբրև ապստամբութեան հեղինակներ։ Բայց անոնք մերժեցին Պատրիարքարանին սասար։ Այլթալով խնդիրը ազգային կերպարանք առաւ։ Ժողովուրդը ամիրաներուն դէմ՝ միանգամայն անոնց կուսակից Պատրիարքարանին դէմ զայրացած, արդ-հալ տրւաւ, և բոլոր ազգային եկամտից ու գործոց տեսչութեանը համար խնդրեց որ 24 անձանց պաշտօնը ՚. Գուռը վաւերացնէ. որուն համար քանիցս անգամ Արդարութեան Ատենին մէջ (Ահեմա՛ը Ասլէ) դատ վարելով վերջապէս ստացան իրենց ուղածը, անանկ որ ամիրաներն ամենեւին չախտի խառնուէին. այլ իւրաքանչիւր էսնֆ իրենց մէջ համագումար ժողովով երեսփոխան ընտրէ, և էսնֆին բազմակնիք վկայականովը ընտրեալը գայ Պատրիարքարան, և ասոնցմով կազմուի քսան և չորս անձանց ժողովը, որ բոլոր Ազգային գործոց տեսչութիւնը վարէ. այս եղաւ յուլիս 1 ին։ Ասիկա մեծ ամօթ էր ամիրաներուն. ուստի ամէն հնար ի գործ դնելով ՚. Գունէն ե-

կած պոյրո-լիոն անգործագրելի թողուցին . վասն զի անհամբեր ժողովուրդը ֆերմանի չսպասելով, առ ժամն պոյրո-լիոն մը միայն ձեռք ձգած էր, որպէս զի ոչ միայն Ղեմարանին հաշիւներուն կարգադրութիւնն ընէ շուտով, այլ ազգային հաշիւներն ամբողջ պահանջէ . ասով ֆերմանը ետ մնացած էր . Օլարմանալի է ճնշուած և տառապած ժողովուրդին անակնուկելի բորբոքումը . ամիրայք ՚ . 'Իրան մէջ ամէն զօրութիւն ունէին, ամէն տեսակ հնարներն ի գործ կը դնէին . իսկ ժողովրդեան զօրութիւնն իրաւունքն էր, և պաշտպան՝ ՚ . 'Իուռը : Սուտի ժողովուրդը օգոստոս 24 ին Օլիլոն-պո-րնի նորէն արլո-հալ տուաւ արբային, որ Վաօդարանէն կը դառնար :

441 . Սուլթան Ապտիւլ Սէճիտ բարեխընամ կայսրը հրաման ըրաւ որ անշուշտ Ազգին ինդիրը գործադրուի : () օգոստոս 24 ին ՚ . 'Իսնէն կը փնտռուի արլո-հալ տուող անձը, որ էր Սէխանէճի Իսկէնտէր պատրաստաբան և համարձակախօս Հայը, և քսան և չորս անձինքը . ասոր վրայ շուկայն կրպակնին աճապարանօք գոցելով 3-4 հազար ժողովուրդ կը դիմեն ՚ . 'Իուռը . արլո-հալ տուողը մէկ մարդ մը չէր, այլ բոլորնիս ալ և բոլոր Ազգն ալ ըսելով : Հոն քսանն չորսներէն ներկայ եղող տասնև վեց հոգին բանտարկուած էին, և մինչ Իսկէնտէր ալ պիտի բանտարկուէր . ժողովուրդն իր ձայնը բարձրացուց, արլո-հալ տուողը մենք ենք աղաղակելով . և քսանն չորսներն ալ իրենց ընտ-

բաժն ըլլալով, անոնց ազատութեանը համար
բողոք ըրաւ վերջին աստիճան զայրութով, և
Թող չտուաւ ալ: Ուստի ի. 'Վուռը խա-
զազ ճամբով կը ճամբէ ժողովուրդը, խոս-
տանալով որ անոր ուզածը պիտի ըլլայ: Հնա-
րապէս ամիրաները, (որոնց մէջէն խիստ քիչերը
տհաճ ըլլալով եղածներուն վրայ չէզոք կեցեր
էին,) և անոնց միացող ամէն կարգի եկեղե-
ցականները այս վրդովման շուտով վերջ տա-
լու միջոցները գիտէին. ինչպէս Ալթունեան
Պետրոս վարդապետը Արտաքին Վործոց Պաշ-
տօնէին ստքը գիմելով ուրիշ հնար չէր գըտ-
ներ խաղաղութեան, բայց եթէ պարագլուխ
ներուն գլխատուիլը, և կամ ինչպէս սմանք
կ'ուզէին՝ արտորիլը: Այս վերջինը յաջողեցաւ,
վասն զի սեպտեմբեր 13 ին քսանևչորսներն
'Վուռը կանչուելով, օգոստոս 24 ին գէպքը
անխոհեմաբար իբր յանցանք (Ֆրանկիս ըլլալ)
ընդունեցին, և ասոր վրայ սեպտեմբեր 17 ին
արտորուիլ սկսան հետևեալ անձերը,

Սեթեան Յովհաննէս վարդապետ Քարշէշ
'Վոլդունձո-ի-ի.

Տիվիթեան Վէորգ.

Սէխանէճի Իսկէնտէր.

Յակոբիկ Սանուէլեան Տնօրէն Ղեմարանին.

Յարութիւն Յովհաննէսեան.

Սսկերիչ Անդրէաս.

Պասմաճի մահտեսի Պետրոս:

'Նոյն օրը ժողովրդեան կողմանէ ի. 'Վուռը
գացին Պօղոս վարդապետ Պետրոսեան և Սի-

զանձի Ստեփանն և ուրիշներ՝ բողոքելու համար ընդդէմ աքսորանաց : Ասոր վրայ յիշեալ երկու անձինքն ալ աքսորուեցան անմիջապէս :

442. Արծեցին ամիրայք որ ասով վերջացաւ, և ալ խաղաղ պիտի մնան. բայց ժողովուրդը հետեւեալ օրը սեպտեմբեր 18 ին հինգշաբթի մովհանները լցուած հանդերձ քահանայիւք արդհալ տուաւ արքային պալատին առջև. ասոնք բոլորն ալ նոյն օրը բանտարկուեցան, և գիշերը ազատութիւն ստացան ամէն մարդ իր տեղն երթալու : Բայց այս վերջին արդհալն եղաւ, վասն զի Պատրիարքը փոխուեցաւ, և Աստուածատուր եպիսկոպոսը պատրիարք անուանեցաւ, բայց աս ալ առանց ժողովրդեան գիտութեան և հաճութեանը. ըստ որում ժողովուրդն արդէն աքսորին գործով ըզբաղած էր, և եթէ ոչ Յակոբ եպիսկոպոսը գունէ Սատթէոս եպիսկոպոսը պատրիարք կ'ուզէր : Ասոր համար գիշերանց ժամը երկուքուկէսին Աստուածատուր եպիսկոպոսը յանուն ժողովրդեան եպարքոսին տարին քանի մը ամիրայք՝ պատրիարք անուանելու համար : Իսկ նոյն տարին դեկտեմբեր 12 ին դարձեալ ժողովրդեան ջանքովը՝ այս անգամ քսանեւեօթ անձանց վերայ հաստատուեցաւ աղգային Վարչութեան բոլոր հոգատարութիւնը արքունական հրովարտակով :

443. Տարի մը չտուեց, երբ քսանեւեօթները ձանձրացան, և ամէն կողմէ ելած խոչընդոսներուն չղիմանալով, սպարտաորեցան 1842

սեպտեմբեր 25 ին հրաժարական տալու : Ամբրաներն այնչափ չյոգնեցան այս բանին , վասն զի արդէն իրենց ժամանակն այնպիսի դրութեամբ բացարձակ Ռեպուբլիկն կը վարէին , որ եթէ ուրիշ մէկն յաջորդէր իրենց , պարապ սնտուկներէն ուրիշ եկամուտ կամ կալուած չպիտի գտնէր . հետեւաբար շատ դիւրին էր քսանեւեթներուն անբաւական մնալը : Աւտի նոյեմբեր 13 ին վերստին ամիրայից յանձնըւեցաւ վարչութեան հոգերը . բայց այս անգամ ասոնք ալ փորձն առին որ առջինին նըման միամիտ ժողովուրդ չպիտի գտնեն առատ առատ նուիրատու . հետեւաբար բնական էր որ իրենք ալ հաղիւ քիչ մը ժամանակ պիտի տոկային : Արջապէս ասոր միջին ճանապարհ մը գտնելու համար՝ ժողովրդեան սիրելի և բարեկամ Սատթէոս եպիսկոպոսը Պատրիարք ընել որոշեցին , որ 1844 յուլիս 17 ին Պատրիարք ըլլալով՝ էսմաֆ ժողովուրդը հաշտեցուց ամիրաներուն հետ . և 16 ամիրայէ բաղկացած Րնգհանուր ժողովոյն 14 ալ երևելի անձինք էսմաֆ էն կը կոչէր , որոնք ամիրայից սիրելիներէն ընտրած էր , որպէս զի անանկով քիչ քիչ ընտելացնէ ամիրաները : Արյն տարին սեպտեմբեր 14 ին ժողովով կ'որոշուի որ այնուհետեւ Ս . Լջմիածնի Տ . Աերսէս Լ . սրբազան Աթողիկոսն ամենայն Հայոց Ս . Պատարագի մէջ յիշատակել սկսուի , որ մինչև ան տոնն չէր ըլլար :

444 . Սատթէոս Պատրիարք սկսաւ դըստ

բոցներու և ընկերութիւններու հաստատու
 թեան և յառաջադիմութեան եռանդով հոգ
 տանիլ, և մտաւորական շարժում տալ Ազգին :
 Արդէն 1843 էն սկսած էր ծաղկիլ և յառա
 ջանալ Սամաթիոյ Սահակեան վարժարանը, համա
 նուն ընկերութեան մ'արդեամբքը, որ առա
 ջին օրինակ մ'եղաւ միւս թաղերուն ալ՝ ազ
 գային վարժարանները ընկերութեաններով կա
 ռավարելու . այս վարժարանին մէջ զանազան
 լեզուաց և ուսմանց դասախօսութիւնը մինչև
 ցարդ կը շարունակուի, և իր յարատե ու բա
 րեկարգ վարչութեամբք բաւական աշակերտ
 ներ ալ ընծայեց Ազգին : Այնպէս դարձեալ
 նոյն թուականէն սկսեալ Հայկական անունով
 ընկերութեան մ'արդեամբքը գրեանց Թան
 գարան մը հաստատուած էր ի Սամաթիա : Մի
 ջադիւղի վերձանութեան թանգարանն ալ 1846
 ին բացուեցաւ, և հետզհետէ ծաղկիլով բար
 գաւաճեցաւ : Գարձեալ 1846 ին Իւսիլուտա
 րու Ղեմարանը կրկին բանալու կարևորու
 թիւնը տեսնուեցաւ . որպէս զի Ազգը կանո
 նաւոր գիշերօթիկ վարժարան մ'ունենալով,
 ազգայինք իրենց զաւակն օտարազգի դպրոցներ
 խրկելու չպարտաւորին : Պօլսոյ մէջ բացուած
 վարժարաններովը գոհ չեղողներ ալ եզան, ու
 բոնք իրենց զաւակներն սկսան Աւրոպա խրկել,
 և հոն զանազան ուսմանց և արուեստից և լեզ
 ուաց պարասեցնել : Արագ իրներ ալ սկսան հը
 րատարակուիլ, և մամուլը՝ որ մտքի լուսաւո
 րութեան միջոցն է, քիչ շատ Հայոց մէջ ալ բու

կսաւ գրքեր սփռելու : Սերջապէս առհասարակ ուսումնասիրութեան սփի մը կը տեսնուէր Պօլսոյ ազգայնոց վրայ :

445. Սատթէոս Պատրիարքի ժամանակ ազգային սրատրիարքարանի՝ հետեաբար Ազգին պատիւը ճանչցուիլ սկսաւ օտարներէն : 1845 ապրիլ 18 ին Հայասր Դաշ ըսուած տեղը արքունական հարսանեաց հանդէս եղած ժամանակը, երբ հպատակ ազգաց պատրիարքները Սուլթան Ապտիւլ Սէճիտի ներկայացան, Սատթէոս Պատրիարք իր աներկիւղ ճարտասանութեամբը՝ մինչ ամէնքն ալ կը տատամսէին, փութաց արքային առջև բոլորին կողմանէ ծառայական խոնարհ յարգանքը ցուցնելու, և վեհափառ արքային կենացը համար աղօթելու, և միանգամայն հասկցուց որ տէրութեան հպատակ ազգաց մէջ խաղաղութիւն ըլլալու համար հարկ է որ պատրիարքներն իրենց մէջ համաձայն և սիրով ըլլան : Սուլթանը շատ ախորժեղով Սատթէոս Պատրիարքին այս խօսքերէն, իսկոյն Սիւսիէլարիւսիան շքանշանն ու պատիւը սուաւ Հայ, Արմենի, Հռոմէական և Հրէայ չորս ազգասպետներուն ալ, և հրաման ըրաւ որ ամէնքն ալ իրարու հետ սիրով ըլլան, և մէկմէկու այցելութիւն ընեն : Ասոր վրայ առաջին անգամ Առնայ Սուլթան Պատրիարքը, Հռոմէականաց Հատուէեան Պատրիարքը, Հրէից մեծ Սարգիս՝ առաջին անգամ մեր Ազգային Պատրիարքարանն այցելութեան եկան, որոնք ըստ արժանւոյն

յարդուեցան , և յետոյ երեքին ալ փոխադարձ
այցելութեան գնաց Սատթէոս Պատրիարք :
Նոյն տարին յունիս 13 ին Ռուսաց Նիկողա-
յոս կայսեր որդին Կոստանդիանոս դուքսը
Պօլիս եկած ըլլալով , Ազգային Պատրիարքարան
այցելութեան եկաւ , որուն հետ ընկերացեալ
էին Ռուսաց դեսպանը , Ռիֆաթ փաշան և
ուրիշ չորս հազարապետներ և մեծ պաշտօնա-
տէրներ , և Այվազովսքի Յովհաննէս երևելի
Հայ պատկերհանը : Գարձեալ նոյն տարին օ-
գոստոս 4 ին Վազղիոյ Աւուի Դիլիսի կայսեր
որդին Սոնթբանսիէ այցելութեան եկաւ Ազ-
գային Պատրիարքարանը :

446 . Սատթէոս Պատրիարք բացարձակ
իշխանութիւն կը վարէր , և միշտ Ազգին օգ-
տին ու յառաջագիմութեանը նպաստել կը
ջանար , ամիրայք ալ առաջին յեղափոխութիւ-
նով բաւական խրատուած ըլլալով , Սատթէոս
Պատրիարքին ազատ կամաց արդեւէք ըլլալ չէին
կրնար : ամիրաներէն մէկ երկուքը պատրիարքն
իրենց կողմնակից ընել , կամ իրենց անիրա-
ւութեան կամակից ընել չկրնալով՝ թըշ-
նամացան հետը , և կ'ուզէին հրաժարեցնել .
բայց ուրիշ ամիրաներ , մանաւանդ Ղէզայիր-
լեան Վերտիչ ամիրան՝ որ խիտ զօրեղ և պայ-
ծառ փիճակ մ'ունէր նոյն միջոցներուն , պատ-
րիարքին պաշտպան կեցած էր : Բիշ ժամանակ
էտքը Ղէզայիրլեան ալ թշնամացաւ , ըստ ո-
րում Սատթէոս Պատրիարք անոր հօրը մահ-
ուանը յուղարկաւ որութեան հանդիտին չէր

գացեր, որովհետեւ քիչ մը առաջ՝ իրեն
 հետ թշնամութիւն ունեցող ամիրային մե-
 կուն ալ մէկ ազգականին մահուան յուղար-
 կաւորութեանն ալ չէր գացեր հիւանդու-
 թիւն պատճառելով: Ա՛նչպիսիքն ամիրան
 սատոյի զայրացած, ինքն ալ կ'ըսկսի պատրիար-
 քին հրաժարման աշխատելու: Դողովուրդն
 արդէն ամիրայից իշխանութիւնը սահմանա-
 փակելու համար, փոխանակ ամիրայից խո-
 նարհող պատրիարք ունենալու՝ իրեն բարե-
 կամ մէկը պատրիարք ընտրած էր, որպէս զի
 ան ալ բացարձակ իշխանութիւն ունենալով
 թոյլ չտայ որեւիցէ ազգավրնաս գործերու,
 ասոր համար ամիրայք ընդհանրապէս չը սի-
 րելով Սատթէոս Պատրիարքը կ'ուզէին հրա-
 ժարեցնել: Եւ որովհետեւ կը վախնային այս
 ալ յայտնի ընելու, խորհեցան որ պատրիար-
 քին իշխանութիւնը սահմանափակեն, և ազ-
 գային Վարչութեան գործերը երկու ժո-
 ղովներով կառավարեն, ու պատրիարքն ալ ա-
 ռանց ժողովոց գիտութեանը ՚: Իւր ուր ՚ախ-
 ըի՛ր չտայ: Սուտի Վրձիկեան Յակոբ Էֆէնտիին
 աշխատութեամբը մեծ եպարքոս ՚էշիտ փաշան՝
 որ Ա՛նչպիսիքնին խիստ բարեկամ էր, հա-
 ճելով հրովարտակ հանեց արքայէն և խրկեց
 1847 մայիս 9 ին շայոց Պատրիարքարանը, ու
 րով երկու ժողով հաստատելու արտօնութիւն
 կը տրուէր. մէկը 20 աշխարհական անձերէ
 բաղկացած Վերագոյն անունով ժողով մը, որ
 հիմա Վաղարշապատ կ'ըսուի, և միւր 14 եկեղե-

յակհաններէ բաղկացած Հոգևոր անուևով ժողով մը , որ հիմա Արժանի կ'ըսուի . այս երկու ժողովներուն պատրիարքը պիտի նախադահէ . և Լեօղօֆէի անուևով պաշտօնեայ մը , որ Գեղարայն ժողովոյ անօրէնու թիւններուն գործադիրը պիտի ըլլայ :

447 . Պատրիարքին հակառակողներն ասով մնաս մը տուած չեղան անոր , վասն զի գիտէր պատրիարքը թէ ինչ մեծ արժէք ունի և մանաւանդ պիտի ունենայ այդ արտօնութիւնը ապագային մէջ Ազգին համար , այն օրն եթէ ամիրաններն ըստ մեծի մասին կազմեն ժողովը , որ մ'ալ ժողովուրդը իր ընտրած անձերով կազմել պիտի տայ այն ժողովները , որոնցմէ կախեալ պիտի ըլլայ Ազգին ապագայ վիճակը : Աւստի ասով վրէժ մը չկրնալով առնել , ուրիշ դէպքով մը առիթ գտան : Իարեպաշտ և ճըշմարիտ ազգասէր անձ մը հարիւր յիսուն հազար զուրուշ նուէր կ'ընէ Բարակեօմբիւկի նորաչէն Ս . Եկեղեցւոյն և Գայրոցին ձեռամբ Սատթէոս Պատրիարքի , բայց կ'ապսպրէ Պատրիարքին որ մարդ չպիտի գիտնայ բաց իրմէ , և մէյմ'ալ Փատիազեան տէր Յովհաննէս քահանայէն , որ անոր խոստովանահայրն էր : Եմիրաները կը լսեն այս նուէրը , և ժողովե մէջ կը պնդեն որ նուիրատուն իմանան . պատրիարքը կը մերժէ , և խոստովանահայրը Տէր Յովհաննէս կը կանչուի . ան ալ զայրութով կը մերժէ . և ամիրանները , մանաւանդ Ղեզայիրեան բարկացած կը մեկնի , ու այս

գործը Ռէշիա փաշային խնայներու կ'երթայ, որուն ամենասիրելին ըլլալով կրկին կը խնդրէ Պատրիարքին հրաժարիլը : Ռէշիա փաշան Արք ճիկեանը կը խրկէ որ սպարիարքը խաղաղութեամբ հրաժարականը տայ : Հուսկ ուրեմն Սատթէոս Պատրիարք եղածներէն զգուելով, 1848 հոկտեմբեր 1 ին Ռնդհանուր ժողով կը գումարէ Սայր Ալեղեցւոյ մէջ, և իր հրաժարականը կուտայ . բայց ժողովուրդը շատ կ'ընդգիմանայ, և վերջապէս Սէլսանէճի Իսկէնտէրը ոտք ելլելով ձայնը կը բարձրացնէ թէ, « ի՞նչու կը վրդովիք, ո՞վ Հայեր, ամիրաները Սատթէոս Պատրիարքը չեն ուզեր, էհ, անանկ էնէ Յակոբոս Պատրիարքը նորէն սպարիարք թող ըլլայ . եթէ Յակոբոսը չուզեն, Սատթէոսը պիտի ըլլայ, կամ աս կամ ան . ժողովուրդեան բարեկամ ասոնք են, ժողովուրդն ալ ասոնք կ'ուզէ » . ասոր վրայ ժողովուրդը հաճութիւն կը ցուցնէ, և ամիրաները չիրնալով գիմանալ, հաճութիւն կուտան Յակոբոս Պատրիարքին վերստին ընտրութեանը :

448. Յակոբ Պատրիարքը (որ նոյնն է Յակոբոս Պատրիարք) 1848 նոյեմբեր 1 ին Ալեղեղեղեայէն Պօլիս հասաւ և Ռ . Բուռը գնաց ըստ սովորութեան, և վերադարձն ի Պատրիարքարան շատ շքեղ և ժողովուրդեան ուրախութեան աղաղակներով եղաւ : Ասոր օրով Աղգն աւելի շարժում ընել սկսաւ ուսումնական մասին . գաւառներուն մէջ ալ ուսումնասիրութեան ոգին տարածուիլ սկսաւ, և առ հա-

տարակ Հայոց մէջ մտաւորական և բարոյական
չարժուժ մը կար :

449. Իւսկիւտարու Ղեմարանն արդէն
բաւական ծանրացեր էր Աղգին վրայ իր ծա-
խուց կողմանէ . ուստի 1850 ին ժողովով որոշ-
ւեցաւ որ յիշեալ Ղեմարանը իր գոյքով և ա-
շակերաններով փոխադրուի Ալեքիզուլէի Ս.
Փրկչի վանքը , ուր արդէն տարի մը յառաջ
նախակրթական վարժարան մը բացուած էր
աղքատ և որք տղայոց , որ Աղգին խնամոց ա-
պաստանած հոն պատասպարուեր էին . և երբ
Ղեմարանն ալ հոն փոխադրուեցաւ , ալ այնու-
հետև Ս. Փրկչի Ղեմարանը սկսաւ բաւական
ծաղկիլ , և զանազան ուսմանց և լեզուաց դա-
սախօսութիւնով յառաջանալ , և աղքատ ու
որք տղայոց մխիթարութիւն մ'ըլլալ . մանա-
ւանդ որ հետզհետէ գաւառներէն ալ աղքատ
և անտէրունջ տղաքներ և վիճակը ներող պան-
դուխտ տղաքներ ալ թոշակով հոն յաճախե-
լով , Փրկչի Ղեմարանին կարեւորութիւն մը
տուին , և Աղգն ալ սկսաւ մեծ յոյսերով անոր
վրայ հսկել . որպէս զի հոն պատասպարուող աղ-
քատ տղաքները , մանաւանդ սրանդուխտնե-
րը զարգանան ուսմանց մէջ , և քիչ ժամանա-
կէն երբ իրենց հայրենիքը վերադառնան , ի-
րենց հայրենեաց լուսաւորութեան ձեռնտու-
ըլլան : Ասանկ բոլոր գաւառներէն , ուր Հայ
կրքնակի , ընտրանօք տղայ առնելով խնամով
կրթելու որ ըլլան , անտարակոյս ենք որ քիչ
ժամանակէն Հայաստան կը լուսաւորուի , և

Ազգին վիճակը դէպ ի բարեօրութիւն կերպարանափոխ կ'ըլլայ :

450. Միւս ազգային հասարակաց վարժարաններն ալ գրեթէ իրար դերազանցելու մրցում ունէին : Բայց Ազգին մէջ ընտիր ուսումնական անձինք Պօլսոյ Թաղական և հետըզհետէ գաւառներուն վարժարանաց ուսումնասիրութիւնը նկատելով, ազգայնոց առատ նուէրներով վարժարաններուն համար եղած ծախսերը տեսնելով, դպրոցներուն վիճակը աւելի հաստատուն հիման մը վրայ հիմնելու և զանոնք աւելի արգիւնաւոր ընելու համար կարևոր գտան Ազգային Գաստիարակութեան հանրական ու կանոնաւոր ընթաց մը հաստատելը : Ուստի Ազգային Գերագոյն Ժողովը այս ամենահարկաւոր պաշտօնին համար ուսումնական անձերէ Ուսումնական Խորհուրդի մը կազմութեան կարևորութիւնը զգաց, և 1853 հոկտեմբեր 28 ին պաշտօնական յայտարարութիւնով մը հաստատեց Ուսումնական Խորհուրդ մը տասնևչորս ուսումնական և բազմահմուտ անձերէ : Այս Խորհուրդին գլխաւոր պաշտօնն էր ազգային գաստիարակութեան ընդհանուր վերատեսչութիւնը, այսինքն, նախ՝ ազգային վարժարաններուն ուսման ընթացք մը տալ, երկրորդ՝ թէ՛ հասարակութեան և թէ՛ վարժարաններու պէտք եղած գիրքերը տնօրինել, երրորդ՝ վարժարաններու գաստատուներն ընտրել և անոնց վրայ հեղինակութիւն ունենալ :

451. Ուսումնական խորհուրդին առաջին
ուշադրութիւնը գրաւեց Ս. Փրկչի Ղ'եմա-
րանը, ու գեղեցիկ հեռաանսութեամբ մ'ու-
րոշեց որ այն աղքատ ու հայաստանցի տղա-
յոց հողագործութեան ամենակարևոր ար-
ուեստն ալ մատակարարուի հանդերձ կարևոր
ուսմունքներով. և 1854 յունիս 3 ին սկզբնա-
ւորութիւն եղաւ Հողագործական վարժարա-
նի մը սեպհական ուսմանց դասատուութիւն-
ներն քլալու հոն, ընդ անօրէնութեամբ Յ.
Մամսեանի, որ Փարիզի արքունական հողա-
գործական դպրոցին մէջ ուսած, և Ուսում-
նական խորհրդոյ թէ անդամէր, և թէ անկէց
ընտրուած այդ պաշտօնին:

452. Սինչուեռ Ագգը մեծ յոյսեր ունէր
Ուսումնական խորհուրդէն, և ահա հակա-
ռակութեան ոգին միջոց գտաւ Ուղղախօսու-
թիւն անունով աշխարհաբառ լեզուի քերա-
կանութիւն մը հրատարակուելէն, և դարձ-
եալ Տարեցոյց անունով յիշեալ Ուղղախօսու-
թեան լեզուով խմբագրուած գրքոյկէ մը. և
զանազան տարաձայնութիւններ ալ յերևան
ելլելով՝ Ուսումնական խորհուրդը վհատած՝
լուծուեցաւ իր մէջ, և 1855 ին բոլորովին դադ-
րեցաւ: Իսկ Փրկչի Հողագործական վարժա-
րանն ալ անոր մօտ գտնուող Ս. Յակոբայ
վանքը փոխադրուեցաւ, ուր ազգասէր բա-
րերար անձ մը յատուկ վարժարան մը նոր շէ-
նել տուաւ, և Ս. Յակոբ եկեղեցւոյ շինու-
թիւնն ալ աւարտել տուաւ իր ծախիւքք:

բայց ասիկա ալ վեց ամիս տեւելէն վերջը հա-
կառահորդները զայն ալ գոցել տալու ճար մը
գտան :

453. Ուսումնական խորհուրդին այսպէս
գաղարու մը շատ ազգասէր սրտերու զայրոյթ
պատճառեց . և յառաջադիմութեան արդելք
ըլլալ ուզողներու դէմ հակահրութեան ոգին
գորանալ սկսաւ : Արդէն ազգային Վարչու-
թեան եղանակին մէջ նախկին տիրապետու-
թեան ոգին կը տեսնուէր : Հոգևոր և Վե-
րագոյն ժողովներուն անդամները գրեթէ
համրուած էին . կոյնն անձեր սր միշտ այդ
պաշտօնին կ'ընտրուէին . և եթէ փոփոխու-
թիւն մը կ'ըլլար անդամոց մէջ , անոնք ալ
դարձեալ նախորդներէն , այսինքն ժամանա-
կաւ նոյն պաշտօնը վարողներէն էին . Էմմաֆը
միշտ իր մեծերը կ'ընտրէր , այսինքն անոնք ու-
րոնցմէ շահ ունէր և կ'ակնածէր . ասով ժողու-
վի փոփոխութիւն եղած տարիները միևնոյն
անձերը կամ միևնոյն գաղափարն ունեցող
անձերն ընտրուելով , վարչութեան եղանակին
մէջ փոփոխութիւն մը չէր տեսնուէր :

454. Երկուրդը , մանաւանդ ուսում
նական անձերը դժգոհ էին այս վարչութեանէն ,
և արդէն գանգատներ կային , բայց հրապա-
րակական ցոյց չկար : Բանն անանկ բերաւ ,
որ 1857 ին Վերագոյն Երկուրդ անդամ ընտ-
րուած ուսումնական և քաղաքագէտ անձե-
րէն Ազգային Անտնագրութիւն մը խմբագ-
րուելու կարեւորութիւնը տեսնուելով , և մաս-

նուր յանձնաժողովոյ մը ձեռամբ զայն պատ-
րաստելով, ներկայացուցին ազգային Բնդհա-
նուր Ժողովոյն, որ զայն ընդունեց անմիջապէս :
Բայց ասոր համեմատ հաստատուած Տնտե-
սական ժողով մը միայն յարատեւութիւն ունե-
ցաւ, և ոչ ինքը :

455. Այս միջոցին Ս. Լճմիածնի Տ. Աեր-
սէս Լ. Սրբազան Կաթողիկոսն ամենայն Հա-
յոց 1857 փետրուար 13 ին վախճանելով. ա-
նոր յաջորդին ընտրութիւնը այս անգամ Թուր-
քաստանի եպիսկոպոսներուն վրայ ձգուեցաւ .
և 1858 յունիս 18 ին ի Ս. Լճմիածին վիճակաւ
ընտրուեցաւ Կ. Պօլսոյ նախկին Պատրիարք
Տ. Սատթէոս Լ. Եպիսկոպոսը՝ Կաթողիկոս ամե-
նայն Հայոց . և օգոստոս 11 ին Ռուսաց դես-
պանատունէն Բ. Գուռը ծանուցուելով այս
ընտրութիւնը, օգոստոս 22 ին ալ հաճութիւն
տուաւ Բ. Գուռը և արտօնութիւն մեկնե-
լու ի Կ. Պօլսոյ նորընտիր Կաթողիկոսին . նոյն
օրէն եկեղեցեաց մէջ ի Ս. Պատարագի յիշա-
տակուիլ սկսաւ անուն նորընտիր Հայրապե-
տին ամենայն Հայոց : Այն տարւոյն դեկ-
տեմբեր 16 ին ալ Ս. Լճմիածինէն հրաւիրակ
եկան Սահար եպիսկոպոս, և վարդապետ-
ներ : Իսկ 1859 ին սպրիլ 20 ին ալ Սիբայէլ
Լօրիս Սելիքով Հայ զօրապետը Ռուսաց կայ-
սեր կողմանէ հրաւիրակ եկաւ . և յունիս 2 ին
Ս. Կաթողիկոսը մեկնեցաւ ի Պօլսոյ ի Ս. Լճ-
միածին : Արչափ ժամանակ որ Ս. Կաթողիկո-
սը Պօլիս մնաց, անոր Ազգային Բնդհանրական

Վրուխ մ'ըլլալուն արժանաւոր յարգական ձեւերը ի պատիւ Հայոց Ազգին պահուելու համար Աբբունի Վառդապետ Տատեան Պօղոս Պէյին կողմանէ մասնաւոր ինամք և փոյթ տարուեցան : Թուրքաստանի եպիսկոպոսներէն Աւթողիկոսի ընտրութեան գլխաւոր պատճառներէն մէկն այն էր որ , եթէ Ռուսաստանէն ըլլար ընտրութիւնը , չըլլայ թէ Ռուսաց տէրութեան զօրութեամբը Չալալեան Սարգիս Ապիսկոպոսը յափշտակէ այդ հայրապետական գահը ընդդէմ բոլոր Ազգին կամաց , վասն զի Չալալեան իր անարժան վարմունքներով , ու ազգատեաց և ռուսասէր բարուբը , և հանգուցեալ Աերսէս Աւթողիկոսին ազգասիրական ձեռնարկութեանց դէմ հակառակութեամբը , ու անոր անձին գէմ թշնամաբար վարուելովը զամէնքն ալ զայրացուցեր էր , և ատելի եղեր էր ամէնուն :

456. Տակաւին Սատթէոս Աւթողիկոս Պօլիս կը գտնուէր , երբ 1858 հոկտեմբերի 7ին Յակոբ Պատրիարքը իր հրաժարականը տուաւ իր ծերութեանը պատճառաւ . և Պատրիարք ընտրուեցաւ Պրուսայու Վէորգ Ապիսկոպոսը : Արկու տարի յառաջ երբ Յակոբ Պատրիարք հրաժարական տուաւ , ժողովրդեան շատ թախանձանք ընելէն ստիպուեցաւ վերստին ընդունելու այն պաշտօնը : Իսկ հիմա հրաժարեցաւ թէ իր ծերութեան պատճառաւ . և թէ իրեն համար ալ որևիցէ յուզմունք չըլլալու համար :

457. Վէորգ Պատրիարքը նոր նստած էր, երբ ազգային եկամտից կարգադրութեան և պատրիարքարանի ծախուց մատակարարութեան դիւրութեանը համար, յանձնաժողովոյ մը ձեռամբ յատուկ կանոնադրութիւն մը խմբագրուեցաւ 1859 ին. բայց ասիկա ազգային կանոնադրութեան մը ամբողջութիւնը չունենալով, Վերագոյն ժողովն որոշեց որ թէ երկու տարի յառաջ խմբագրուած կանոնադրութեան, և թէ այս նոր խմբագրուածին յանձնաժողովները միանալով երրորդ մը խումբագրեն: Ընա ասկէ ծնաւ 1860 մայիս 24 անմահ յիշատակաց արժանի աւուր մէջ ստորագրուած ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԻՐՈՒԹԻՒՆԸ, որ (Սամանեան Տէրութեան շնորհած արտօնութեանց համաձայն՝ ազգային իրաւանց և պարտուց բովանդակութիւն մ' է, և որուն հիմնալէ ընդհանուր ժողովրդեան գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրուած Լրեւսիոսանական Ազգային Ժողովը, որ կատարելագէս Ազգը կը ներկայացնէ:

458. Ազգային Վահմանադրութիւնը չստորագրուած, Վէորգ Պատրիարքը պարտաւորեցաւ հրաժարելու 1860 ապրիլ 21 ին. և յաջորդ ընտրուեցաւ Ադրիանուպօլսեցի Սարգիս եպիսկոպոսը, որ 1860 մայիս 14 ին ըստ սովորութեան Ի. Վուռը գնաց: Սարգիս Պատրիարքի ընտրութեան օրը մեծ յուզմունք եղաւ պատրիարքարանի մէջ. խուռն բազմութիւն ժողովրդեան պատրիարքարան դիմեց,

ըստ սրում լրագիրներուն բերնով խմացեր էր թէ, Վէտրգ Պատրիարքին հրաժարիլը խնդրելը նոր խմբագրուած Սահմանադրութիւնն ալ անվաւեր և սպարդիւն ձգելու համար է. ուստի նոյն օրը բանն անանկ չըլլալուն և Սահմանադրութիւնն ալ ամբողջ ընդունուելուն՝ մէկ կողմէն նախկին պատրիարք ծերունի Յակոբ Արքազանը Սայր եկեղեցւոյ բեմին վրա յէն վստահացուց ժողովուրդը, և միւս կողմէն Արամեան Վէտրգ Պէյ, Տատեան Պօղոս Պէյ և ուրիշներ համողելով ժողովուրդը՝ խոստացան որ Սահմանադրութիւնը քիչ օրէն կը հաստատուի, և նորընտիր պատրիարքն ալ աւոր հաւատարիմ գործադիրն ըլլալու համար ընտրուած է :

459. Այլ արդարեւ մայիս 24 ին երբ Րն հանուր լողով գումարուեցաւ, ներկայ էին Սարգիս Պատրիարք, ծերունի Յակոբ նախկին Պատրիարք, դաս եկեղեցականաց և աշխարհականաց, հոն էին Տատեան, Պալեան, Արամեան պէյերը, և ուրիշ բազմաթիւ պատուաւոր և ուսումնական անձինք. հոն ծայրէ ի ծայր Սահմանադրութիւնը կարգացուելէն յետոյ, հարցուեցաւ եկեղեցականաց դասուն թէ կրօնքի դէմ, եկեղեցւոյ դէմ ու անոր սուրբ կանոնաց դէմ բան կայ, ո՛չ պատասխանուեցաւ. և քննութեան ալ կարօտ չէր, վասն զի Ալգին ընտրեալ և հաւատարիմ անձինքն էին սահմանադրական յանձնաժողովոյ եկեղեցական և աշխարհական անդամները, ուստի ամէնքն ալ

ստորագրեցին , և ազգովին ընդունուեցաւ նոր
 Ազգային Սահմանադրութիւնը , որուն հիմնա-
 կան սկզբունքն է ,

Ա. Ազգին ամեն մէկ անհատը առ Ազգը
 ,, պարտաւորութիւններ ունի . Ազգն ալ իր կողմ
 ,, մէն առ ազգային ամեն մէկ անհատ պարտա-
 ,, ւորութիւններ ունի . դարձեալ ամեն մէկ ան-
 ,, հատ իրաւունքներ ունի Ազգէն և Ազգն ան-
 ,, հատներէն :

,, Այս պարտիքներն որոշող և այս իրաւունք-
 ,, ները հաստատող իշխանութիւնը ազգային
 ,, Վարչութիւն կը կոչվի , որում Օսմանեան
 ,, Տէրութենէն յատուկ արտօնութեամբ յանձ-
 ,, նեալ է Տաճկաստանի Հայոց ներքին գործոց
 ,, տնօրէնութիւնը :

Բ. Ազգային Վարչութիւնը հիմնեալ է
 ,, իրաւանց ու պարտեաց սկզբունքին վրայ , որ
 ,, արդարութեան սկզբունք է . իր ոյժը ձայնից
 ,, բազմութեան մէջ կը կայանայ , որ օրինաւոր
 ,, րութեան սկզբունք է : Ամենայն տնօրէնու-
 ,, թիւն ազգային որ չ'է համաձայն սոյն սկզբ-
 ,, բանց , ո՛չ արդար է և ո՛չ օրինաւոր :

Գ. Ազգն ու ազգային Վարչութիւնը փո-
 ,, խադարձ պարտիքներով կապված են իրարու
 ,, հետ :

Դ. Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ Ազ-
 ,, գին պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մաս-
 ,, նակից ըլլալ իւրաքանչիւրը իր կարողութեան
 ,, չափովը , Ազգին խնդրած ծառայութեանցը
 ,, յանձնառու ըլլալ , և ազգային Վարչութեան

« բրած տնօրէնութեանցը ազգասիրաբար հը-
 « նազանդիլ :

Ե. Ազգային Վարչութեան պարտակա-
 « նութիւնն է՝ Ազգին բարոյական, մտաւորա-
 « կան և նիւթական պիտոյիցը հող տանիլ,
 « Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյ դաւանու-
 « թիւնն ու աւանդութիւնները անխախտ պա-
 « հել, մարդկութեան հարկաւոր եղած անհը-
 « բաժեշտ գիտելեաց ուսումը Ազգին ամեն
 « աստիճանի թէ՛ մանչ և թէ՛ աղջիկ տղայոց
 « հաւասարապէս ծաւալել, ազգային հաստա-
 « տութիւնները պայծառ պահել, Ազգին հա-
 « սոյթները օրինաւոր կերպով աւելցնել և ծախ-
 « քերը իմաստութեամբ տնտեսել, Ազգին ծա-
 « ռայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ ան-
 « ձանց կայութիւնը լաւցնել և ապագան ան-
 « դորրել, կարօտելոց խնամ տանիլ հայրաբար,
 « ազգայնոց մէջ ծագած վէճերը արդարու-
 « թեամբ խաղաղել, և վերջապէս Ազգին բա-
 « րեկարգութեանն ու յառաջագիմութեանը
 « աշխատութիւն չը խնայել :

Զ. Ահա այս ամեն պարտիքները կատարե-
 « լու և իրաւունքները ապահովելու գիտմամբ
 « է որ Ազգը հետեւեալ կերպով կը սահմա-
 « նադրէ զազգային գործոց վարչութիւնը » :

Այս հիմնական սկզբունքը անփոփոխելի է
 Սահմանադրութեան վրայ երեք տարիէն վեր-
 ջըն ըլլալիք վերաքննութեան ժամանակն ան-
 դամ. և վերաքննութիւնն ալ անընդունելի է,
 երբ հիմնական սկզբանց արամադրութեանցը

համաձայն չըլլայ, այն սկզբանց՝ որով ապա հովեալ են Ազգին իրաւունքները, իրաւունք՝ որոնց վըայ Ազգն անգամ չունի իշխանութիւն տնօրէնութեան, զի միանգամայն պարտիք են : (Տե՛ս Սահմանադրութեան Յօդ . 150) :

460. Իարձրագոյն Դրան շնորհած արտօնութեանը համեմատ՝

Ազգային Վարչութիւնը երեսփոխանական է :

Ազգը ինքհանուր ժողովով մը կը ներկայանայ, որ 220 երեսփոխանէ և 180 ի չափ ալ անդամակիցէ կը բաղկանայ. ընդ ամէնը 400 ժողովական : Երեսփոխաններէն 160 ը Պօլսոյ թաղերէն ընտրելի, և 60 ը գաւառներէն. անդամակից են Պօլիս գտնուող եպիսկոպոսներ, քարոզիչ վարդապետներ ու աւագերեցներ, Ի. Դրան մէջ պատուաւ որ Հայ պաշտօնատարներ, աղքային մատենագիրներ, լրագրատպետներ, գլխաւոր վարժապետներ, վիայեալ բժիշկներ : Գեղեցիկ սկզբունք, որով առաջին անգամ պատիւ կ'ունենան տաղանդի տէր և անձնական արժանաւորութիւն ունեցող անձինք Ազգը ներկայացնող ինքհանուր ժողովոյն անգամակից ըլլալու :

461. Ազգային Սահմանադրութեան համեմատ կազմուած երեսփոխանական ժողովը Ազգին ընդհանրական գործոց տնօրէնութիւնն իրեն պահելով, սովորական գործոց վարչութիւնը երկու աղքային ժողովներու կը յանձնէ, կրօնական գործոց մասը Արօնական ժողովի մը, որ 14 եկեղեցական անձերէ կը բաղկանայ.

քաղաքական գործոց մասը՝ Վաղարշական ժողովին մը, որ 20 աշխարհական անձերէ կը բաղկանայ. իսկ խառն գործոց անօրէնութիւնը՝ այս երկու ժողովոց առ ժամանակեաց մէկտեղ դաւլովը ձեւացած խառն ժողովին կը յանձնէ: Այդ գային Վարչութիւնը՝ աշխատութեանց բաժանումը բարեկարգութեան առաջին սրայման բռնելով, չորս ազգային խորհուրդ կը հաստատէ, որ են Ուսումնական խորհուրդ՝ որուն պաշտօնն է ազգային դատօրհարակութեան ընդհանուր տեսչութիւնը, Տնտեսական խորհուրդ՝ որուն պաշտօնն է ազգային հաստատութեանց և կարուածոց մատակարարութեան ընդհանուր տեսչութիւնը. Այլմտական խորհուրդ՝ որուն պաշտօնն է ազգային հասութից և ծախսաց ընդհանուր տեսչութիւնը և ազգային սնտակին համարակարութիւնը. Վատաստանական խորհուրդ՝ որուն պաշտօնն է ազգային դատաստանական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը: Ասոնցմէ զատ Պօլսոյ իւրաքանչիւր թաղերուն մէջ Թաղական խորհուրդներ կը հաստատուին, աւելն մէկ թաղին տեղական գործոց և հաստատութեանց մատակարարութիւնը իր Թաղական խորհուրդին յանձնելով, ազգային խորհուրդներուն տեսչութեանը տակ:

462. Այդ գային վարչութեան պաշտօնական գլուխ՝ Պօլսոյ Պատրիարքն է, և կեդրոն՝ Պօլսոյ Պատրիարքարանը: Իսկ Պօլսէ դուրս առաջնորդանիստ դաւառներուն մէջ Վաւառական Ընդհանուր ժողովներ կը կազմը:

ւին . որոնք առաջնորդանիստ քաղաքներուն
մէջ Արօնական և Քաղաքական ժողովները կը
հաստատեն . ասոնք ալ քաղաքին թաղերուն
մէջ Թաղական խորհուրդներ կը հաստատեն .
նմանապէս ամէնմէկ թեմին տեղական գործոց
և հաստատութեանց մատակարարութեանը
համար Թեմական խորհուրդներ կը հաստատեն :

463. Գաւառական վարչութեան մէջ
Թաղական ու թեմական խորհուրդները հա-
մարատու են գաւառական ժողովներուն . գաւա-
ռական ժողովները համարատու են գաւառ-
ական ընդհանուր ժողովներուն . գաւառա-
կան վարչութիւնը Աեդրոնական վարչութեան
համարատու է , և առաջնորդը Պատրիարքին :
Աեդրոնական վարչութեան մէջ Պօլոց Թա-
ղական խորհուրդները համարատու են աղքա-
շին տեսուչ խորհուրդներուն ըստ իւրաքան-
չիւր մասին , տեսուչ խորհուրդները համարա-
տու են աղքային քաղաքական ժողովին՝ բաց
ի դատաստանական խորհուրդէն որ համարա-
տու է խառն ժողովին : Արօնական և Քաղա-
քական ժողովները և Պատրիարքը Րնդհանուր
ժողովին համարատու են : Րնդհանուր ժող-
ովը բարոյապէս պատասխանատու է Ազգին առ-
ջիւ : Ամէն ժողով և խորհուրդ իր տեսչու-
թեան կամ մատակարարութեան վրայ տարե-
կան ընդհանուր տեղեկագիրը պէտք է որ սաց
իր համարառու ժողովին կամ խորհուրդին : Այն
տեղեկագիրը բոլոր անդամոց կողմէն ստորագ-
րեալ պէտք է ըլլայ : Ահա այս համարատու ու

Թիւնները երբ տպագրութեամբ հրատարակուին, ամէն Հայ կարող պիտի ըլլայ կարդալ և լսել ազգային վարչութեան տարեկան բոլոր գործերը, և ըստ այնմ իր կարծիքն ալ լրագիրներու բերնով կրնայ իմացնել. ասով ասպահովութիւն և վստահութիւն կը հաստատուի: (Տես Սահմ. Յօդ. 1, 2, 3, 4, 6, 7, 144):

464. Ամենայն անհատ ազգային որ քսան և հինգ տարին լրացուցած է, ընտրող ըլլալու իրաւունք ունի. և այս իրաւունքէն զրկեալ և արգիլեալ են,

Ա. Քրեական յանցանօք դատապարտեալ և հրապարակաւ նշաւակեալ անձինք, որոնք մեռեալ են քաղաքականապէս ըստ օրինաց Տէրութեան:

Բ. Ազգային գործոց մատակարարութեանը մէջ նենգութեամբ բռնրված և ազգային ատեանի մը կողմէն դատապարտութիւն կրած անձինք, որոնց համար դատող ատեանը ազգային գործոց մէջ չը գործածվիլը վճռած ըլլայ:

Գ. Տէրութեան կողմէն զգաստացուցիչ պատիժ կրած կամ ազգային զգաստարանէն ելած անձինք, որոնց ազգային ատեան մը արգիլած ըլլայ ընտրելու իրաւունքը: Այս արգելքը կը վերնայ երբոր այսպիսեաց կատարելապէս զգաստացեալ ըլլալը արգիլող ատեանին կողմէն վկայվի:

Դ. Խեղադարութեան պատճառով անբաւական դատեալ անձինք, որոնց կատարելա-

պէս առողջացեալ ըլլալը վաւերական կերպով
վկայեալ չ'ըլլայ :

Ե. Հարկ եղած ազգային տուրքը կարօ-
ղութիւն ունենալով մերժող անձինք, որոնք
ազգովին ետերելի են իբր ազգային պարտեաց
զանցառու : Այս արգելքը կը վերնայ երբ
այսպիսիք ազգային այս անհրաժեշտ պարտակա-
նութիւնը ճանչել ըսկսին : (Տե՛ս Սահ. Յօդ. 90) :

465. Պատրիարքը պէտք է որ Վշմիածնայ
կաթուղիկոսէն ձեռնադրեալ կամ անկէ իբր
Վշմիածնայ եպիսկոպոս ընդունեալ անձ մ'ըլ-
լայ և Օսմանեան Տէրութեան հպատակ :

Նորընտիր Պատրիարքը՝ դեռ Ռ. Վրան չը-
ներկայացած՝ Լիկեղեցւոյ մէջ և Ռեզանուր
ժողովին առջև հանդիսաւոր ուխտ կ'ընէ սոյն
օրինակ. « Առաջի Աստուծոյ և առաջի Ազգիս
Հայոց ներկայացեալ Ռեզանուր ժողով՝
ուխտեմ հաւատարիմ մնալ Ազգային Սահմա-
նադրութեան և հսկել բոլոր սրտով նորին ան-
թերի գործադրութեան » :

Եթէ Պատրիարքը Սահմանադրութեան
դէմ պահասութեան մը մէջ գտվի, ամբաս-
տանութեան տակ կ'ընկնի, և Քննիչ յանձնա-
ժողովով մը ամբաստանութիւնը քննուելով
ընդհանուր ժողովին գաղտնի քուէարկու-
թեամբ խնդիրը կ'որոշուի. եթէ Պատրիար-
քին հրաժարումը վճռուած ըլլայ, երկու ժո-
ղովոց ատենապետները Պատրիարքին կը ներ-
կայացնեն որ յայնժամ Ազգին որոշ կամքը տես-
նելով հրաժարականը տալու պարտաւորեալ է :

(Տե՛ս Սահմանադրութեան Յօդ. 115, 118, 119, 120) :
 467. Ահաւասիկ ազգային Սահմանադրու-
 թեան պարունակած յօդուածները ծայրէ ի
 ծայր՝ Ազգին նիւթական, բարոյական և մտա-
 ւորական զարգացման նպաստող են, և անտա-
 րակոյս ենք որ քիչ ժամանակէն Ազգը մեծ յա-
 ռաջադիմութիւն պիտի ընէ : Այս յոյսերով
 բերկրալից ողջունուեցաւ մայիս 24 ը. իսկ օ-
 գոտոս 25 ին առաջին անգամ Ազգը ներկայա-
 ցնող Մեծահասակ Արեւիստանական ժողովը
 գումարուելով մեծ բերկրութիւն եղաւ բոլոր
 ազգասիրաց սրահբուն : Այս պիտի տօնենք մա-
 յիս 24 օրը, այն ազգային դարագլուխը՝ ամէն
 տարի, պիտի օրհնենք նայն օրը ներկայ եզող
 և ստորագրող, սրով և Ազգին հոգի և կեանք
 տալու պատճառ եզող Հայերը, մանաւանդ
 էրբ իրենց նուիրագործած Սահմանադրու-
 թեան սկզբանց գործադիր և հաւատարիմ
 պաշտպաններն ըլլալով անխոփոխ աւանդեն
 զայն իրենց ապագայ սերունդին, որ զայն մա-
 աւցանող ձեռքը համբուրելով, անոր ասպա-
 բէզն աւելի ընդլայնելու, Ազգային յառաջա-
 դիմութեան և ամբողջութեան աւելի նպաս-
 տելու միջոցն ունենայ : Այսօր ամէն Հայ ան-
 խըւիր իրաւունք ունի Մարտի և Մարտի ըլ-
 լալու Ազգային Արջութեան պաշտօնի, և ամէն
 Հայ իրաւունք ունի տարուէ տարի իր պաշ-
 տօնեաներուն համարատուութիւնը լսելու,
 վերջապէս ՀԱՅ ԸԼԼԱԼԸ ՃԱՆՉՆԱԼՈՒ, նոյնպէս
 ամէն Հայ անհրաժեշտ պարտք ունի Ազգը

սիրելու , անոր ծառայելու , և ըստ կարի օգ-
նելու անոր նիւթական , բարոյական և մտա-
ւորական զարգացմանը , վերջապէս ՃՇՄԱՐԻՏ
ՀԱՅ ԸԼԼԱՆՈՒ :

468 . Եւ ստուգիւ Սահմանագրութեան
հաստատուած օրէն Ղզգին վիճակին վրայ ալ
կերպարանափոխութիւն մը տեսնուեցաւ . ճե-
րութիւնն առայգացաւ , երիտասարդութիւ-
նըն պժ առաւ , և մանկութիւնը ծափ զար-
կաւ : Եւն օրէն նշանաւոր և մեծ և յուսալիր
չարժում մ'ունեցաւ Ղզգը . թմբած Հայ չը-
տեսնուիր , անհոգ Հայ չ'երևար . ամէնքն ի-
րենց ազգային իրաւունքը կը փնտռեն , ամէն-
քրն ալ իրենց ազգային պարտքը կ'ըսկսին ճանչ-
նալ . Ղզգութեան ոգին ու դաղտփարը ժամա-
նակէն ներշնչեալ արթնցած է ամէնուն սրտին
մէջ : Եւն օրէն սրտերը նոր զգացմամբ կը
լցուին . Եստուած և Հայրենիք կը հնչուի ա-
մէնուն բերնէն . և ազգային դպրոցներուն
մէջ Վրիստոնէութիւն և Հայրենասիրութիւն՝
գաստիարակութեան հիմերը կ'ամրանան : Եւ
գային յառաջագիմութիւն , դպրոցներու կանո-
նաւորութիւն , վանքերու բարեկարգութիւն ,
ազգային կարուածներու և եկամտից կարգադ-
րութիւն կը պահանջուին : Եւզգային սրտածն-
ներու ընտրուողները ծանր պատասխանատը-
ւութեան ներքեւ են , և շատ պէտք է զգուշա-
նան , զի ժողովրդեան լրտեսները , այսինքն լրա-
գիրները սպաւորաստ են իսկոյն գեկուցանելու
և աղէկն ու չարն անոր ճանչցնելու : Եւցան

այն ժամանակները, որ երկու հողի աղբ կը կաղմէր, և ժողովուրդը կը քնանար. հիմա իր անձնական շահուն կամ ուրիշ ակնածութեան և կամ երկիւղի նկատմունքով աղբային իրաւունքը և պատիւն ոսնակոխ ընելու և զուհելու համարձակողը չընդունուիր: Հուսկ ուրեմն ասպաղայ Հայ սերունդը պիտի դասեղմեղ, որուն առջև պարզերես պիտի ըլլանք, ժամանակին յարգը ճանչնալով, ժամանակին յառաջագէմ գաղափարէն օգուտ քաղելու ճիշտ և ջանք ունենալովն: Հիմա բոլոր Աղբային ձեռնառուութեամբը կը մնայ Աղբային վարչութեան, Աղբին նիւթականը զօրացնելու համար մայր արուեստին այն է հողագործութեան և ուրիշ արուեստից և վաճառականութեան ձեռնարկել, և զանազան տեղեր մանաւանդ Ա. Պօլիս յաճախող ժամանակաւոր պանդխտութեան առաջքն առնել. Աղբին բարոյական ոյժը զարգացնելու համար ժողովուրդին իր գաղանի բուէովը տէր պահել իր աղբային իրաւանց. իսկ աղբային պարտքն անոր սորվեցընելու համար ընդհանուր աղբային դաստիարակութեան դիմել, որով կը զարգանայ Աղբին մտաւորական ոյժն ալ:

469. Վերջին ժամանակներս Աղբին ունեցած հանձարաւոր անձանց յիշատակութիւնը զանց չընելով մէջ կը բերեմ, խաչատուր Պարտիզպանեան, որ քաջ հմուտ թիւն ունէր մաթեմատիքական ուսմանց, և մինչև Պէդէստանի ժամանակէն սկսեալ Սայր եկեղեցւոյ

ուսու մնարանին Վտայէրէն լեզուի գասախօս
 սու թիւն կ'ընէր, յետոյ Ղեմարանին մէջ ալ
 մաթեմաթիքայի գասստուու թեան կը պա-
 րապէր. յետոյ կարողութիւն ունեցող ազ-
 գայնոց ղաւակները Փարիզ առաջնորդելով
 անոնց կրթութեանը փոյթ տարաւ, և ու-
 րիշ մեծ ծառայութիւններ ընելով իր սիւ-
 րելի Ազգին կնքած է իր ազգօգուտ կեան-
 քը: Այնպէս երևելի եղան Ֆիզիքս Պօզոս՝
 որ քաջ տրամաբան էր. Չաիրաստճեան Վե-
 որդ պատուելի՝ ընտիր հայկաբան, որ 44 տարի
 կեանք մաշեցուցած է Ազգին մանկուոյն հա-
 մար, և ընտիր աշակերտներ ընծայած է Ազգին .
 վերջապէս Օջրայեան Նիկողոս, ազգասէր
 գրագէտ, որ Բնիւրյասիրո-թիւն, Սարթո-թիւն ըն-
 թիւրյանո-թիւն և ուրիշ պատուական աշխատա-
 սիրութիւններ ունի, ու մեծամեծ ծառայու-
 թիւններ ալ բրած է Ազգին. ասոր ի կշիռ կու-
 գայ Ռուսաստանի Խաչատուր Աբովեան ճըշ-
 մարիտ հայրենասէր գրագէտ անձը:

Հոս կը յիշատակենք Խորասանճեան Պետ-
 րոս ամիրան, որ իր ազգասիրական ոգւովը և
 ի նպաստ ազգային յառաջադիմութեան ձեռ-
 նարկութիւններովը նշանաւոր եղած է Ազգիս
 մէջ, և ուսումնականութեան և ուսումնակա-
 նաց ալ յարգը ճանչնալովը և անոնց պատիւ
 տալովը՝ ապացոյց տուած է ազգային յառա-
 ջադիմութեան սիրող ըլլալուն. որով արժա-
 նաւոր ալ եղած է անոնց երախտագիտութիւնը
 փայլելով:

Համառօտ գիտութիւնն ճշ գաւառաբնակ աղգայնոց
վիճակին վրայ :

470. Սեր գաւառաբնակ աղգայինները՝ Քրիստոնէութեան հալածումը դադարելէն ետքը դարձեալ զանազան բռնութիւններու ներքեւ կը ճնշուին, որոնց գլխաւորներն են .

Ա. Սահմետականաց ստորին կարգի մարդոց բռնութիւնները, ասոնք Տէրութեան արթուն հսկողութեամբը (Թանգիմաթի հաստատութենէն ի վեր վերնալու վրայ են :

Բ. Քիւրտերուն զանազան ցեղերուն յաւիրչտակութիւններն և անողորմ ոճրագործութիւնները, ասոնք դեռ մինչև ցարգ անլուսալէռնոցիններ են, և միշտ գիւղերն և աւանները մինչև անգամ քաղաքները յարձակելով ծանր ծանր պահանջմունքներ կ'ընեն, և խեղճ Հայերն ալ առանց ընդդիմանալու անոնց ուղածը կուտան : Ասիկա շատ ընտանիքներու և գերդաստաններու կործանման պատճառ եղած է, և բոլոր Հայաստանցի գիւղացւոց աղքատութեան առիթ : Թէպէտ տեղ տեղ Հայոցմէ ընդդիմացող կը գանուին Քիւրտերուն դէմ, և մինչև սոսկալի արիւնհեղութեամբ պատերազմելով վախոցուցած ու փախուցած են զանոնք, բայց Հայաստանի շատ տեղերը տակաւին անոնց որս եղած են . խեղճ Հայ գիւղացիներուն բոլոր տարեկան վաստակը և ունեցածը իրենցը չեն :

Գ. Տգէտ աղգային գլխաւորներու և քը-

նացող հովիւներու ձեռքէն քաշած տառա-
 պանքները : Ասոնք աւելի ծանր են խեղճ ժողովրդեան վրայ , որ արտաքիններէ կրած
 նեղութիւններուն ժամանակ փոխանակ իր
 ազգային գլուխներէն մխիթարութիւն գլու-
 նելու , անոնցմէ կը կրէ աւելի զրկանք : Եւ
 զովուրդն երջանիկ կ'ըլլայ , երբ զինքը հոգա-
 ցող , ինամող և արգահատող առաջնորդ ու-
 նենայ , որ յամենայն զօրութենէ ջանք տանի
 զինքը բռնաբարողներուն դէմ դնելու , և գա-
 ւառին փաշային քով կամ միւտիրին քով իր
 ժողովրդեան իրաւունքը պաշտպանելու հա-
 մար հզօր ազդեցութիւն բանեցնելու : Իսկ
 թէ տգէտ և անհոգ առաջնորդի մը վիճակեր
 է , վայ եկեր է ժողովրդեան գլխուն . օտար
 ազգիներէն և քիւրտերէն կրած նեղութիւն-
 ներէն աւելի վիշտ կը կրէ ժողովուրդը , մա-
 նաւանգ երբ քանի մը ինքնակոչ ազգային գը-
 լուխներ ալ թիկունք և ոյժ ըլլան առաջնոր-
 դին : Ասոնց անուրն աւելի ծանր է քան բար-
 բարոսներունը , ասոնք քանի մը հոգի ազգ կազ-
 մողներ են . խեղճ , թշուառ և կարեկցութեան
 արժանի ժողովուրդը բան մը չգիտէ , անոնք
 ինչ հրաման որ ընեն , կամակատար պէտք է
 ըլլայ . ապա թէ ոչ զրարարութիւն կը պակսի
 անոնց քով . տեսչութեան կը մասնեն ընդդի-
 մացողը և բանտարկել կուտան . ալ ո՞վ կը հա-
 մարձակի այն իշխանաց և իշխանապետաց ,
 այն քնացող և անարժան եկեղեցականին կա-
 մացը հակառակիլ : Ասոնք ոչ միայն իրենց կամ

քը պաշտել տալով, ժողովուրդը բռնաբարել
լով, անոր իրաւունքը յափշտակելով գոհ կ'ըլ-
լան, այլ և Տէրութեան տասանորդաց սուր-
քըն ալ եթէ իրենք վարձեն, կը գտնուին այն-
չափ անգութներ իրենց մէջ, որ աղքատ Հայն
աւելի կեղեքել կը ջանան, զայն տկար և լեզ-
ուատ գտնելով: Իսկ Տէրութեան ուրիշ տուր-
քերուն գալով, աղքատը աւելի զրկանք կրե-
լու դատապարտուած կը տեսնենք. ժողովելի
տուրքը ըստ կարողութեան իւրաքանչիւր ազ-
գայնոց չբաշխուիր. աղքատն ու հարուստ կամ
հաւասար կուտան, կամ հարուստն աւելի քիչ
կուտայ, կամ բնաւ չտար, և կամ հաւարած
տարեկան տուրքէն ալ բաժին մը իրեն եկա-
մուտ կը կապէ: Ար գաւառին կամ քաղաքին
մէջ բողոքականութիւնը և պապականութիւ-
նը յառաջ գացած է, հոն անշուշտ ժողովրդ-
եան կեղեքուիլը և բռնաբարուիլը պատճառ
պիտի գտնենք. վսյ այն առաջնորդներուն,
որ անհոգ են կամ նոյն իսկ իրենք՝ հօտը պա-
ռակտելու և գայլերու յափշտակել տալու
պատճառ կ'ըլլան: Աեր գաւառաբնակ ազ-
գայնոց այս ցաւալի վիճակը ճշմարիտ ազգա-
սէրներու աչերէն աղի արտասուք կը հոսեցը-
նէ արդարև. բայց բաւական մխիթարութիւն
մը չէ՞նք զգար, թողունք վերջին ատեններս
ունեցած ուսումնասիրութիւննին և Ն. Պօլ-
սոյ ազգայնոց հետեոզութիւննին, այլ երբ
տեսնենք՝ որ անոնք բերկրալից աչքովմը և
մեծամեծ յուսով 1860 մայիս 24 աւուր վրայ

կը նային . այն օրը Աստուծոյ ընդ մեզ հաշտու-
թեան նուիրական օրը կը սեպեն . և ուրախու-
թեան արտասուքով գիւղացին գքաղաքացին ,
և հողագործը զարուեստաւորը , և բոլոր Հայք
զիրար կ'ողջագուրեն . և բռնաբարողք շանթա-
հար կ'ըլլան . որովհետեւ սլ այսուհետեւ ժողո-
վուրդն իր ազգային իրաւանց տէր է . ժողովուր-
դը դիւրաւ չպիտի խոնարհի բռնաւորներու ,
ժողովրդեան ձայնը պիտի իշխէ . և իշխան ե-
ղօյն իր սլ ժողովրդեան ձայնին մէջ պիտի
փնտռէ , անոր համար զժողովուրդը պիտի ար-
գահատէ , զժողովուրդը պիտի խնամէ , անոր
բարեկեցութեանը և յառաջադիմութեանը
ըստ ամենայնի հող պիտի տանի , ապա թէ
ոչ ինք ալ կը կործանի . և անոր տեղ ժողովուր-
դը կը բարձրացնէ ուրիշ մը , որ իր սիրելին է
և բարեկամը : Այն օրէն բողոքականութեան
և պապականութեան յարող մասերուն սրտե-
րն իրենց ազգային Ակեղեցւոյն վրայ ջեր-
մացան , վասն զի ցրտանալուն պատճառները
վերցած տեսան . հայրենասիրութիւնը և ազ-
գասիրութիւնը յաղթանակել սկսան . և երանի
թէ Վահմանադրութեան շուտով գործադրու-
թեամբը աւելի օգուտներ ձեռք բերելու
բարեբաղդ գտնուէինք :

471 . Ընդհանուր տեսութեամբ մը նրկաւ
տելով , գաւառաբնակ ազգայնոց նիւթական
վիճակը վերայիշեալ բռնաբարութիւններուն
պատճառաւ լաւ չենք գտներ , մանաւանդ ա-
նոնց համար տարիներով Պօլիս պանդխտօցողնե-

րուն երեսէն մեծ կարուսաներ կը հաշուենք :
 Աղբը, կամ կեդրոնական վարչութիւնն իր ու-
 շադրութիւնն այս մեծ խնդիրին վրայ դար-
 ձնելու է . և նախ անոնց նիւթականը բար-
 ւոքելու համար, անոնց բարոյական ոյժ աա-
 լու է, այսինքն ժողովուրդն իր իրաւանց աէր
 ընելով, բռնաբարութիւնը վերցնելու է, և
 ընդհանուր դատախարակութեամբ ալ ըստ բա-
 ւականին միաքերը զարգացնելու է . յետոյ ա-
 մէն աեղ դանուող Հայոց մէջ առեւտրական
 յարաբերութիւններ հաստատելու, և ար-
 ուեստաները ծաղկեցնելու, և հողագործու-
 թիւնը զարգացնելու մասին մեծ հոգողու-
 ղութիւն, խնամք և անձնանուէր ջանք պէտք է
 ունենայ, ապագային հիմնական ուրուագիծ ու-
 նենալով աչքին առջև : Արդի վիճակին նայե-
 լով, բոլոր գաւառներու բաղդը Պօլիսին կապ-
 ուած է . անոնց բնակչաց յոյսը Պօլսոյ բնակ-
 չաց վրայ է . Պօլիսէն կ'ակնկալեն ինչ որ կ'ու-
 ղեն ունենալ, ասիկա հե առես հայրենասեր
 անձանց ուշադրութեանն արժանի մէկ կէտ
 մ'ըլլալով՝ իւրաքանչիւր գաւառ իր մէջ ձե-
 ունհաս ընելու, և իր գաւառական աղբային
 վարչութիւնը վարելու, և իր նիւթական և
 ուսումնական վիճակը բարւոքելու մասին
 փոյթ կը ցուցնեն, որպէս զի Պօլսոյ յեղափո-
 խիկ բաղդին հեա ջընկերանան . սոյն մտքով Աղ-
 գային Վահմանադրութիւնը գաւառական ընդ-
 հանուր ժողովներ և այլն, սահմանած է միայն
 գաւառները ՚ . Արան հեա ունեցած յարա-

բերութիւննին կեդրոնական վարչութեան միջոցաւ կ'ընեն, և ազգային ընդհանուր գործոց տեսչութեան համար ալ արդէն Մեծահանուր Ազգային Եղբայրացի մէջ իրենց երեսփոխաններն ունին, որոնց ամէնուն մէկտեղ գալովը Ազգը ներկայացուցած կ'ըլլան: Աւստի կեդրոնական վարչութեան կը մնայ իւրաքանչիւր գաւառներուն զօրութիւն և միջոց մատակարարել, և ազգային ընդհանուր դաստիարակութեան, ազգային ընդհանուր եկամտից և կալուածոց տեսչութեան և անոնց մատակարարութեան, և վերջապէս ազգային ընդհանուր բարեկարգութեան պաշտօնին հսկել:

472. Աւստի և ուսումնասիրութիւն ինչպէս Պօլսոյ մէջ, նոյնպէս աւելի ևս գաւառներուն մէջ հազուադիւրէին: Հայաստանի քանի մը հին և հռչակաւոր վանուց մէջ հայերէն հասարակ կարգալ և գրել մը հազիւ կային: Գաւառներուն մէջ առաջին անգամ Օմիւռնիա ըրած է վարժարանի սկզբնաւորութիւն, և 1798 ապրիլ 26 ին տէր Յովհան Վերզա Վանանդեցին վարժապետ կարգուած է ը. Օմիւռնիոյ վարժարանին: Տէր Յովհան բնիկ վանեցի ըլլալով, քան տարեկան Պօլիս կուգայ, և մայր դպրոցն աշակերտութեան կը մտնէ, և դպրոցին հոգաբարձու ուսումնասէր Շնորհք Վերտիչ ամիրան զանիկա իբրև որդի կը պաշտպանէ, յետոյ Օմիւռնիայէն վարժապետ խնդրուելով, զանիկա Օմիւռնիա կը խրկէ, ուր կ'ամուսնանայ և յետոյ քահանա-

յու թեան սուրբ պաշտաման կը կոչուի : Տէր
 Յովհան բանաստեղծական հանձարի տէր էր ,
 ինք հայերէնէ և քիչ մ'ալ թուրքերէնէ զատ
 ուրիշ լեզու ոչ գիտէր , և ոչ ալ Վիրգիլիոսի
 և Հոմերոսի հայերէն թարգմանութիւններն
 իր ժամանակն ի լոյս բնծայուած էին որ կարգա-
 ցած ըլլար , բայց Արժիւիան Հայաստանի , Ուլի
 Կար , և Տեսարան Հայկայ , Արամայ և Արայի անու-
 նով ընդարձակ քերթուածներ ունի , որոնց ա-
 ռաջինը 1836 ին ի Կ . Պօլիս տպագրուած է և
 նուիրուած առ Պետրոս ամիրա Առսուֆեանց ,
 և երկրորդը 1841 ին ի Օմիւռնիա յԱռսումնա-
 րանի Սրբոյն Սեօրոպայ տպագրուած և առ
 Գրիգոր աղա Աբէլեան Գուլասպեանց նուիր-
 ուած , և երրորդը ի խնդրոյ ձեռնասունն ա-
 շակերտի նորին ի Գրիգորէ Կոստանդեան 1828
 ին տաղաչափուած , առաջին խայրիք հեղինա-
 կին , և տպագրուած 1856 ին ի Օմիւռնիա ի-
 տպարանի եղբարց Տէտէեան : Այս քերթուա-
 ծոց մէջ բանաստեղծական հանձար կը փայլի ,
 և մեծ պատիւ կ'ընէ Վերթող Հեղինակին , որ ա-
 ռաջինն եղած է Ազգիս մէջ այսօրինակ քերթուա-
 ծի հեղինակութեամբը : 1831 ին Օմիւռնիոյ
 Սեօրոպեան վարժարանին ներքին վերատեսուչ
 և դասատու կարգուեցաւ Ռուբէն Անդրէաս
 Փափազեան , որ բնիկ Կ . Պօլսոյ Խասպիւղէն
 էր , և յետոյ Օմիւռնիա ամուսնանալով հոն
 տեղաւորուեցաւ , և 26 տարի միօրինակ վարեց
 այն ամենածանր և փոփուկ պաշտօնը իստ-
 արժանաւորութեամբ : Անդրէաս վարժապետ

քաջ Հայկաբան, Իտալաբան և Վաղղիսարան էր, Լատիններէն և Անգղիներէն լեզուաց ալ հըմուտ ըլլալով՝ մեծ նպաստ ըրաւ վարժարանին յառաջադիմութեանը, և գրեթէ անոր օրով վարժարանը կերպարանափոխ եղաւ, և տարուէ տարի յառաջադէմ գտնուելով մեծ սլարճանք եղաւ Օմիւսնացւոց, և մինչև Կ. Պօլիսէն և ուրիշ տեղերէ տղաքներ յոտս Անդրէաս վարժապետի դաստիարակուելու կուգային: Անդրէաս վարժապետ գրականութեան մէջ ունեցած տաղանդը ուրիշ շատ կարևոր նիւթերու վրայ գործածելէն զատ, մեծ օգնութիւն ըրած ունի նաև 1841 ին թուրքաստանի մէջ անդրանիկ օրագիր երևցած Արշալոյս Արարաբեանի, որուն հրատարակիչ և տէրն եղաւ՝ Վուկաս Պալադազարեան: Անդրէաս վարժապետ եւրոպական վարժարանաց կարգերուն ու կանոններուն, ուսմանց և ուսուցման եղանակներուն լաւ տեղեկութիւններ ունենալով և զանոնք ի գործ դնելով, շատ երևելի գրագէտ աշակերտներ ընծայեց Աղգին, և թէ որ ինք գրաւոր վաստակ մ'ունենալու ժամանակ չկրցաւ ստանալ, իր աշակերտներն իրեն անմահ բարի յիշատակներն են, և ասոնցմով կենդանի է Հայ Աղգին մէջ, ու ընտիր և արդիւնաւէտ վարժապետաց կարգն իրաւամբ կը դասուի. մեռաւ 1857 մարտ 6 ին, 52 տարեկան հասակի մէջ: Օմիւսնիոց անմահ բարերարներ եղած են Ալուսուֆեանց Պօղոս Պէյ, որ Ագիպտոսի փոխարքային քով սլաշտօնակալ էր, և եղբայրը Պետրոս ամիրա, որոնք ազգաւ

սիրական ոգւով հաստատուն եկամուտներ չընորհեցին Սեւրուպեան վարժարանին : Այնպէս Թիֆլիզցի Ռուսապեանց Աբէլեան Վրիգոր մեծագումար դրամ շնորհած է Օմիւռնիոյ և Սանխայու ազգային վարժարանաց : Այնպէս 1850 ին Լուսուֆեանց քեռորդի՝ Կոստանդեան Վրիգորի կողակից Հռիփսիմէ տիկինը իր ծախիւքը Հռիփսեանց վարժարանը հիմնեց աղջկանց համար, ուր վարժապետ կարգուած էր Յովհաննէս Շահինեան Վանցի Սարմետցի, որ հայրենասէր անձ մ'էր, և Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ ուղղափառութեանը պաշտպանութեանը համար Խլման և Տէր Իժ Յիսուանունով բաւական ընդարձակ տետրակներ խմբագրած ունի :

472. Օմիւռնիայէն զատ Արմաշու վանուց մէջ 1831 ին վարժապետ կարգուած կը գտնենք անուանի Սուրատ վարժապետը . որ 12 տարի նոյն վանուց մէջ վարժապետելով, և ամենայն կերպիւ հոգ տանելով բաւական երևելի աշակերտներ ընծայած է Ազգին : Իսկ մօտ ատեններս գրեթէ Հայաստանի ամէն կողմերը դպրոց հիմնելու, և յառաջ տանելու եռանդ կը տեսնուի . որոնց մէջ նշանաւոր եղած է նախ Սեբաստիոյ վարժարանը, զոր 1851 ին Սեբաստացի Օտասպաշեան Յովսէփ և մահտեսի Վեորգ եղբարք իրենց ծախիւքը շինելով իրենց հայրենակցաց նուիրեցին . և այս վարժարանին յառաջադիմութեանն ալ նըպաստելու համար Սեմեթիթեան անունով ընկե-

բութիւն մը կազմուեցաւ դարձեալ իրենց ջանքովը, և որով գաւառներուն մէջ Սեբաստիա առաջինն եղաւ ընկերութիւնով վարժարան յառաջ տանելու միջոցը ճանչցող, և արդէն ալ 4-5 հարիւր հազար զուրուչի արժէքով մեծ խան մը ի Սեբաստիա հիմնեցին մօտերս. որուն եկամուտովը վարժարանը կը բաւակաւնանայ, և միշտ կը յարատեւէ իր բարեկարգ տեսչութեամբը, նոյն գաւառին թեմերուն մէջ վարժապետ ըլլալու արժանաւոր աշակերտներ հասցնելով: Այրանի թէ Հայաստանի ուրիշ մեծ գաւառներն ալ օրինակ առնէին Սեբաստիայէն իրենց առաջնորդանիստ քաղաքներուն մէջ գլխաւոր վարժարան հիմնելով, իրենց թեմերուն մէջ վարժապետելու կարող աշակերտներ հասցնելու:

Յետոյ Այնի Արագ վանուցը մէջ հաստատուած Դառանգաւորաց վարժարանը, և ազգային Տպարանը; զոր առաջին անգամ Հայաստանի մէջ մտցուց հայրենասէր Խրիմեան Ակրտիչ վարդապետը 1856 ին: Հայաստանի այս անձնանուէր նահատակին ազգասիրութեանը և հայրենասիրութեանը վրայ գովեստ չհարկաւորիր, վասն զի ինքնին իր արդիւնքները կը խօսին. և Այնի մէջ Տպարան հաստատելու հոն Արծաթի Ասպուրական անունով թերթ մը հրատարակելը, և ասոնց համար ալ իր հայրենակիցներէն փոխանակ օգնութիւն գտնելու մեծամեծ արգելքներ տեսնելէն յետոյ՝ յորչափ մեծագործութիւն մը պէտք է որ սեպ.

ուին , և ինչ տառապանքներով ի գլուխ տարուած ըլլալն ալ հասկնալու համար փորձն ընելու է : Տարակոյս չունինք թէ մեր հայրենասէր եկեղեցականներէն այս փորձն ընելու փափարողներ պիտի գտնուին այսուհետեւ , երբ միջոց ունին ձեռու ընին , և իրենց Ազգին ու Հայրենեաց ծառայութիւն ընելու ընդարձակ ասպարէզ մը կայ առջևնին . թող չվհատին , այլ տեսնեն օրինակն որ կուտայ խրիմեան վարդապետը . ան ատեն Ազգն ալ զիրենք կ'օրհնէ ու Հայրենիք իրենց յիշատակը կ'անմահացնէ : Արթիցէք Հայաստանի անձնանրւէր զաւակներ , Հայրենիք ձեզ կ'ըսպասէ , ձեր քրտնաթոր վաստակոց կը կարօտի . աշխարհիս վրայ ժամանակաւոր կենաց հանգստութիւնը մի մնտուէք : Ասցինք որ աշխարհիս մէջ ճշմարիտ Քրիստոնեաց և ճշմարիտ Հայ ապրինք , և ան ատեն պատրաստ պսակ կայ յերկինս :

— Պաշտօցի Յակօբոս եղիփոպորը երբ պատրիարք եղաւ . — Խառնիզի վարժարանն որո՞ւ խնամքովք կը ծաղկէր . — Ո՞վ էր Հովուեան նիկողոս . — Իւսկիւտարու ճեմարանն երբ բացուեցաւ . — Ամբրիգացի միսիօնարներն ի՞նչպէս Հայոց հետ ըսկսան յարաբերութիւն ունենալ . — Թանգիմաթն էրբ հաստատուեցաւ . — Ի՞նչպէս եղաւ որ առաջին անգամ ժողովրդեան կողմանէ քսանեւորս անձինք հոգաբարձու գրուեցան ազգային ելեմտից վրայ . — Այս քսանեւորսերն ի՞նչու ետ կեցան . — Ճեմարանն էրբ և ի՞նչու գոցուելու վտանգի մէջ ինկաւ . — Ի՞նչու համար ժողովուրդը Բ. Գուռը բողոքեց , և քսանեւորս անձանց պաշտօնին վաւերացումը խնդրեց . — Արկին անգամ ի՞նչու արդասեալ տալ ստիպուեցաւ ժողովուրդը . — Ամիրաներն ու իրենց միացող եկեղեցականներն ի՞նչ միջոց և հնարք ի գործ դնել կ'ազգէին որ ժողովրդեան արդար ձայնը խեղդեն . — Ո՞րոնք արտորուեցան ժողովրդեան գլուխ կեցողներէն . — Այս

արքային վրայ միմէ ժողովուրդն իր իրաւունքն ետ կեցաւ .
 — Քոստանեկոթ անձինք սպաշտօնեայ ընտրուածներն ինչու ձանձ-
 րացան իրենց պաշտօնը վարելէն . — Ո՞վ ժողովուրդը հաշտ-
 ցուց ամիրաներուն հետ . — Մատթէոս Պատրիարքի ժամա-
 նակ Ազգին ուսումնական վիճակն ինչպէս էր . — Յունաց և
 Հռոմէականաց Պատրիարքները և Հրէից մեծ Ռաբբին ինչու
 առաջին այցելութիւն ընել փութացին Հայոց Պատրիարքին . —
 Մատթէոս Պատրիարքի դէմ ինչու հակառակող գտնուեցաւ
 ամիրաներուն մէջ . — Ինչ պատճառաւ և ինչպէս հաստատ-
 ոտեցան ազգային Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովները . — Մատթէոս
 պատրիարք ինչպէս պարտաւորեցաւ հրաժարելու . — Իւսկիւ-
 տարու ճեմարանն ո՞ր փոխադրուեցաւ . — Առաջին անգամ
 Ուսումնական խորհուրդ մը երբ և ինչու հաստատուեցաւ . —
 Ուսումնական խորհուրդն ինչ պատճառներով ետ մնաց . —
 Հոգեւոր և Գերագոյն ժողովներուն անդամները ինչպէս ընտ-
 րուել սկսան . — Առաջին անգամ ազգային Կանոնադրութիւն մը
 երբ խմբագրուեցաւ , և առաջ դնաց . — Տ . Կերտէս Ե . Կաթողի-
 կոսի ամենայն Հայոց ո՞վ յաջորդ ընտրուեցաւ . — Յակոբ պատ-
 րիարքն երբ հրաժարեցաւ , և ո՞վ ընտրուեցաւ յաջորդ . — Ինչ
 պէս եղաւ որ 1860 մայիս 24 ին Ազգային Սահմանադրութիւ-
 նը հաստատուեցաւ . — Գէորգ պատրիարքի ո՞վ յաջորդ ընտ-
 րուեցաւ . — Որո՞ն է Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական
 սկզբունքը . — Ազգային Վարչութիւնն ինչպէս երեսփոխանա-
 կան է . — Ազգը ներկայացնող Ընդհանուր ժողովն ինչպէս կը
 կազմուի . — Ազգային սովորական գործոց վարչութիւնը որո՞նք
 կը վարեն . — Գաւառներուն մէջ ազգային Վարչութիւնը ինչ
 պէս կը կազմուի . — Թէ գաւառներուն և թէ Պոլսոյ մէջ
 կազմուած ժողովներն ու խորհուրդներն ինչ յարաբերութիւն
 ունին իրարու հետ , և ո՞ր եղանակաւ համարատուութիւննին
 ընդհանուր Ազգին կը ներկայանայ . — Ամենայն անհատ ազ-
 գային ունի՞ իրաւունք ընտրող ըլլալու , և ո՞վ կ'արգիլուի այս
 իրաւունքէն . — Ազգային Սահմանադրութեան շնորհիւ իւրա-
 քանչիւր Հայ ինչ պարտք և ինչ իրաւունք ունեցաւ . — Սահ-
 մանադրութեան հաստատուած օրէն Ազգին վիճակին վրայ
 ինչ կերպարանափոխութիւն մը տեսնուեցաւ . — Վերջին ա-
 տեններս ազգային ուսումնականաց մէջ որո՞նք երեւելի եղան .
 — Մեր գաւառաբնակ ազգայնոց նիւթական , բարոյական և
 մտաւորական վիճակն ինչպէս է . — Հայաստանի մէջ ո՞վ առա-
 ջին անգամ Տպարան հաստատեց :

ՄԱՍՆ Գ. ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐԸ. ԿԻՒՐԱՊԱՂԱՏ-
ՆԵՐԸ ԵՒ ՈՍՏԻԿԱՆՆԵՐԸ

ԴԱՍ ԻԻ. Վեհմիհրշապուհ և Վասակ Սիւնի մարզպաններ . . . 57 :

" ԻԵ. Ս. Վարդանանց պատրաստութիւնը 60 :

" ԻԶ. Ս. Վարդանայ և Ս. Ղևոնդի խրատոյաները 61 :

" ԻԷ. Ս. Վարդանանց պատերազմը . և Ատորմիզդ
մարզպան 64 :

" ԻԸ. Ատրվնասպ . Անդեկան . և Վահան Մամիկոնեան
մարզպանները 67 :

" ԻԹ. Վարդէն մինչև Վղոնճիհր մարզպանները 71 :

" Լ. Սմբատ Բազմայաղթ մարզպանէն մինչև Աշոտ
Բագրատունի պատրիկը 75 :

" ԼԱ. Ոստիկանները 78 :

ՄԱՍՆ Դ. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵՒԼՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒ-
ԹԻՒՆԸ

ԴԱՍ ԼԲ. Աշոտ Ա. Բագրատունի Թագաւոր 81 :

" ԼԳ. Սմբատ Ա. 83 :

" ԼԴ. Աշոտ Բ. Երկաթ 87 :

" ԼԵ. Աբաս . Աշոտ Գ. Ողորմած և Սմբատ Բ. 91 :

" ԼԶ. Գագիկ Ա. և Յովհաննէս Սմբատ 94 :

" ԼԷ. Գագիկ Բ. 96 :

" ԼԸ. Գագիկ Բ. ին 35 տարուան պանդխտութիւնը 100 :

ՄԱՍՆ Ե. ՌՈՒԲԻՆԵԱՆՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

ԴԱՍ ԼԹ. Ռուբէն Ա. 105 :

" Խ. Կոստանդին Ա. Թորոս Ա. և Լևոն Ա. 107 :

" ԽԱ. Թորոս Բ. Մեհ և Ռուբէն Բ. 109 :

" ԽԲ. Լևոն Բ. Փիլիպպոս և Հեթում Ա. 112 :

" ԽԳ. Հեթում Բ. էն մինչև Ռուբինեանց Թագաւոր
րութեան կործանումը 115 :

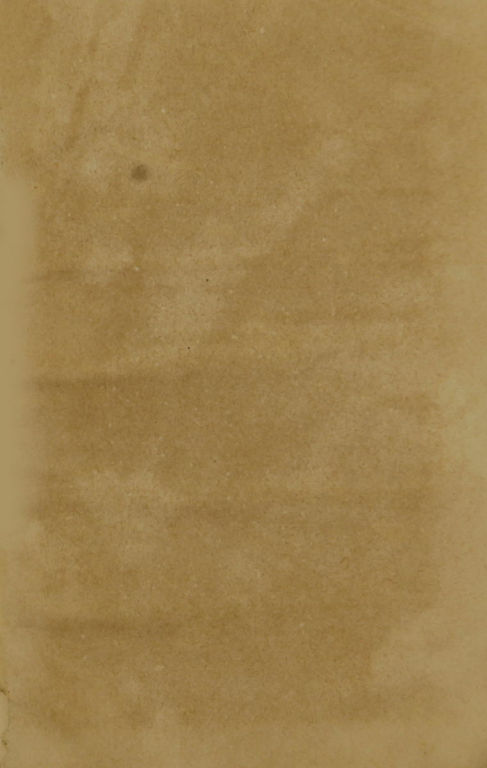
ՄԱՍՆ Զ. ՀԱՅՈՑ ԱՆԻՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺԱ.
ՄԱՆԱԿԵՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ 1860
ՄԱՅԻՍ 24

ԴԱՍ ԽԴ. Մեղիքշահին ի Հայաստան արշաւանքը 119 :

" ԽԵ. Թաթարաց ի Հայաստան արշաւանքը 121 :

- * ԽԶ. Լանկթիմուրին արշաւանքնէրը . և Օսմանեանց
 Հայաստանի տիրելը 122 .
- * ԽԷ. Շահաբասին ի Հայաստան արշաւանքը . Դա-
 լիթ սիւնի Հայ իշխանին քաջութիւնները 125 .
- * ԽԸ. Օսմանցիք Հայաստանի մեծագոյն մասին , Պար-
 սիկք մէկ փոքր մասին , յետոյ Ռուսք նոյն
 պէս մէկ փոքր մասին կը տիրեն 128 .
- * ԽԹ. 1 . Ռուսաստանի Հայք 131 .
- * Ծ. 2 . Լեհաստան , Մաճառիստան և Աւստրիա
 դաղթող Հայք 135 .
- * ԾԱ. 3 . Պարսկաստան և Հնդկաստան դաղթող
 Հայք 140 .
- * ԾԲ. 4 . Թուրքաստանի Հայք մինչև ի հաստա-
 տութիւն Թանդիմաթին 143 .
- * ԾԳ. Թանդիմաթի հաստատութենէն մինչև 1860
 մայիս 24 հաստատութիւն Ազգային Սահ-
 մանագրութեան 163 .

1000

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0340989

